

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Н.М.Глушкова

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
Конспект лекцій

О д е с а
“ТЭС” – 2011

УДК 930.85

ББК 4 111

Г 55

*Друкується за рішенням Вченої ради Одеського державного екологічного університету
(протокол № _____ від _____.____.200__ р.).*

Глушкова Н.М.

Г 55 Історія української культури: Конспект лекцій. –Одеса: Вид-во
“ТЭС”, 2011. – 150 с.

В конспекті лекцій у відповідності із робочою навчальною програмою дисципліни викладаються найважливіші положення нормативного курсу «Історія української культури», розглядаються основні етапи становлення і розвитку культури українського народу, його матеріальні, духовні і мистецькі надбання, культурні явища і події в загальному контексті розвитку історичного процесу.

Конспект лекцій розрахований на студентів всіх напрямів підготовки денної та заочної форми навчання Одеського державного екологічного університету.

© Одеський державний
екологічний університет, 2011

З М І С Т

В с т у п	4
Тема 1. Поняття культури. Витоки української культури. (2год.)	5
1.1 Сутність, структура та функції культури. Поняття світової та національної культури.....	5
1.2 Методологічні проблеми вивчення української культури.....	8
1.3. Історичні передумови виникнення української культури.....	11
Тема 2. Культура Київської Русі. (2 год.).....	21
2.1. Культура дохристиянської Русі.....	21
2.2. Вплив християнства на розвиток культури в Київській Русі..	24
2.3. Культура Галицько-Волинського князівства.....	39
ТЕМА 3. Українська культура XIV – першої половини XVII ст. (2год)...	44
3.1. Історичні та суспільно-політичні умови розвитку Української культури. Полемічна література.....	44
3.2. Розвиток освіти, науки, книгодрукування Культурна і просвітницька діяльність П.Могили.....	50
3.3. Архітектура і мистецтво.....	57
ТЕМА 4. Духовна культура українського народу другої пол. XVII – кінця XVIII століття (2 год.).....	66
4.1. Історичні умови культурного життя українського народу Культура козацтва.....	66
4.2 Розвиток освіти, науки, літератури.....	71
4.3. Архітектура і мистецтво. Українське бароко.....	76
ТЕМА 5. Формування нової української культури в XIX ст. (4 год.).....	86
5.1 Українське національно-культурне відродження XIX століття. Розвиток освіти і науки.....	86
5.2. Література XIX ст.: від романтизму до реалізму.....	92
5.3. Становлення професійного театру і професійної музики.....	96
5.4. Класицизм в архітектурі XIX ст.	102
5.5. Стили і жанри в образотворчому мистецтві.....	104
5.6. Декоративне та ужиткове мистецтво.....	108
ТЕМА 6. Основні етапи в історії української культури XX ст.(2 год.)....	113
6.1 Загальні особливості української культури в XX столітті Українська культура на початку століття.....	113
6.2. Основні тенденції культурного розвитку 20-30-х років.....	118
6.3. Українська культура в роки Великої Вітчизняної війни.....	127
ТЕМА 7. Новітня українська культура. (2 год.).....	133
7.1. Культурні процеси 50-80-х років. Українські «шістдесятники».....	133
7.2. Культура в часи перебудови та становлення незалежної держави.....	141

ВСТУП

Історія української культури вивчає культурні та мистецькі надбання народів, що проживали і проживають на території нинішньої України. Об'єктом дослідження і вивчення є пам'ятки духовної та матеріальної культури, створені впродовж століть і зафіксовані в тих чи інших формах: казки, міфи, легенди, билини, пісні, думи, прислів'я, приказки, анекдоти, де відображаються історичні події, мудрість народу, узагальнюються явища і зберігаються для прийдешніх поколінь.

На території сучасної України залишилась незліченна кількість об'єктів матеріальної культури попередніх епох та етносів, які посіли гідне місце у скарбниці світового мистецтва. Це пам'ятки зарубинецької, трипільської, черняхівської, скіфської культур, величної культури Київської Русі, козацької доби та ближчих до нас часів. Сюди входять комплекси містобудівництва, релігійної, ділової та побутової архітектури, хатне начиння, одяг, сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці, твори декоративно-ужиткового мистецтва та ін.

Кожний народ фіксує свою історію низкою писемних джерел. Східні слов'яни, а пізніше українці залишили їх чимало. Це літописні зводи «Влесова книга» і «Повість временних літ», козацькі літописи, філософські, наукові, економічні, політичні твори, першодруки, пам'ятки літератури – від славетних «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» до книг, написаних сучасними майстрами поезії, прози, драматургії.

Наша країна багата на мистецькі пам'ятки: мозаїки і фрески Софії Київської, Спаса на Берестові, іконопис, народне малярство, твори художників сьогодення та ін.

Історія культури вивчає традиції, свята, обряди, релігійні вірування народів, а також особливості міжособистісного спілкування.

Отже, цей предмет охоплює широкий спектр людської діяльності, пов'язаної з духовною і матеріальною спадщиною та набутками сучасників. Історія культури – одна із суміжних історичних наук, що вивчає культурні явища в загальному контексті розвитку історичного процесу.

Пропонований конспект лекцій укладено у відповідності з робочою програмою навчальної дисципліни «Історія української культури». Укладачем використаний як власний досвід викладання цієї дисципліни, так і новітні дослідження вітчизняних фахівців в галузі історії культури, зокрема авторів сучасних посібників В.М.Шейко, Л.Г.Тишевської, В.А.Боканя, Л.П.Польового, О.Ю.Висоцького та ін.

ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (2 год.)

- 1.1. Сутність, структура та функції культури. Поняття світової та національної культури.
- 1.2. Методологічні проблеми вивчення української культури.
- 1.3. Історичні передумови виникнення української культури.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні **знати**:

- поняття основних категорій культури, її сутність та структуру;
- визначення функцій культури;
- основні проблеми вивчення української культури;
- історичні передумови формування української культури;
- витоки української культури.

1.1. Сутність, структура та функції культури.

Термін «культура» виник в епоху Античності, у Давньому Римі. Латинською мовою означав оброблення, освіту, розвиток. Спочатку цей термін використовувався для визначення процесу обробки ґрунту. Давні греки розуміли його як свою відмінність від варварських народів. У середньовіччі культурою вважали прагнення ідеалу, бездоганності - релігійної - у Європі, особистої - на Сході. У Новий час цей термін стали вживати, визначаючи ступені виховання, освіти, інтелекту, спроможність дотримання норм етики та етикету, сукупність художньої і творчої діяльності.

У Новітній час до нього також додали стиль, метод та рівень досконалості, які досягаються в опануванні тієї чи іншою галуззю знання чи діяльності, вміння, процес творення й розподілу матеріальних та духовних цінностей, їх використання. З цього витікає, що поняття «культура» неоднозначне, полісемантичне. Проте завжди воно стосується людини, її діяльності, змін у природних об'єктах під впливом людини. Тобто культура (у початковому значенні - «оброблене») відрізняється від «натури», від природного, «дикого». Тому цим терміном можна назвати все те, що відрізняє людину від інших біологічних істот, штучний світ, створений людиною, від природного.

Всесвітня конференція з культурної політики, що була проведена у 1982 році під егідою ЮНЕСКО, у своїй декларації визначила культуру як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань. як продукту розвитку суспільства і як сукупності матеріальних і духовних цінностей, які створені людством. Культура — це,

передусім, історичне явище, а її розвиток — найважливіша частина процесу розвитку людства.

Таким чином, ми можемо визначити культуру як *сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством протягом всієї історії, а також сам процес творення і розподілу цих цінностей*. З цього визначення можна зробити висновок про *структуру* культури: її прийнято поділяти на *матеріальну* та *духовну*. Але цей поділ досить умовний. Матеріальна і духовна культура не існують цілком відокремлено, а становлять єдину систему культури як її складові частини.

Розвиток особистості відбувається виключно внаслідок соціокультурної діяльності в межах тієї чи іншої культури. Рівень розвитку особистості визначається ступенем засвоєння нею культурних цінностей, принципів, норм, ідеалів, навичок та регуляторів. Особистість одночасно виступає і як суб'єкт культурної творчості (створює культуру), і як об'єкт культурного впливу (засвоює культуру). Тобто людина створює культуру, а культура створює людину.

Світ, у якому існує людина, є складною системою «природа-суспільство». Культура забезпечує рух та діяльність цієї системи на всіх рівнях її функціонування завдяки своїм функціям. Саме функції культури відбивають ту роль, що відіграється культурою в житті суспільства.

Людинотворча функція може бути визнана головною функцією культури, оскільки людина формується, лише залучаючись до світу культури. З цією функцією пов'язані та визначені нею всі інші.

Пізнавальна функція відбиває прагнення кожної людини та кожного суспільства створити власне бачення картини світу, встановити смисл та значення явищ природи та зв'язків між ними. Пізнання професійне, художнє, релігійне, моральне тощо - є необхідним елементом такої діяльності.

Комунікативна функція створює певну систему спілкування, що забезпечує обмін та взаємодію між учасниками культурного процесу. Соціалізація людини, інтеграція суспільства відбувається внаслідок того, що людині пропонуються норми, зразки, алгоритми спілкування, які відрізняються від поведінки тварин.

Оціночна функція поділяє дії людини на позитивні та негативні, прогресивні та консервативні. Вона забезпечує створення ідеалів, еталонів, що формують цілі життєдіяльності людини, методи та критерії оцінки.

Нормативна функція полягає в появі загально визнаних норм людського буття, які керують життєдіяльністю суспільства. Норми, що створені культурою (етикет, шаблони поведінки тощо), є основою взаємодії та взаєморозуміння людей у суспільстві, вони забезпечують сприйняття та пізнання культурних форм, регламентують їх використання.

Історично-комунікативна функція забезпечує процес культурної спадкоємності в різних формах історичного процесу. Вона є засобом передачі досвіду від покоління до покоління і відображається в здатності суспільства закріплювати результати соціокультурної діяльності, накопичувати, зберігати та транслювати сукупний досвід людства.

Інтегративна (об'єднуюча) – об'єднує людей незалежно від їх світогляду, ідеології, національної приналежності у певні соціальні спільноти, а народи – в світову цивілізацію.

Звісно, усі ці функції культури не існують як незмінні, окремі, послідовні чи паралельні. Вони активно взаємодіють і саме тому забезпечують культуру як процес, що постійно перебуває в динаміці та русі.

Виходячи з вищезазначеного, історія української культури – це процес творення та сприйняття цінностей, які визначали духовне та матеріальне життя українського народу протягом багатьох століть з давнини до сьогодення.

Кожна з існуючих у світі культур країн, народів, націй неповторна й унікальна, є невід'ємною складовою скарбниці світової культури. *Світову культуру* визначають як культурну історію людства, як загальний світовий процес розвитку людської цивілізації. На повнокровний розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників, таких як: історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави і т.п. При цьому *національна культура* повинна розглядатися як цілісна система, що включає і фольклорно-етнографічні шари, і внесок в неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху, і вплив культури інших народів, і досягнення вихідців з країни, які проживають за її межами. Потрібно особливо зазначити, що кожен народ в культурній сфері створює своєрідний, властивий тільки йому образ.

Народ (грецькою – «етнос») - поняття багатопланове. Частіше за все в цей термін вкладається таке значення: етнос - це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших. Останнє звичайно зафіксоване в етнімі (самоназві) народу. Сформований етнос виступає як соціальний організм, який само відтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т.д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, - своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав.

Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Національна

культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, а з іншого - загальнолюдських компонентів. Етнічна культура, завдяки ефекту ціннісного єднання, виступає основою формування національної ідентичності. Приймаючи культурні цінності етносу, людина осмислює себе його частиною, ототожнює себе з ним, та стає здатною боротися за його збереження, вбачаючи у цьому запоруку поваги до себе. Отже *національну культуру* можна розглядати як осмислення місця нації у загальному процесі розвитку людства.

У розвитку кожної національної культури значна роль належить активній взаємодії з іншими культурами. Але все ж таки стан кожної національної культури визначається, передусім, внутрішніми процесами, а вже потім — зовнішнім впливом. Кожна національна культура обов'язково має в собі співвідношення національних та загальнолюдських цінностей, оскільки жодна культура не може розвиватися ізольовано. Історично так склалося, що протягом тривалого часу українська культура перебувала у тіні інших культур. Саме ця обставина створила певний стереотип сприйняття її як вторинної і провінційної. Тим часом, самотність культури українського народу є не лише повноправним і унікальним елементом світової культури, а й важливим чинником світового культурно-історичного процесу. Становлення і розвиток культури України можливо висвітлити тільки з урахуванням контексту розвитку світової культури та цивілізації. Отже, усвідомлення феномена української культури означає сприйняття її як цілісної системи у процесі історичного розвитку та у взаємозв'язку з культурами інших народів.

У складі національної культури можна виділити цілий ряд елементів, які характеризують і визначають її розвиток. До них можна віднести чинники географічного середовища, політичну і правову культуру, культуру побуту тощо. Крім того, важливого значення у процесах розвитку національної культури набувають особливості національного характеру та менталітету народу.

1.2. Методологічні проблеми вивчення української культури.

Історія української культури вивчає матеріальні та духовні цінності українського етносу на різних етапах його розвитку, які були втілені в різноманітних мистецьких, наукових, правових, політичних, суспільних, філософських, етичних надбаннях, справили визначальний вплив на світосприйняття, вдачу, спосіб життя, суспільну та політичну діяльність, виробництво та міжкультурну комунікацію українців.

Історія культури посідає одне з чільних місць у системі розвитку суспільства та формування національної самосвідомості. Визначення сутності, змісту та визначальних етапів еволюції національної культури є основними завданнями сучасної української культурологічної науки. У вітчизняній науці вже вироблений підхід до проблеми періодизації історії української культури.

Українська культура належить до європейського кола культури, де традиційно вищою цінністю визнавалися свобода і значущість особистості. Саме визнання особистості як основної цінності національної культури може забезпечити прогресивний культурний розвиток країни. Культура виступає, водночас, і як мірило цивілізованості етносу, і як форма та зміст внутрішнього зв'язку поколінь. Процес створення і передавання всього найкращого, формування культурної традиції є своєрідною потребою кожної нації. Протягом усього часу свого існування український народ творив культуру, яка постійно збагачувалась, незважаючи на постійну загрозу знищення етносу та його асиміляції.

Предметом історії української культури є цілісний процес створення пам'яток духовної та матеріальної культури, що включає вивчення самих цих пам'яток як культурних явищ, історичних умов їх створення та вплив на подальший розвиток культури. Пам'ятки розглядаються в історичній послідовності як цілісне явище, а також за регіональними ознаками, враховуються взаємозв'язки з культурними досягненнями інших народів, оскільки жодний етнос, народ, нація не може розвиватися в ізоляції, поза загальним історичним процесом.

Історія культури вивчає та аналізує пам'ятки духовної культури, зафіксовані усною формою: казки, міфи, легенди, билини, пісні, думи, прислів'я, приказки, анекдоти, де фіксуються історичні події, мудрість народу, узагальнюються явища і зберігаються для прийдешніх поколінь. Попередній культурний розвиток залишив нам у спадок незліченну кількість об'єктів матеріальної культури, які посіли гідне місце у скарбниці світового мистецтва. Це пам'ятки зарубинецької, трипільської, черняхівської, скіфської культур, Київської Русі, козацької доби та ближчих до нас часів. Сюди входять комплекси містобудівництва, ділової та побутової архітектури, хатне начиння, одяг, сільськогосподарський та ремісничий реманент, твори декоративно-ужиткового мистецтва та ін.

Кожний народ фіксує свою історію низкою писемних джерел. Слов'яни залишили їх чимало. Це літописи «Повість минулих літ», Галицько-Волинський, Густинський, козацькі літописи, філософські, наукові, економічні, політичні твори, першодруки, пам'ятки літератури — від славетних «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» до книг, написаних сучасними майстрами поезії, прози, драматургії.

Українська земля багата на мистецькі пам'ятки: мозаїки і фрески Софії Київської, Спаса на Берестові, твори народних майстрів, художників сьогодення та ін. Рівень розвитку суспільства визначається рівнем розвитку культури виробництва, що також входить у коло дослідження історії культури. Зокрема, вироблена українським народом культура землеробства стала основою для цього виду діяльності в усій Європі. Історія української культури вивчає традиції, свята, обряди, релігії і вірування українського народу. Предмет історії української культури охоплює конкретні способи та результати діяльності українців у духовній і матеріальній сфері. Історія української культури — одна із суміжних історичних наук, що вивчає культурні явища життя українців в загальному контексті розвитку історичного процесу.

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців. Нагадаємо основні точки зору:

1) теорія «споконвічності» - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;

2) «автохтонна» теорія (М.Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;

3) теорія «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-х рр. XX ст.): зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної древньоруської народності;

4) теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI-XI ст. - Русь; з 1395 р. - Мала Русь; у XVII-XVIII ст. - Малоросія; XIX ст. - початок XX ст. - Україна-Русь. Визнання назви «Україна» (уперше згадане у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим — «Малоросія», яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку XX ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

Слід виділити і таку особливість: спочатку Руссю, а потім Україною називали центральну область, тобто Київську землю, а потім звідси найменування «Русь» розповсюдилося на все східне слов'янство, а «Україна» пізніше на все українство. Тобто назва «Русь» сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська держава взяла його

собі у назву для утвердження концепції «Третього Риму». Що стосується назви «Україна», то є декілька пояснень його походження: або від «краю» - кордону зі Степом, або від слова «країна» інша версія – «край» як батьківщина, вітчизна, та ін.

Що стосується самоназви «українець», то вона довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етнічного і соціального розвитку. Синонімами виступали терміни «козак», «козацький народ», одночасно продовжували існувати і старі самоназви «руські», «русини». Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва «українець». Таким чином, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі самоназви: 1) слов'яни (словени); 2) руси (руські, роси, русичі, русини); 3) українці (козаки).

1.3. Історичні передумови виникнення української культури.

Вивчення історії українського суспільства, як правило, починають з характеристики населення, яке проживало на території нинішньої України у найдавніші часи. Як цілісна етнічна спільність українці сформувалися порівняно недавно. Протягом тисячоліть на території сучасної України проживало багато народів, які мігрували, постійно змінювали один одного. Людські спільноти завжди розчленовувалися на дискретні групи, які ще називають племенами, невеликими народностями, етносами. У межах цих етнічних груп відбувалася трансляція культури від предків до нащадків, виникали й поширювалися культурні новації. Якою була спадкоємність між тими етнічними групами, які проживали на цій території тисячі років тому, визначити майже неможливо. Цілком ймовірно, що певні риси культури тих груп давніх індоєвропейців успадковані й нами, сучасними слов'янськими націями.

Внаслідок постійних міграцій давнє населення України не було етнічно і культурно однорідним. До того ж не було і цілковитої зміни етносів, якась частина племені неодмінно залишалася на своїх обжитих місцях. Саме цим і могло забезпечуватися передання у спадок наступним поколінням культурного, світоглядного, мистецького досвіду. Так протягом тисячоліть різні племена в народи створювали на території України певні культурні традиції, які з часом ставали підґрунтям української культури.

Найдавніші пам'ятки мистецтва передісторичної людини на території сучасної України відносять до доби пізнього палеоліту (25-15 тис. років тому). Пізній палеоліт характеризується появою людини розумної (*Homo sapiens*). Із появою людини розумної дородову громаду заступає родова організація суспільства. У процесі повсякденної трудової діяльності мислення людини розвивалося, вона набувала нових позитивних знань. У суспільстві складалися релігійні вірування, звичаї, виникало мистецтво.

Все це допомагало вижити первісній людині, яка майже цілком залежала від природного оточення. До пізнього палеоліту належать широко відомі зразки прикладного та образотворчого мистецтва.

Доба неоліту, яка датується VI-III тис. до н. е., була добою величезних змін у розбудові людської цивілізації. Досягнення людства у неоліті називають «неолітичною революцією». Цю епоху в Україні яскраво репрезентує *трипільська культура*. У межах України відомі сотні трипільських поселень. Ідеологічні погляди трипільців складні. Риси їх духовного життя відображені у поховальному обряді, численних зображеннях на посуді, в антропоморфній і зооморфній пластиці, моделях жител, у домашніх і родових святилищах. Головним аспектом ідеології був культ родючості з його складною обрядністю і символікою. Відображали цей культ жіночі статуетки, які виконували роль охоронниць домашнього вогнища, слугували амулетами родючості, оберегами від злих духів. Помітну роль у віруваннях трипільців відігравав бик як чоловічий початок і символ сонця. Змій-дракон, що літає, зображення якого зустрічається на посуді, вважався охоронцем їстівних запасів і оберегом лона майбутньої матері. Ритуальні предмети концентрувалися у домашніх і общинних святилищах або у спеціальних культових приміщеннях.

Про рівень матеріального і культурного розвитку трипільців свідчить їх керамічне виробництво. Посуд трипільців можна розділити на дві великі групи: кухонний і столовий. Кухонний був простим за формою, з нанесеним небагатим орнаментом. Значно досконалішим був столовий посуд. Для його виготовлення використовувалася якісніша глина, цей посуд добре випалювався. Орнамент на столовому посуді більш вишуканий. Серед орнаментальних знаків зустрічаються зображення людей і тварин. Із розвитком культури змінюється форма посуду, орнаментальні мотиви, поєднання фарб. Слід зауважити, що фарби на посуді, якому зараз більше п'яти тисяч років, не втратили свого кольору. Композиції розпису різноманітні: зображення звірів, птахів, рослин, людей, зміїв, хрестів. Форма і орнамент посуду відображали ідеологічні уявлення трипільців.

У трипільців особливого розвитку набула глиняна пластика. Більшу частину її складають жіночі статуетки з випаленої глини, знайдені майже на всіх поселеннях. У них підкреслені форми жіночої фігури, зображення голови схематичне. Часто статуетки прикрашені врізаними лініями, фарбами. Ці чудові вироби образотворчого мистецтва дають нам яскраве свідчення досить високого рівня розвитку трипільців.

Останнім великим періодом первіснообщинної формації була епоха бронзи. Її завершальний етап збігається з початком формування класових суспільств. На території сучасної України вона змінюється *кіммерійсько-скіфською добою*.

Початок I тис. до н. е. ознаменувався істотними змінами в господарстві, культурі і побуті давнього населення України. На зміну бронзовим знаряддям приходять залізні знаряддя праці та зброя. На території України проживали кочові племена, які займалися переважно скотарством. Першим кочовим народом, ім'я якого зафіксоване в письмових джерелах, а саме в гомерівській «Одіссей», були *кіммерійці*.

Кіммерійці були вправними стрільцями з лука. Луки виготовляли з дерева, кістки та рогу. На озброєнні мали мечі, кинджали, кам'яні бойові молотки, булави. У кіммерійців панував родоплемінний лад, вождів племен вони називали царями. Своїх померлих родичів кіммерійці ховали під курганами, у гробницях із дерева. В гробницю клали зброю та особисті речі небіжчика.

Для релігійного світогляду кіммерійців характерні віра в душу та життя після смерті. На побутування у них культу Богині-матері вказують стели із зображенням жінки, які мали культовий характер. Культ Богині-матері — найхарактерніша риса формування релігійної свідомості багатьох народів. У кіммерійців цей культ є відлунням релігійного культу трипільської доби. Глиняні жіночі статуетки з підкресленими жіночими рисами дають уявлення про тогочасний релігійний світогляд і про початки формування ще в тодішню епоху культу Роду і Рожаниць, поширеного у дохристиянських віруваннях східних слов'ян.

Кіммерійці були войовничими племенами. Вони здійснювали походи на Ассирію, Фригійське царство, на західні землі Малої Азії. Звичайно, трофеї, добути у військових походах, справляли великий вплив на формування культури кіммерійців. До того ж кочовий спосіб життя і войовничість цих племен значною мірою відбилися на їх матеріальній культурі. Передусім, все це стосується предметів озброєння та спорядження верхового коня. Серед знайдених деталей вузди заслуговують на увагу вишукані фігурні пряжки з жолобчастими боковими платівками. Вчені з'ясували, що саме такі пряжки прикрашали реміні верхових коней в ассирійських зображеннях на рельєфах палаців царів Саргона II і Ашшурбаніпала.

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер. Складні орнаменти прикрашали руків'я кинджалів, деталі вузди, наносилися на посуд. Основу декору становили різноманітні геометричні фігури — спіралі, ромби, квадрати. Найкращими зразками кіммерійського геометричного стилю можна вважати різьблені кістяні прикраси кінської вузди з кургану поблизу с. Зольне в Криму. До нас дійшли і деякі зразки кіммерійської монументальної скульптури — статуї, що, вочевидь, зображували воїнів. Вони мали вигляд кам'яних стовпів, на яких рельєфно зображувалися предмети одягу і зброї. Такі статуї встановлювалися над похованнями знатних кочівників.

Самобутня кіммерійська культура складалася й розвивалася в період із IX ст. і була перервана на початку VII ст. до н. е. новою хвилею кочових племен зі Сходу — скіфів, з якими пов'язаний наступний етап у давній історії нашої країни.

Скіфська культура була локальним варіантом євразійської лінії культурного розвитку. Форми і прояви культури скіфів формувалися поступово. Кіммерійські племена були завойовані скіфами, отже, скіфська культура увібрала в себе як місцеві, так і привнесені елементи. Пізніше вона зазнала впливу цивілізації Передньої Азії, а за часів Північно-Причорноморської Скіфії взаємодіяла з античною культурою, що позначилося, насамперед, на розвитку мистецтва степовиків.

Геродот, який побував у Скіфії в V ст. до н.е., описав їх звичаї у своєму творі «Історія». Він сповіщає, що біля Меотиди (Азовське море) жили царські скіфи, а трохи північніше від Борисфена (Дніпро) і на схід — скіфи-кочовики. Скіфи ділилися на племена, але влада над ними належала одному родові скіфських царів, які ділили Скіфію між собою, пересуваючись за своїми численними стадами худоби з місця на місце у пошуках гарних пасовищ. У скіфському суспільстві була багата верхівка і маса бідніших, які пасли стада багатих скіфів, стригли овець, обробляли шкіри, хутра. Захоплених під час воєнних походів полонених скіфи перетворювали на рабів і використовували їх працю у сільському господарстві. Характер господарства скіфів впливав на всі сфери їх життя. Основу господарської діяльності скіфів становило скотарство.

Релігія скіфів досягла розвинутого політеїзму. Скіфська релігійно-міфологічна система сполучала у собі елементи зооморфної символіки звіриного стилю з антропоморфною міфологемою, поєднуючи вірування трипільської культури, елементи тотемів скотарської культури з впливом грецької міфології.

На чолі Скіфського пантеону стояла богиня Табіті, яку Геродот ототожнює з грецькою Гестією. Табіті символізувала жіночий початок в природі і була божеством світла і вогню. Життєдайні стихії — землю і воду — уособлювала богиня Апі. Своїм прабатьком і чоловіком богині Апі скіфи вважали Папая. Шлюб Папая і Апі — це союз неба і землі, джерело всього живого. Богинею життя і смерті була Аргімпаса, охоронцем худоби — Гойтосир. Найближчим до людей та їх охоронцем виступає Геракл, частково злитий з образом грецького міфологічного героя. Особливе місце у скіфському пантеоні належало богам війни Аресу. Тільки Аресу скіфи споруджували святилища, приносили пожертви.

Різноманітність форм скіфської релігії засвідчує широкий спектр їх релігійних уявлень: культ предків, героїв, вождів, поховальний культ, культ родючості. Одяг скіфів, який був пристосований до верхової їзди, прикрашався хутром, оздоблювався золотими нашивними платівками. У скіфських похованнях знаходили іноді велику кількість таких платівок.

Основою скіфського мистецтва був так званий звіриний стиль. Зображення птахів, риб, оленів, вовків прикрашають зброю, кінську вузду, предмети побуту. Традиції скіфського звірино-го стилю надовго пережили своїх творців і простежуються у мотивах давньоруського мистецтва. Зразки скіфського монументального мистецтва представлені зображеннями першопредка у вигляді суворого воїна.

Про міцність і велич Скіфської держави свідчать скіфські кургани. Померлих знатних скіфів ховали під курганами, висота деяких із них досягала 20 м. У поховальну камеру клали тіло померлого, вбитих з цього приводу рабів, служниць, коней, а також предмети розкоші, зброю. Одним із найбільших скіфських курганів вважається Чортомлицький поблизу міста Нікополя Дніпропетровської області. Його висота досягала 20 м, а окружність 350 м. У великих камерах-катакомбах були поховані цар, цариця, шість воїнів та 11 бойових коней. Біля похованих лежала велика кількість коштовних речей, мечі, сагайдаки зі стрілами, головні убори і одяг з золотими і срібними прикрасами, золотий, срібний посуд та інші предмети.

Розкопки скіфських могил дали достовірні свідчення рівня розвитку скіфського мистецтва. Для скіфів золото не було дорогоцінним металом чи символом знатності. Цей дуже пластичний матеріал використовувався для прикрас, творчості, мистецтва. На всіх знахідках — витончені композиції, багаті сюжети, що ніколи не повторюються. На весь світ відомі такі шедеври мистецтва, як золотий гребінь з кургану Солоха, на якому зображений бій скіфів з греками з кургану Чортомлик, деталі кінської упряжі, одягу, головних уборів, металевий посуд. Шедевром скіфського мистецтва є золота пектораль, знайдена при розкопках Товстої Могили. Діаметр прикраси 30 см, вага — 1150 грамів. Три її яруси мають вигляд півмісяця, між витими джутами — чудові витвори образотворчого мистецтва. У середньому ярусі розміщені скульптурки птахів, рослинні мотиви. На двох інших — зображення сцен боротьби звірів та сюжети з скіфського життя. У центрі верхнього фриза — двоє роздягнених до пояса скіфів, які шиють сорочку із овечої шкіри, розтягнувши її за рукава. Біля них знаходяться горщики з луками і стрілами. Праворуч і ліворуч від цієї сценки зображені тварини. Молодий скіф, присівши, доїть вівцю, інший — сидить біля неї, тримаючи в руках амфору. За своїми художніми якостями виріб не має собі рівних серед знахідок степової Скіфії. Багато виробів з металу, одяг для скіфів виготовляли майстри-греки причорноморських міст-колоній Ольвії, Пантікапея, Херсонеса. Грецька культура справила значний вплив на скіфів.

У III ст. до н.е. на територію Скіфії починають вторгатися іраномовні племена *сарматів*, яких античні автори спочатку називали савроматами. Згодом вони витіснили скіфів з степів України. У складі сарматського масиву були різні племінні об'єднання, яких грецькі письменники

називають язигами, роксоланами, аорсами, сіраками, аланами. Найбільш численними і відомими серед них були роксолани і алани. Сармати займали переважно степову частину України з III ст. до н.е. до III ст. н.е.

Суспільний лад сарматів характеризується стійкою родоплемінною організацією, вони не перейшли від племінного об'єднання до держави. Сарматські жінки справляли значний вплив на суспільне життя. У Миколаївській обл. знайдено багате поховання сарматської жриці I ст. н.е. Вона була вбрана в найдорожчий одяг з шовкової пурпурної тканини, вкрита прозорим серпанком. Одяг її був прикрашений різнокольоровими намистинами, золотими бляшками, золотою вишивкою. Чобітки теж були розшиті золотими бляшками. Поруч лежала велика кількість речей з коштовним камінням, сріблом, золотом. Участь жінок у військових діях разом з чоловіками породила у греків міф про амазонок (грецьке «а мазос» – без груді). За переказами сарматські дівчата відрізали собі праву грудь, щоб не заважала діяти у бою мечем і луком. Поховання сарматських жінок зі зброєю виявлені на південному сході України.

Сарматські племена продовжили традиції скіфського мистецтва. Вірування сарматів мало чим відрізнялися від скіфських. Основними у сарматів були культи сонця і вогню та Великої Богині-матері Астарті, а також культ бога війни, уособленням якого був меч. Сармати вірили у потойбічне життя, тому великого значення у їх віруваннях набував культ мертвих. Елементи релігійної системи скіфів перейшли до сарматів, а згодом сармати передали їх у спадок слов'янам. Зокрема, під впливом сарматської культури у слов'ян змінився тип поховань і поховальний ритуал, а наділення дзеркал особливою магічною силою спостерігається і в українському світогляді.

Одним із головних релігійних культів сарматів був культ коня. Часто до могили померлого клали не коня, як це робили скіфи, а його вуздечку. Завдяки цій традиції до нас дійшло сарматське кінське спорядження. Вуздечки шляхетних вершників оздоблювали фаларами — круглими бляхами із золота або срібла, прикрашеними рельєфними зображеннями або рослинним орнаментом. Зброя і кінське спорядження було неодмінною належністю чоловічих похорон. У похованнях жінок переважали прикраси. Сармати принесли новий стиль прикладного мистецтва — поліхромний. Вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, гранатів, сердоліку або кольорової емалі — червоної, блакитної, білої. Чудові зразки таких прикрас знайдені у похованнях сарматської знаті. Унікальну колекцію прикрас знайдено у Криму в похованні заможної сарматки. Прекрасні золоті браслети, діадеми, персні, вкриті перлами, мініатюрні золоті флакони для парфумів — все це вражає своєю вишуканістю. Найбільше враження справляє застібка-фібула, зроблена у вигляді дельфіна, тулуб якого виготовлено з прозорого гірського кришталю, а голівка та хвіст —

золоті. Обов'язковими в жіночих похованнях були дзеркала — бронзові або білонові (сплав міді й срібла).

У II ст. до н. е. — I ст. н. е. це були невеличкі дископодібні люстерка в дерев'яних футлярах. Пізніше зі Сходу були завезені великі дзеркала. Майже в кожному жіночому похованні знаходили намиста зі скляних або кам'яних намистин. Інколи до складу намиста входили й коштовні камінці, а також прикраси з єгипетського фаянсу у вигляді левів, жуків-скарабеїв, жабок, які правили за намистини і, водночас, за амулети-обереги. Усі ці знахідки свідчать про тісні зв'язки сарматів з античними містами Північного Причорномор'я. Ці міста мали тісні контакти з кочовиками та племенами Лісостепу, а отже, і значний вплив на розвиток культури скіфських і сарматських племен. Про це свідчать численні знахідки предметів античної культури у похованнях і поселеннях скіфів і сарматів. Особливо тісні зв'язки з варварським населенням мав Боспор. Ольвія якийсь час перебувала у певній залежності від скіфського царя Емінака, срібна монета якого карбувалася саме у цьому місті.

Колонізація Північного Причорномор'я була частиною так званої Великої *грецької колонізації* VIII-VI ст. до н. е. Вона зумовлювалася низкою причин, але найголовніша з них — відносно переселення, бо всі землі в материковій Греції були розподілені. «Колонізацію» в даному випадку треба розуміти як господарське освоєння греками Північного Причорномор'я. Новозасновані колонії не залежали від міст митрополій, але мали з ними єдині культи і літочислення.

У своїй основі релігія колоністів була, звичайно, грецькою. На початку нової ери в північно-причорноморських містах поширюються й негрецькі культи. Основу вірувань становило багатобожжя. До того ж античні божества на Півдні України мали свої особливості, їх життя описується в численних міфах, частина яких пов'язана саме з Північним Причорномор'ям. Зокрема ті, що розповідають про пригоди Ахілла та Іфігенії.

У VI-I ст. до н. е. найголовнішим божеством у Північному Причорномор'ї вважався Аполлон. Великого значення набули культи Зевса, Афіни, Афродіти, Гермеса в різних іпостасях (Зевс Сотер — Рятівник, Артеміда Агротера — Сільська, Афродіта Уранія — Небесна тощо). На Боспорі найпопулярнішим був культ Афродіти Уранії, у Херсонесі — Діви, в Ольвії й Тірі — культ Афіни. У перші століття нової ери відбуваються зміни у пантеоні богів, які виявилися у зменшенні ролі божеств та універсалізації їх функцій. У III ст. н. е. на Боспорі поширюється християнство, пізніше відбувається й християнізація Херсонеса, хоч поряд із цим тривалий час все ще продовжують функціонувати окремі античні культи.

Мистецтво у Північному Причорномор'ї було подібним до мистецтва Греції. Як і в Греції, тут існували всі основні категорії цієї

сфери людської діяльності. У північно-причорноморських містах розвивалася скульптура, живопис, архітектура, прикладні види мистецтва: виготовлення прикрас, розписування посуду тощо. Високого розвитку набули музика, література, театральне мистецтво. Звичайно, значному розвитку майстерності причорноморських митців сприяли тісні контакти із Середземномор'ям. Водночас, самостійний розвиток місцевої традиції у контакті з культурою навколишніх племен сприяв самобутності. Особливо яскраво це відбилося у скульптурі, монументальному живописі, архітектурі.

Скульптура міст античного Причорномор'я представлена найкраще з усіх видів мистецтва. Відома велика кількість скульптур малих форм — статуетки, рельєфи, стели. Окреме місце посідають монументальні твори. На Боспорі у надгробках виробився досить виразний місцевий реалістичний стиль. Саме тут знайде на найбільша кількість скульптурних пам'яток. Митці прагнули до індивідуалізації образів, їм були властиві реалістичність і майстерність виконання, яка майже не поступалася аналогічним творам з Еллади. З-поміж пам'яток, які найкраще збереглися, — поховальні споруди. Деякі з них являють собою шедеври античної архітектури. Склепи Боспору є найяскравішим явищем у монументальному живописі.

Елліни вміли будувати морські кораблі, виробляли гарний посуд на гончарному колі, зброю, прикраси тощо. Грецькі майстри користувалися переважно металевими інструментами, широко застосовували свинець, олово, срібло, залізо. Вироби греків археологи знаходять у скіфських та слов'янських похованнях. Грекам були вигідні мирні відносини зі скіфами, сарматами, слов'янами, бо у них вони вимінювали на свої вироби хліб, шкіри, хутра тощо.

Грецька колонізація відіграла важливу роль в історії України. Елліни були на вищому, ніж скіфи, сармати, слов'яни, рівні культурного та господарського розвитку. У греків уже була розвинена держава, вони мали писемність, розвивалася наука. Торговельні, політичні взаємини місцевого населення з греками Причорномор'я не могли не позначитися на соціально-економічному, політичному і культурному розвитку цього населення. Під впливом античних міст у скіфів формувалася державність, виникали міста й поселення, збудовані у грецькій містобудівній традиції. Вплив античної цивілізації виявився у спорудженні фортець, у виготовленні кераміки, високохудожніх прикрас. Поряд зі скіфами під цивілізаційний вплив давньогрецьких держав півдня України підпадали й інші племена, що проживали тоді на цій території. Зокрема, це стосується сарматів і антів.

Анти — це племена черняхівської культури, які проживали у IV-VII століттях на Подніпров'ї і Подністров'ї. Про них нам сповіщають твори візантійських письменників VI – VII ст. Прокопія Кесарійського, Агафія,

Феофілакта Сімокатти, Псевдо-Маврікія та готського історика Йорданса. У антів не було письма, тому вони не залишили нам писемних звісток про себе. Антське суспільство мало визначену державну організацію і базувалося, головним чином, на ранніх класових відносинах. Походження назви «анти» точно не встановлено. Найбільш вірогідною здається гіпотеза про іранське походження цього слова. Воно походить від давньоіндійського, що означає «кінець», «край», «той, що знаходиться на краю». В такому випадку значення слова «анти» – «ті, що живуть на окраїні».

Про соціально-економічні процеси в антському суспільстві свідчать, хоч надзвичайно мало, візантійські історики. В основному вивчення історії цих племен базується на археологічних джерелах. У племен черняхівської культури, порівняно з іншими племенами України, спостерігається прогрес у господарстві. Вони першими в Україні почали виробляти посуд на гончарному колі, випалювати його у спеціальних печах-горнах, відкрили їх склоробні майстерні. Існує думка, що на антській території працювали римські ремісники. Анти вели жваву торгівлю з римськими провінціями, у їх середовищі існував грошовий обіг, користувалися римськими монетами.

Про швидке поширення серед місцевого населення прогресивних методів металообробки, гончарного ремесла свідчить досить високий рівень розвитку місцевої економіки та культури. Виготовлялися прикраси з кольорових металів у техніці литва. Про це свідчать знахідки глиняних тиглів і ливарних формочок. Срібні, золоті, бронзові прикраси анти інкрустували коштовним камінням, кольоровою емаллю. Мистецтво було важливим атрибутом життя: одяг прикрашався вишивками, побутові речі — орнаментом. До цієї доби відносять знайдені у середньому Подніпров'ї чудові срібні рельєфи із зображенням людини і фантастичних тварин міфологічного і казкового характеру. Племінний союз антів існував до початку VII ст. Останній раз анти згадуються візантійським автором Феофілактом Сімокаттою у 602 році. Він сповіщає, що аварський каган послав проти антів каральний загін на чолі з воєначальником Апсихом. Після цього ні в одному писемному документі не згадуються анти. Натомість з'являється назва «слов'яни».

Запитання для самоперевірки та повторення

1. Дайте визначення поняття «культура».
2. Які функції виконує культура?
3. Визначте поняття «світової культури».
4. Поясніть сутність поняття «національна культура».
5. До якого часу належать найдавніші пам'ятки мистецтва, знайдені на території України?
6. Яку назву має стиль, що був основою скіфського мистецтва?
7. Які племена продовжили традиції скіфського мистецтва?

8. В чому позначився вплив грецьких колоній Північного Причорномор'я на оточуючі племена і народи?

Теми рефератів

1. Стилiстичнi особливостi скiфського мистецтва.
2. Культура мiст-держав Пiвнiчного Причорномор'я як чинник культурного розвитку давньоруської держави.
3. Мiфологiчна модель свiтобудови у язичницькому свiтоглядi.
4. Людина i природа в язичницькому свiтоглядi.

Основна лiтература

1. Лекцiї з iсторiї свiтової та вiтчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртися А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львiв, 1994, 2005.
2. Українська культура: iсторiя i сучаснiсть; Навч. Посiбник /За ред. Черепанової С.О. – Львiв, 1994.

Додаткова лiтература з теми

- Бокань В., Польовий Л. Iсторiя культури України. Навч. Посiбник. – К., 2002.
- Бунетян К.П. Давнє населення України. К., 1999.
- Висоцький О.Ю. Iсторiя української культури. - Днiпропетровськ, 2009.
- Голiченко Т.С. Слов'янська мiфологiя та антична культура. – К., 1994.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1974.
- Даниленко В.М. Кам'яна могила. – К., 1985.
- Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991. .
- Iсторiя релiгiї в Україні. – К., 1999.
- Маланюк Є. Нариси з iсторiї нашої культури. – К.,1992.
- Мозолевський Б.М. Скiфський степ. – К., 1983.
- Павленко Ю.В. Передiсторiя давнiх русiв у свiтовому контекстi. – К., 1994.
- Попович М.В. Нарис iсторiї культури України. – К., 1998.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992.
- Симоненко А.В. Лобай Б.И. Сарматы Северо-западного Причерноморья в I веке н. э. – К., 1991. Iсторiя релiгiї в Україні. – К., 1999.
- Теорiя та iсторiя свiтової i вiтчизняної культури. – К.,1993.
- Толочко П.П. та iн. Давня iсторiя України. Кн. 1. К., 1994.
- Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков I.Т. Археологiя та стародавня iсторiя України. – К., 1992
- Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Iсторiя української культури. - К., 2006.

ТЕМА 2. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ (2 год.)

- 2.1. Культура дохристиянської Русі.
- 2.2. Вплив християнства на розвиток культури в Київській Русі.
- 2.3. Культура Галицько-Волинського князівства.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні **знати**:

- релігійні вірування давніх слов'ян;
- роль християнства в формування культури Київської Русі;
- найважливіші здобутки давньоруської культури в галузі літератури, архітектури, образотворчого мистецтва;
- провідні жанри образотворчого мистецтва;
- напрямки розвитку культури в Галицько-Волинському князівстві.

2.1. Культура дохристиянської Русі.

Культура Київської Русі – яскраве явище європейської середньовічної культури. Київська Русь залишила помітний слід у світовій історії. Вона проіснувала з IX до середини XIII ст. То була одна з найбільших монархій раннього Середньовіччя, яку можна порівняти хіба що з імперією Карла Великого. В часи свого найвищого розквіту вона простягалася від Чорного до Балтійського моря і Льодовитого океану, від Закарпаття до Північного Уралу та Волго-Окського межиріччя.

Основою культури Київської Русі була багатовікова самобутня культурна традиція східнослов'янських племен. Археологічні матеріали свідчать, що до середини I тисячоліття нашої ери в господарському укладі слов'ян давно вже переважало землеробство - підсічно-вогневе в поліській зоні й орне - у лісостепу. Для обробки землі предки сучасних українців застосовували плуг і соху, використовували тяглову силу волів і коней. До цього часу в лісостепу давно переважало двопілля - одне поле засівалося, а друге залишалося під паром. Скотарство, полювання, рибальство і бортництво (лісове бджільництво) для основного населення Русі стали до того часу підсобними, хоч і дуже важливими, промислами.

Досить високого рівня досягло до X віку і ремесло. Виготовленням виробів із заліза і кольорових металів займалися переважно майстри-професіонали. Ковальська справа вважалася заняттям почесним і навіть чаклунським. У Київській Русі склався переказ про братів-ковалів, які перемогли в битві жахливого дракона. Вони запрягли чудовисько у величезний плуг і проорали ним борозну «змійових валів» - оборонних споруд навколо Києва (довжина їх в Україні – понад 2000 км, датуються I тисячоліттям до н.е. – I тисячоліттям н.е.). У X ст. майстерність київських ковалів і ливарників отримала визнання далеко за межами Русі. Персидський географ за сторіччя до Нестора писав: «Там виготовляють

дуже цінні клинки і мечі, які можна зігнути навпіл, і вони знов розправляються».

Розвивалися гончарна справа, ткацтво, вичинка й обробка шкіри, різьблення по каменю і дереву. З льону, конопель і вовни слов'янки ткали чудові сукна і полотна, їм було знайоме складне малюнкове ткання і вишивка. Високим умінням відрізнялися майстри обробки шкір. Недаремно в усній народній творчості склалися оповіді про кожум'як - людей умілих, сильних і відважних. Усього ж дослідники нараховують у названий час в давньоруських містах від шістдесяти доста різних ремісничих спеціальностей. Спеціалізація при цьому йшла не за матеріалом, а за готовим виробом: мечники, щитники, сидельники, ювеліри займали в містах цілі вулиці. Щоб виготувати свій виріб від початку до кінця, кожний з майстрів повинен був володіти принаймні декількома спеціальностями.

Торгівля продуктами сільського господарства і ремесла, що зароджувалася, спочатку мала характер обміну як всередині общини, так і між племенами та землями. Згодом зародилися товарно-грошові відносини. Про це свідчать скарби срібних римських, візантійських і арабських монет. До речі монети візантійських імператорів Анастасія I (491-518 рр.) Юстиніана I (527-565 рр.), знайдені археологами на Замковій горі, послужили одним з доказів дати виникнення Києва принаймні в кінці V ст. н. е. Торгівля Русі здійснювалася не тільки з Візантією і країнами Сходу, але і з Північною і Західною Європою, куди руські купці (рузарії, як їх називали латинські хроніки) везли свої і східні товари. Відбувалося швидке зростання міст. Якщо ще в VI ст. готський історик Йордан писав, що у слов'ян «замість міст ліс і болота», то в IX ст. скандинави називали Русь Гардарікою – «країною міст». До початку X ст. в літописах згадуються понад двадцять міст.

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян обумовив розкладання первісних відносин. Хоч економічною основою суспільства була родова власність общини на землю, все ж мала сім'я найближчих родичів починає відігравати дедалі значнішу роль. Літопис «Повість временних літ» свідчить, що у східних слов'ян переважала парна патріархальна сім'я. Родова община називалася «мир» або «верв» (вірвовкою відмірювали наділи землі общинникам). За спостереженнями середньовічних західних письменників, крадіжка і обман у слов'ян зустрічалися настільки рідко, що вони не замикали своїх скринь з добром. Члени общини були пов'язані круговою порукою, діяв закон кровної помсти. Пізніше традиційне (звичаєве) право було нелегко замінити державним.

Як і в інших народів, князівська влада у слов'ян на стадії розкладання суспільного ладу і військової демократії підкорялася раді старійшин і загальним племінним зборам. Зазвичай князя обирали або призначали для

відсічі зовнішнього ворога, але по мірі формування князівських дружин з молодців, готових за командою вдатного ватажка «пошукати собі честі, а князеві слави» в набігах на сусідні території і племена, його фактично стала обирати дружина. Навіть у X ст. великий князь київський Святослав відмовив у проханні матері, княгині Ользі, прийняти християнство, посилаючись на свою дружину. Більшість воїнів ішла в похід піхотою, маючи лук і стріли, невеликі щити і списи. Важкого обладунку, на відміну від середньовічних рицарів, у слов'янських воїнів не було. У бою, як відмічає Прокопій Кесарійський, слов'яни були мужні і безстрашні.

У IX-X ст. широко використовуються такі види зброї і спорядження, як важкі мечі, металеві машини (мортири, катапульти), кістені на ланцюгу або ремені, бойові сокири, булави, дротики. Пізніше з'явилася кіннота, використовуються кольчуга, шолом. Давньоруські воїни уміло влаштовували

засідки, могли довго переховуватися під водою, дихаючи через тростинку. Іноді вони навмисне кидали здобич, щоб переслідувачі зайнялися її розподілом: тоді слов'янські воїни раптово нападали на ворога. У X ст. Костянтин Порфірородний наставляв своїх спадкоємців уникати великих зіткнень з Руссю і особливо – не допускати її союзу з кочовиками. Вже у VI ст. руські князі мали кораблі з вітрилами і веслами, які досягали берегів Візантії.

Релігійні вірування. Давні слов'янські вірування були *язичницькими* і ґрунтувалися на обожнюванні сил природи. Все життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів. Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та могутності: блискавка, грім, сильний вітер, палахкотіння вогню. Не випадково верховним божеством був Перун - бог блискавки і грому, який, як і всі інші боги, втілював у собі добрий і злий початок: він міг уразити людину, її житло блискавкою, але водночас він, згідно з міфом, переслідує Змія, який переховується в будь-якому предметі, наздоганяє і вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними і грізними були Сварог - бог вогню; Стрибог - бог вітрів, який втілює стріли і війну; Даждьбог - бог успіху, який ототожнювався з сонцем; Хорс - бог сонця (іноді місяця); Симаргл – бог підземного світу, як він здебільшого трактується. Уявляли його в образі крилатого пса та ін.

Відмітною рисою є і слабко виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше за все з дерева, рідко з каменю. Унікальним пам'ятником культової скульптури є так званий Збручський ідол. Вчені досі сперечаються, кого ж саме він зображає. Одні вважають, що це ідол божества Святовита. Український філософ М.Попович доводить, що таке пояснення суперечить суті язичницького багатобожжя. На його думку, це чотири різних божества.

Ідоли богів встановлювалися не в храмах, а в гаях, на берегах річок і т.д., такі місця називалися капищами. «Такі ... погані мольбища їх: ліс, і каміння, і ріки, і болота, джерела, і гори, і горби, сонце і місяць, і зірки, і озера. І, простіше кажучи, всьому існуючому поклонялися вони яко Богу, і шанували, і жертви приносили», - осудливо писав пізніше один з церковників про прихильників народної релігії.

Культи божеств – прийняті ритуали жертвоприношень і звертань, священні атрибути, слова молитов - відомі дуже мало. Шкоду, марноту, негативні властивості втілювали в дохристиянських народних віруваннях злі духи: лісовик, біс, водяний, русалки, полуденниця - дух літньої полуденної спеки, крикси – духи крику і плачу тощо. Злі духи вважалися безпечними для тих, хто дотримувався всіх обрядів і заборон.

Світогляд східних слов'ян формувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій розвитку уявлень про світ. Як і інші народи, вони вірили у пекло, небесну твердь, центр світу ("світове дерево"), вирій (місце на небі, куди відлітають душі померлих праведників). Життя людини підлегле долі – «суду Божому». Правда, доля у східних слов'ян не була, очевидно, такою ж невідворотною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожби про майбутнє життя людини. Релігія східних слов'ян, як і інші складники культури, які формувалися на етапі родоплемінних відносин, з виникненням і розвитком державності неминуче повинні були зазнати серйозних змін. Якісно нові культурні процеси в Київській Русі відбулися вже після прийняття християнства.

2.2. Вплив християнства на розвиток культури в Київській Русі.

У X ст. християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо задовго до релігійних реформ Володимира Великого: християнами були Аскольд і Дір. Достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 р. Але вирішальним для процесу християнізації нашої країни було введення цієї релігії як державної в 988-990 рр.

Спочатку князь Володимир зробив спробу модернізації язичництва, спробу пристосувати його до потреб централізованої держави. Язичницькі боги на чолі з Перуном повинні були викликати у людей не тільки повагу, але й страх, символізувати волю правителя, обов'язковість його наказів, невідворотність покарання. Для цього на Старокиївській горі було створено пантеон, де, судячи з мініатюр Радзивілівського літопису, боги мали дійсно урочистий і грізний вигляд. Більш того, за переказами, Володимир відродив забутий і, очевидно, не вельми популярний звичай людських жертвоприношень, щоб надати новому культу трагічно пишного характеру: «І приносив їм жертви, називаючи їх богами, - говорить в

«Повісті временних літ», - і поганилася кров'ю земля Руська і горб той». Те ж саме робилося й у Новгороді.

Однак проведена реформа язичництва не досягла своєї мети. Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії - на відміну від західноєвропейських країн - церква та її служителі були підвладні імператору і всіляко сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами. Вирішивши прийняти християнство, Володимир став діяти стрімко і круто. Його не влаштовувала звичайна практика прийняття християнства, що існувала на той час, за якою новонавернений монарх ставав «сином» імператора, тобто васалом.

Скориставшись з прохання імператора Василя II допомогти придушити повстання в одній з візантійських провінцій, князь поставив йому декілька умов: визнати Русь християнською державою, укласти союз і віддати йому в дружини сестру Анну. Імператор прийняв умови, але виконувати їх не поспішав, хоч Володимир свої зобов'язання виконав. Тоді київський князь захопив володіння Візантії в Криму, взяв місто Херсонес (Корсунь) і звідти продиктував імператору колишні вимоги. Гордий константинопольський монарх погодився стати шурином руського «варвара», володаря гарему з майже тисячі дружин і наложниць.

Київський князь повернув Херсонес Василеві II як віно (викуп, який має заплатити молодий батькам нареченої) за його сестру. Ясно, що при таких обставинах ні про який васалітет не могло бути й мови. Володимир хрестився сам (згідно з «Повістю временних літ» ще в Корсуні, у Криму), хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни. Поряд зі слов'янами в Київській Русі проживало понад 20 різних народів: на півдні – печеніги, половці, берендеї, каракалпаки; на північному заході – литва, ятвяги; на північному сході – чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, ям, печора та інші угро-фінські народи.

Християнство через Київ прийшло згодом і до них. Знать і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче, як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших містах. «Путята хрестив мечем, а Добрина вогнем», - так говорили в той час про воевод князя Володимира, які хрестили Новгород. Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею - пророком, Ярило - зі святим Юрієм (Георгієм),

давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня (назва збереглася) – до Воскресіння Ісуса Христа і т.д. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не вдалося похитнути віру народу в «нижчі духи».

Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки. Головними носіями ідей християнства стають церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на «біле» і «чорне». При церквах мешкали численні служителі: крім священика, були так звані «церковні люди» - ігумен, диякон (–біле духовенство), а також паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів. Оскільки православне християнство не передбачало обітниць безшлюбності для «білого» духовенства, всі церковні люди могли мати сім'ї, члени яких також жили при церквах. Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління.

Велика роль у поширенні християнства належала монастирям, головним з яких був Києво-Печерський (1051 р.). Чернецтво, або «чорне» духовенство, найбільш повно і наочно втілювало ідеї зречення від мирської суєти, спокутування гріхів, служіння Богу. Ченці, на відміну від церковних людей, жили передусім за рахунок власної праці, а не за рахунок подаянь від парафіян, давали обітницю безшлюбності. Життя перших київських ченців - Антонія, Феодосія Печерського та інших - було винятково важким, наповненим виснажливою фізичною працею, самообмеженнями, молитвами. Пізніше з'являються справжні подвижники чернецтва - ченці-самітники, які здійснювали аскетичні подвиги: Даміан, Іван-Самітник, князь Святенник та інші. Систематичні пости стають нормою не тільки для ченців, але і для всіх віруючих. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним.

У XIII ст. в Київській Русі було біля 50 монастирів, з них 17 - у самому Києві. Вищі посади в церковній ієрархії займає тільки «чорне» духовенство. Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розповсюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків його для країни і народу, величезне позитивне значення. Зміцнювався новий феодальний лад. В ідеології безліч місцевих культів замінювалася культом єдиного Бога. Централізована організація священнослужителів - церква, підлегла владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Єдність релігії з

іншими європейськими країнами робила Київську Русь частиною світового християнського суспільства. Незважаючи на політичні протиріччя, християнство зблизило Русь з Візантією - найбільш розвиненою феодальною державою з передовою культурою. Прийняття християнства позначилося на всьому духовному житті суспільства, привело до значного його збагачення.

Писемність і літературна традиція Писемність у східних слов'ян з'явилася приблизно ще в першій половині IX ст. У «Житії» слов'янського просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у 860 р. в кримському Херсонесі (Корсуні) книги, написані «руськими письменами». Ці ж «руські письмена» згадують й арабські письменники X ст. В історичних джерелах зустрічається також повідомлення про те, що руська писемність, нарівні з старослов'янською, розповсюджувалася в Хазарії. Важливим свідченням того, що писемність була відома в Київській Русі ще до хрещення, стала знайдена в 1949 р. в одному зі смоленських курганів глиняна посудина середини X ст. з давньоруським написом «гороухща» (гірчиця).

Лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 рр., вважають, що вони були складені двома мовами - грецькою і староруською. Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. Ще в 60-70-х роках IX ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священників з Фесалонік (Солуні) - Костянтина (в чернецтві - Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок XI ст. на Русі використовувалися дві системи письма - кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця - розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. Причому ще до IX ст. місцеве населення користувалося абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховує 43 літери.

До особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: церковнослов'янської і близької до просторіччя давньоруської. Першою писалася церковно-повчальна і житійна література, близькою до розмовної велося ділове листування, склалися юридичні акти («Руська правда»), літописи, пам'ятки світської художньої літератури («Слово о полку Ігоревім»). Обидві мови активно впливали одна на одну, взаємно збагачувалися. Обидві вони були близькі і зрозумілі народу, і сам факт введення богослужіння слов'янською мовою гідно був оцінений «Повістю временних літ»: «І раді були слов'яни, слухаючи про велич божу своєю мовою», а «словенська мова і руська одне є».

Писемна література, яка сформувалася в Київській Русі на початку XI ст., спиралася на два найважливіших джерела - усну народну творчість і християнську традицію, що прийшла з сусідніх держав, насамперед Візантії. У творах літераторів того часу широко використовувалися героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання. За свідченням автора «Слова о полку Ігоревім», народні мотиви лягли в основу творчості «віщого Бояна», якого він назвав «солов'єм старого часу». Народні пісні і перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії - колядки і щедрівки.

Вершиною усної народної творчості став героїчний билинний епос, що склався до X ст. і розвивався в XI-XIII ст. Головною темою билин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величі Русі. У найдавніших билинах народ ідеалізував своє минуле, коли селяни ще не були залежні від феодалів. Оратай Микула Селянинович вільний і багатий, богатир Микита Кожум'яка - безстрашний захисник Батьківщини. Істинно народними героями стали пізніше Ілля Муромець похований у печерах Києво-Печерської лаври, завзятий галичанин Дунай, волинець Михайло Казарин, ростовець Альоша, рязанець Добриня, новгородець Садко. Їх імена збереглися в пам'яті народу як символ відваги, молодечства, доблесті і слави древніх русичів.

Усна творчість народу безпосередньо впливала на писемну літературу. З утвердженням християнства велику роль починає відігравати перекладна література. За літературними зв'язками Київська Русь тяжіла до Візантії, яка була центром античних і східно-середземноморських цінностей. З Константинополя в Київ незабаром після введення християнства стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Одним з перших був переклад Євангеліє, виконаний у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира - Остромирове Євангеліє. Також поширювалися апокрифи - твори релігійного змісту. Давньоруські книжники підходили до перекладу творчо: церковну літературу відтворювали з всією можливою точністю, а світські твори часто переробляли, внаслідок чого виходив, мабуть, чи не оригінальний твір. Так були оброблені «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, «Повість про Акира Премудрого», «Хроніка» Іоанна Малали, яка жваво передавала біблійні перекази, легендарні історії Вавилону, Єгипту, Греції, Риму і Візантії.

Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало літописання. Початок його відносять ще на кінець X ст. «Повість временних літ» є літописним зведенням. Вона була створена на початку XII ст. ченцем Нестором на основі декількох більш давніх літописів X-XI ст. Одна з величезних заслуг

Нестора полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи «за літами» в єдиний, загальноруський літопис. Давньоруські літописи суттєво відрізнялися від західноєвропейських і візантійських хронік з їх придворно-феодальною і церковною тенденційністю. Зрозуміло, що не уникли цього і руські літописи, але вони були ширші за змістом, прагнули сумістити в собі завдання історичної, публіцистичної, релігійно-повчальної і художньої оповіді. До них включалися епічні перекази, родові легенди, уривки перекладних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіді князів. Щоб відчуті це, досить пригадати сюжети «Повісті временних літ», присвячені заснуванню Києва, походу Олега на Константинополь і його смерті, помсті княгині Ольги древлянам, хрещенню Русі Володимиром. Головною темою руського літописання стала сама Руська земля, її єдність і могутність. Все це робило їх цікавими для найширшого кола читачів. Тому «Повість временних літ» була однією з найпопулярніших і цікавих книг для читання протягом усієї історії Стародавньої Русі, афоризми її автора увійшли в нашу мову (наприклад: «Книги - ріки, які наповнюють Всесвіт», «Книги – джерела мудрості»).

З початком роздробленості Русі літописи склалися в кожному великому феодальному центрі. Останніми з літописних руських зводів, що дійшли до нас, є Київський (1200 р.) і Галицько-Волинський (кінець XIII ст.). Галицько-Волинський літопис - головне джерело для вивчення історії південно-західних князівств. Найбільш цікава та частина літопису, в якій розповідається про князювання Данила Романовича. Автор був гарячим прихильником Данила, ймовірно, його дружинником, володів літературним талантом і широкою ерудицією. Тому літопис являє цінність як для історії, так і для літератури.

У такому жанрі оригінальної літератури Київської Русі, як філософсько-богословська публіцистика, поєднувалися художня досконалість та ідейна спрямованість. Першим її зразком стало «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, якого князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 р. митрополитом. До нього всі київські митрополити були греками і присилялися з Візантії. У цьому творі, написаному в формі урочистої проповіді, Іларіон розвинув три основні теми: про духовну перевагу Нового Заповіту (євангельської «благодаті») над Старим Заповітом (біблійним «законом»); про світове значення хрещення Русі; високу місію князів Володимира і Ярослава і про велич Руської землі, яка зайняла рівноправне становище серед християнських народів. В орнаментальному обрамленні богословської схоластики Іларіон проводив думку, що князь Володимир рівний за своїми діяннями Костянтину. Останнього, як відомо, церква проголосила рівноапостольним. Виходило, що Володимир, прийнявши християнство і похрестивши Русь «за божественним навіюванням», ставав рівним не тільки св. Костянтину, але і першим

апостолам Петру і Павлу, що вже ніяк не могло сподобатися Константинополю. Дійсно, Володимир I був офіційно канонізований православною церквою тільки в XVI сторіччі. Цікаво, що християнин Іларіон, всупереч церковним догматам, прославив мужність і славу предків Володимира та Ярослава - князів-язичників Ігоря і Святослава, всю тоді ще язичницьку Руську землю. «Слово» Іларіона стало своєрідним маніфестом самосвідомості народу, який живе у великій державі зі славною історією.

Яскравою пам'яткою давньоруської публіцистики є «Благання» Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прізвисько Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Блискуче освічений, Данило використав скарби фольклору для викриття шкідливого для Русі свавілля світської і церковної знаті. Звертаючись до Ярослава Володимировича, він закликає його спиратися на гідних слуг і соратників, не вірити боярам. Афористичні вислови Данила Заточника увійшли в прислів'я і приказки.

В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися повчання. Для князя Святослава в 1073 р. укладено знаменитий «Ізборник», присвячений проблемі, «яко подобає людині бути». Перу князя Володимира Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Його головна ідея - турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

Популярним жанром була житійна (агіографічна) література. Важливе місце зайняли життя святих - біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Входячи до складу християнських держав, Київська Русь турбувалася про створення культу власних святих та їх життєписів. Але якщо в римській і візантійській традиції прославлялися подвиги великомучеників з числа подвижників і ченців, страждальників за віру, то на Русі писалися життя князів. Першими були прославлені убієнні в 1015 р. сини Володимира Святославича — Борис і Гліб. Загинули вони за наказом їх брата Святополка Окаянного. Відмінність «Життя Бориса і Гліба» від подібних візантійських полягає в ідеї патріотизму: вони є заступниками всієї Руської землі. «Житіє» малює Бориса не як аскета, а як прекрасного князя-рицаря — хороброго, мудрого, розумного. Були також складені «Життя» княгині Ольги, Володимира Святого.

Пізніше на Русі стали складатися і життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем «Житіє Феодосія Печерського», одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Особливу популярність отримали патерики - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом. Найвідоміший «Києво-Печерський патерик» - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври.

Ще однією характерною рисою тогочасної літератури Київської Русі були короткі зведення життєвих правил — «Прологи» та такі ж помісячні

зведення – «Мінеї». Світський характер мали збірники «золотих думок», запозичених з різних джерел, – так звані «Бджоли», а також частково перекладні повіті «Варлаама і Йосафата», «Александрія», «Індійське царство», «Троянська війна» та ін.

Говорячи про зліт давньоруської літератури після прийняття християнства, не треба забувати, що вона багата насамперед своїм національним світовідчуттям. Давньоруські книжники закликали любити Батьківщину, виховували патріотизм і прагнення до виправлення недоліків суспільства.

Вершиною художньої творчості, в якій об'єдналися складні і досить суперечливі світоглядні уявлення (язичництво з його тілесно-почуттєвим світосприйняттям, де людина «розчинена» в природі, і християнство з його закликом до відмови від грішного буття та орієнтація людини на «божественні цінності»), стала героїчна поема «Слово о полку Ігоревім». В ній широко представлені народна символіка, міфологія, звичаї, на основі яких формулюються основні моральні вимоги, які висувалися до борців проти кочівників, утверджувалася рицарська доброчесність захисників держави. На прикладі невдалого походу князя Ігоря Святославича автор показує, якими можуть стати наслідки роздробленості. Зі всією художньою переконливістю проведена думка про необхідність єдності всіх земель. Тонким ліризмом овіяний образ Ярославни. «Слово о полку Ігоревім» – яскраве свідчення того, що і після політичного роздроблення країни в літературі продовжувався і поглиблювався розвиток традицій і ідей, закладених на етапі єдиної Київської держави.

Про розширення освіти серед русичів свідчать численні берестяні грамоти, а також надписи, зроблені на виробах ремісників і на стінах будівель. У літописі від 972 р. вперше згадується про введення Володимиром Святославовичем шкільного навчання на Русі. Ярослав Мудрий під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи і навчити грамоті триста дітей.

Дипломатичні й торгівельні зв'язки Русі з Візантією та іншими країнами вимагали від русичів високої освіти з обов'язковим знанням грецької та латинської мов. З цією метою у новозбудованій Софії Київській Ярослав у 1037 р. створює школу, яка, продовжуючи кращі традиції Володимирової та візантійських шкіл, була по суті вже школою нового типу. Вчилися у цій школі діти найвищої знаті Русі, діти самого Ярослава, з десятків шляхетних іноземців – претенденти на корони королів. Зокрема, діти англійського короля Едмунда Залізнобокого, угорський королевич Андрій, наступник датського престолу Герман, норвезький конунг Гаральд, син норвезького короля Олафа та інші іноземці.

Багато корисного у справу розвитку освіти вніс Києво-Печерський монастир. Вже в XI ст. тут виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфів, перекладачів. Тільки до монголо-

татарського нашестя зі стін монастиря вийшло понад 80 єпископів. Тут з'явився і набув свого розвитку феномен літописання. У цьому монастирі працювали відомі літописці Нестор, Никон, Сильвестр.

Окрім вміння читати й писати на Русі добре знали й арифметику. Окрім знання чотирьох правил арифметики знали тоді й дробі та користувалися ними при найрізноманітніших обрахунках.

На західноукраїнських землях важливими освітніми й науковими центрами були Галич, Володимир-Волинський, Холм, а пізніше Львів. Вищу освіту могли здобути лише діти багатих. Вища освіта вимагала не лише досконального знання старослов'янської мови, але й грецької. Митрополит Климентій свідчив, що вже в першій половині XIII ст. в Русі близько 400 чоловік володіли грецькою мовою.

Культурне та політичне зростання авторитету Галича і Волині в XII столітті втягувало західноукраїнські землі в сферу інтересів європейських держав і висувало потребу в знанні латинської мови. Знали русичі і німецьку мову. Ідеалом тієї епохи була людина «тримовна», тобто знавець грецької, латинської і однієї з європейських мов. Грамоті навчалися не тільки хлопці, але й дівчата. У літописі розповідається про школу, відкриту онукою Ярослава Мудрого Ганною (Ганкою) Всеволодівною при Андріївському монастирі у Києві. У школі, крім грамоти, дівчата навчалися співу, шиттю, іншому рукоділ्लю, що для середньовічної Європи було новизною. Знала «книжне письмо» і сама писала книжки княжна Єфросинья Полоцька. Багато освічених людей було серед князів. Зокрема, Ярослав Мудрий, Всеволод Ярославич, Володимир Мономах, Ярослав Осмомисл та інші славилися як «книжні мужі», знавці декількох мов. Так, Ярослав Осмомисл знав 8 мов, а Володимир Мономах – 5.

У Київській Русі було утворено три типи шкіл: палацова школа підвищеного типу, що утримувалася за рахунок князя – це прототип державного навчального закладу; школа «книжного вчення», основною метою якої була підготовка священників і ченців; світська школа домашнього навчання, де навчалися діти ремісників і купців.

За Київської держави розпочався принципово важливий процес виділення науки в самостійну галузь духовної культури. Дуже важливими були зв'язки з Візантією - головною берегинею античної спадщини, майже втраченої в Західній Європі. Отримали популярність окремі фрагменти з творів Платона, Аристотеля та Іоанна Дамаскіна (візантійський релігійний письменник). Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови: «Фізіолог» - популярна зоологія, основана на реалістичних і фантастичних описах тварин, і «Шестиднев» - тлумачення 6 днів створення світу, відомостей з Біблії в образних, казкових формах. Частіше за все вчені були одночасно релігійними діячами. Так, знаменитий письменник і філософ Іларіон був митрополитом; відомий письменник, лікар Агапіт – ченцем Печерського монастиря; філософ, оратор Климентій

Смолятич – митрополитом; письменник і проповідник Кирило Туровський – єпископом.

У накопиченні математичних знань провідну роль відігравали практичні потреби. Це обумовило вивчення чотирьох арифметичних дій, дробів, обчислення процента, площі круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

Першими медиками на Русі були всілякі знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти яких виступало духовенство. Але в XI-XII ст. місце знахаря займає лічець, або лікар. Лікарі були, як правило, з ченців. Приступаючи до лікування хворого, вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона - заступника медицини і лікарів (у 2000 р., коли мощі святого Пантелеймона були ненадовго привезені в Київ, до них розпочалося багатотисячне паломництво). В XI ст. в Печерському монастирі лікували Дем'ян (Даміан) - Пресвітер і Агапіт – «безмездний лічець» Русі, як його називає «Києво-Печерський патерик». Зараз на пам'ять про Агапіта у Києво-Печерській лаврі встановлена меморіальна дошка. Широке визнання лікарською практикою за часів Київської держави здобули також ченці Антоній, Пимен, лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія. Головними в арсеналі їх лікувальних методів були настої і відвари з лікувальних трав, зокрема привезених з Єгипту, а також молитви і взагалі вплив словом на хворого - те, що сьогодні належить до психотерапії. Агапіт був прекрасним діагностом. Консультуючи князя Володимира Мономаха, який перебував у Чернігові, через систему кур'єрської пошти він зумів поставити правильний діагноз на відстані і дав рекомендації щодо лікування. Княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат «Мазі».

Підсумком накопичення даних в різних галузях знань стало створення енциклопедій. Першою енциклопедією на Русі став «Ізборник» митрополита Іларіона (1073 р.).

Треба виділити такі принципи, характерні риси вітчизняної освіти і науки доби, яка розглядається: це відкритість до світу, активне запозичення і використання набутків інших народів, що виражалося у вживанні грецької та латинської мов, широкій перекладацькій діяльності освітніх центрів. Чітко простежується європейська орієнтація, прив'язка до християнських цінностей. В освіті поряд з домінуючими церковними існували сильні світські компоненти. Але при високому рівні історичної, релігійно-філософської думки сфера природничих наук ще була не розвиненою.

Мистецтво Київської Русі розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури і було нерозривно пов'язане з церквою і християнською вірою. У той же час слов'янські майстри мали

свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва.

Архітектура. Протягом сторіч у східних слов'ян накопичувався багатий досвід архітектури, склалася національна традиція містобудування. Довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була в достатку доступна. У центрі поселень знаходилися «гради», які служили для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів. Більшість споруд у слов'янських «градах» споруджувалася зі зрубів - колод, укладених в чотирикутні вінці. Зі зрубів будувалися і прості хати, і 2-3-поверхові тереми, зруби закладалися в основу кріпосних валів.

Якісно новий рівень розвитку архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до кам'яного і цегельного будівництва. З прийняттям християнства почалося спорудження храмів, які являють собою самостійну давньоруську переробку візантійських зразків. Перші кам'яні споруди були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели церкву Успіння Богородиці. Церква була прозвана Десятинною тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десятину великокняжих прибутків. Доля церкви склалася трагічно: в 1240 р., коли до Києва увірвалися орди Батия, вона стала останнім рубежем оборони і була вщент зруйнована. У наші дні розчищений і зберігається її підмурівок.

Найбільше поширення на Русі отримало хрестово-купольне планування соборів. Така композиція храму базувалася на християнській символіці, підкреслюючи її призначення. Відповідно до цієї системи склепіння з центральним куполом спиралися на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію. Кутові частини покривалися також купольними склепіннями. Зі східного боку, в вівтарній частині, до храму прибудовувалися апсиди - напівкруглі виступи, покриті половиною купольного або зімкненого склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи (міжрядні простори). Особливого значення надавалося куполу, який, з точки зору богослов'я, виконував не тільки естетичну, але й культову функцію. Його призначення - концентрувати духовну енергію людей, «молитовне горіння» і направляти в небо. Вважалося, якщо молитва окремої людини може «не дійти» до Бога, то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори - золотистий і зелений - вважалися у Візантії священними.

Древньоруські майстри удосконалили візантійський тип кладки. Стіни соборів викладалися з рядів каменю, які чергуються, і плінфи

(плоска цегла, близька до квадратної форми). Будівельники застосовували метод так званої «утопленої плінфи», коли ряди цегли через один були заглиблені в стіну, а проміжки, які утворилися, заповнювалися цем'янкою (розчин вапна, піску і товченої цегли). У результаті стіни були смугастими. Сірий граніт і червоний кварцит у поєднанні з оранжево-рожевим кольором плінфи та рожевим відтінком цем'янки надавали фасаду ошатного вигляду. Кладка виконувалася на високому художньому рівні і була однією з головних прикрас будівлі. Пізніше київську кладку запозичила і Візантія.

Втіленням головних архітектурних досягнень Київської Русі став Софійський собор у Києві, який зберігся до наших днів, але в дуже перебудованому вигляді. Він був споруджений при Ярославі Мудрому на місці його перемоги над печенігами і задуманий як символ політичної могутності Русі. Софійський собор став місцем входження на князівський стіл і поставляння на митрополичий престол, місцем прийому іноземних послів, зустрічей князя з народом. За назвою Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але являє собою абсолютно оригінальну, самостійну архітектурну споруду. У своєму первинному вигляді собор являв собою п'ятинефну хрестовокупольну будівлю з тринадцятьма куполами (символ Христа і дванадцяти апостолів). Всі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, а в центральній апсиді розташовувався вівтар. Дванадцять малих куполів сходінками підіймалися до великого центрального купола. Зовні до будівлі з трьох боків примикала арочна галерея, що загалом створювало пірамідальну композицію. Вся споруда була розрахована так, щоб при порівняно невеликому обсягу створити відчуття величі і гармонії.

Багато куполів, пірамідальна композиція, оригінальна кладка, шоломоподібна форма куполів - ось те нове, що давньоруські майстри привнесли у візантійську школу, спираючись на традиції дерев'яної архітектури. Київський Софійський собор став зразком при будівництві соборів у Новгороді та Полоцьку. Пам'ятником архітектури світового значення є й ансамбль Києво-Печерської лаври. Споруда головного собору - Успенська церква - була важливим етапом розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення одно купольних храмів, основного типу храму в період феодальної роздробленості. Церква була зруйнована в 1941 р., а сьогодні вона відновлена. Трохи пізніше в тому ж монастирі була побудована вражаюча своєю красою і пропорційністю надбрамна церква. На межі XI-XII ст. недалеко від храму Святої Софії був споруджений собор, присвячений архангелу Михайлу, який увійшов в історію під назвою Золотоверхий. Він був зруйнований в 30-і р. р. XX ст. і відновлений в останні десятиліття. Не менш цікаві архітектурні пам'ятники й інших центрів Київської Русі, які особливо піднялися в XII-XIII ст.ст., в епоху дроблення Русі на питомі князівства.

Роздробленість об'єктивно сприяла зростанню міст, розвитку в них ремесел і торгівлі. У нових центрах розвивається культура, тісно пов'язана з місцевою народною творчістю. Архітектори переходять на місцеві будівельні матеріали: в Подніпров'ї і на Волині - на цеглу, у Галичі та Володимиро-Суздальській землі - на білий камінь. Звідси бере початок значна художня різноманітність в архітектурі давньоруських земель. Найкраще архітектура XI-XIII ст. збереглася у «стольному граді» Сіверської землі - Чернігові, мальовничо розташованому на березі Десни. У головному Спасо - Преображенському соборі можна побачити риси, близькі до західноєвропейського романського стилю: масивність об'єму, вузькі вікна, кругла сходові вежа. Подальша переробка візантійської системи знайшла своє вираження в одній купольній церкві Параскеви П'ятниці. Існує припущення, що ця будівля зведена видатним архітектором того часу Петром Милоногом. Він уперше застосував «сходинкові» арки, які набули надалі значного поширення. Петро Милоног також побудував у Києві складну інженерну споруду - кам'яну підпірну стіну під горою, яка розмивалася водами Дніпра. Літописець пише, що кияни дуже любили це місце, де вони немовби «літали у повітрі».

Загалом у мистецтві Київської Русі, саме архітектурі належало провідне місце. Живопис, різьблення по каменю, художнє лиття перебували у залежності від архітектурно-художнього задуму.

Образотворче мистецтво. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра. Жанри монументального живопису - фреска і мозаїка - склалися на основі візантійських шкіл. Фресками - розписами водяними фарбами по сирій штукатурці - вкривалися стіни православних храмів. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно виконати протягом одного дня. Зате фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсіпаються і не вицвітають. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки давньоруські розписи витримали випробування часом.

Значною складністю не тільки у художньому плані, але й технологічному відмічене мистецтво мозаїки. Мозаїчні зображення склалися зі смальти - кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена - понад 30, червона і синя - по 20 і т.д.) При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла.

Цілий світ давньоруського мистецтва в єдиному ансамблі архітектури, живопису і декоративно-прикладного мистецтва дійшов до

нас у київському Софійському соборі. І мозаїки, і фрески виконані за єдиним задумом, у єдиному стилі. Мозаїки прикрашають переважно центральну частину собору, передусім вівтар. Їх палітра нараховує 177 відтінків. Здатність мозаїк мерехтити у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосовували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сиру поверхню штукатурки під різними кутами. Фігури були чудово видно з будь-якої частини приміщення і немовби оживали, рухалися, що справляло і справляє велике враження. Головна мозаїка - велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола. Автор виявив глибоке розуміння особливостей монументального живопису: зображення виконане широкими лініями, великими колірними площами. Напевно, найбільш знаменита мозаїчна Богоматір-Оранта. Оранта - назва у візантійській традиції сюжету з зображенням Богоматері, яка молиться. Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди. Всі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис.

Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею один з найбільш наближених до князя Ярослава людей - митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і життя святих - заступників княжого роду. Вежі, де розташовуються сходи, якими підіймався князь і його наближені, не є культовим приміщенням, тому їх стіни були прикрашені фресками, написаними на світські побутові теми («Скоморохи», «Полювання на ведмедя» та інші). На стіні під арками хорів містилася велика композиція з зображенням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору, і всієї княжої сім'ї. У 1651 р. голландський художник Вестерфельд бачив і замалював всю фреску, однак надалі багато з зображень загинули. До наших днів найкраще збереглися портрети жінок великокняжої сім'ї. Софійський собор доніс до нас єдині у всій Європі зразки світського монументального живопису XI ст.

У прямому зв'язку з введенням християнства перебуває виникнення і розвиток національної традиції іконописного мистецтва. Перші ікони були привезені з Візантії, зокрема ікона Володимирської Богоматері. Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам - канону. У канонічних зображеннях немає реалізму, їх символіка дуже складна. Найбільші майстри вміли, не пориваючи з каноном, наділяти свої твори неповторними індивідуальними рисами, наповнювали свої вироби справжніми почуттями. У «Києво-Печерському патерику» описане життя знаменитого майстра Алімпія (Аліпія) Печерського. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються

приблизно часом князювання Володимира Мономаха. Ще кілька століть іконопис залишався найбільш поширеним жанром живопису.

Поява мистецтва книжкової мініатюри співпадає з появою найдавніших писемних пам'яток. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався «лицьовий». Зображенням трьох євангелістів - Іоанна, Луки і Марка — було прикрашене Остромирове Євангеліє. Четвертого євангеліста, Матфея, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. «Лицьовим» є знаменитий «Ізборник» Святослава.

Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися. Про мініатюри Київської Русі ми можемо скласти уявлення по так званому Радзивілівському літопису XV ст., який є списком з рукопису XIII ст. Його 617 мініатюр – своєрідна художня енциклопедія історії і культури того часу.

Декоративно-прикладне мистецтво. Активно розвивалося декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх життя. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського. Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок).

Вершина ювелірного мистецтва - техніка перегородчастої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіткового орнаменту. Німецький знавець ремесел Теофіл (XI ст.), перелічуючи в своїй записці країни, які уславилися в різних мистецтвах, на почесному місці назвав Русь, майстри якої були відомі своїми виробами «з золота з емаллю і з срібла з черню».

Музика. У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Знамениті фрески вежі Софійського собору у Києві дають зображення музикантів і танцюристів. За цими зображеннями, а також з билин, літописів ми знаємо про музичні інструменти Русі - ріг, труби, бубон, гуслі, гудок. З прийняттям християнства одноголосий спів став частиною богослужіння, православний канон не допускав інструментальної музики. Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. Склалося дві системи нотних записів - самобутня і візантійська.

Отже, у розвитку культури Київської Русі проявлялися як загальні закономірності, так і національні особливості. Її основа - самобутня

культура східнослов'янських племен. Принциповим рубежем у розвитку культури стало прийняття християнства. Значним був вплив візантійської культури. На відміну від Західної Європи, на Русі держава не підпала під владу церкви, і, відповідно, в культурі світські елементи були сильнішими. Намітилася прогресивна тенденція диференціації духовної культури. У відносно короткі терміни Київська Русь зробила величезний крок, вийшовши на загальноєвропейський культурний рівень, а в деяких її сферах перевершивши його. Нові віяння в культурі, більша регіональна своєрідність з'явилися у зв'язку з феодальною роздробленістю. Однак для закріплення і розвитку культурної динаміки Русь потребувала відновлення політичної єдності.

2.3. Культура Галицько-Волинського князівства.

Культура Галичини і Волині періоду феодальної роздробленості цікава і своєрідна. Вона характеризується, зокрема, діяльністю «славетного» співака Мітуса, чудового скульптора Авдія, ряду талановитих художників і літописців. На жаль, письмові джерела і пам'ятки мистецтва цієї землі збереглися погано, найчастіше фрагментарно. Загалом місце Галицько-Волинської Русі в історії вітчизняної культури переважно визначається особливостями соціально-економічного і політичного розвитку цього краю протягом усієї ранньофеодальної епохи.

Величезну роль у політичному і культурному житті Галицько-Волинської Русі відігравали церковні утворення. У першій половині XIII ст. єпископи, будучи найбільшими духовними феодалами, нерідко очолювали боярську «крамолу». Зміцнивши свою владу, князі стали призначати єпископів із числа своїх прихильників. Верхівка духовенства і пізніше зберегла великий вплив на державні справи, але писемність аж ніяк не була монополією духівництва. Буквені клейма на глиняному посуді і свинцевих пломбах, написи на повсякденних речах (прясельцях, кістяних рукоятках ножів) свідчать про те, що грамотні люди були й у середовищі ремісників, рядових дружинників. У Звенигороді, Перемишлі, Галичі знайдені бронзові стилуси («писала») для писання на воскових табличках, що застосовувалися при навчанні грамоті. Про існування шкіл на Волині можна зробити висновок із «Житія» іконописця Петра, згодом митрополита, волинянина за походженням. Семи років він навчався грамоті, причому відзначено, що вчитель був сумлінним, а хлопчик спочатку вчився погано і лише згодом випередив своїх однолітків.

Освічені люди, знавці іноземних мов, працювали в княжих і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. У літописі, крім ряду нагадувань про грамоти, наведений текст двох грамот Володимира Васильовича й однієї — Мстислава Даниловича. Відомі в оригіналах грамоти Андрія Юрійовича,

Левка II, Юрія II, боярина-правителя Дмитра Детька, що призначалися закордонним адресатам, написані латинською мовою, з урахуванням загальноприйнятих у той час правил дипломатики.

Що стосується рукописних книг, створених у Галицько-Волинській Русі XII-XIV ст., то збереглася лише незначна їх частина. Здавна знаходилося в Подністров'ї Галицьке Євангеліє 1144 року. Ця пам'ятка цікава тим, що являє собою найдавніше в східних слов'ян Євангеліє.

Літописання в Галицькій землі з'явилося рано, і з самого початку в ньому була світська спрямованість. Мабуть, дружинником, а не священнослужителем був Василь, що описав осліплення князя Волошка Ростиславича в 1097 р. Місцеві літописці були освіченими людьми, вміло користувалися літературними джерелами. Так, Василь, автор «Повісті про осліплення Волошка», знав Початковий літопис у його першій редакції.

Літопис XIII ст., який прийнято називати Галицько-Волинським, дійшов до нас у складі Волинського літописного зведення кінця XIII - початку XIV ст. Однак перша його частина (звід Данила Галицького) була створена приблизно в другій половині 40-х - 50-х років XIII ст. Цей звід був складений у м. Холм для обґрунтування політики Данила, що вважав своє князівство законним спадкоємцем давнього Києва. З цією метою холмський літописець докорінно переробив Київський літописний звід, що включав «Повість временних літ» і Київський літопис, доведений до 40-х років XIII століття. Перед початком «Повісті временних літ» літописець, що працював у Холмі, додав перелік київських правителів від Діра й Аскольда до Дмитра, намісника Данила Галицького. Київський літопис перших десятиліть XIII ст. він замінив власним. На відміну від багатьох інших літописних пам'яток, літопис Данила Галицького — логічна розповідь, без хронологічної сітки.

Виразний приклад розвитку в Галицько-Волинській Русі своєрідної культури — зодчество цього краю. Як і всюди на Русі, більшість споруд тут будували з дерева, кам'яними спочатку були тільки одні храми, рідше князівські палати. Будівництво найдавнішого культурного центру на заході Русі — Володимира-Волинського говорить про тісні його зв'язки з Києвом. Збережений (у реконструкції) Володимирський Успенський собор, будівництво якого було завершено в 1160 р., повторює план Успенського собору Києво-Печерської лаври. Це типовий шестистовпний однокупольний храм із трьома апсидами по східному фасаду. Він дуже схожий на такі сучасні йому спорудження, як церкви Кирилівська і Богородиці у Києві, Переяславський храм, Борисоглібські собори Чернігова і Смоленська, Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря.

До середини XII ст. романська будівельна пластика була вже загальноприйнятим у галицькому зодчестві прийомом. Фрагменти колон і напівколон, капітелей були виявлені не тільки серед залишків ряду храмів давнього Галича, але й в інших містах — на Буковині, в Звенигороді.

Різьблене вбрання збереглося тільки в храмі Пантелеймона біля Галича. Тут портали обрамлені колонами з капітелями коринфського ордеру. Західний, головний портал — перспективний, що іде в глиб стіни. Його верхня частина прикрашена стилізованим орнаментом, перевитим джгутами. До романських деталей цієї церкви є близькі аналоги в деяких храмах в Угорщині. У Галицькій землі ще в дохристиянську епоху було розвинене не тільки різьблення, але і кругла скульптура.

Паралельно з архітектурою в Галицько-Волинській Русі розвивався монументальний живопис, але останній відрізнявся великим консерватизмом. Як правило, розпис храмів фресками робився за княжим замовленням. Іконопис розвивався в Галицько-Волинській Русі під впливом київського, який тут високо цінувався. Найдавніші збережені ікони Галичини відносять до XIII ст. Безцінною пам'яткою є «Покрова», що зберігається у Київському національному музеї українського мистецтва. Унікальна композиція цієї ікони, що не має прямих паралелей у давньоруському і візантійському мистецтві. На відміну від всіх інших ікон на цю тему, в галицькій Богородиця зображена з дитиною в лоні, а дугоподібний покрив над нею нагадує завісу, зображену на іконі в константинопольському Влахернському храмі. Ймовірно, що безпосереднє знайомство галицьких художників із візантійською пам'яткою дало поштовх розвитку самостійної іконографії Покрови, культ якої асоціювався з ідеєю захисту від зовнішніх ворогів.

Характерно, що цей культ приблизно у ті ж часи розвивався в різних князівствах, але іконографія його різна: кожне князівство прагнуло мотивувати ідею обраності своєї держави. Цікава іконографічною схемою і кольоровою гамою галицька ікона досить недосконала за технікою живопису. Очевидно, це примітивна копія з оригіналу, що є переробкою Влахернської ікони. Наявність такого роду копій свідчить про те, що вже в першій половині XIII ст. станковий живопис став масовим жанром; що поряд із майстрами, які обслуговували собори й інші головні міські храми, було багато живописців, що працювали для широкого кола замовників із сільських і міських церков.

З робіт художників високого професійного рівня збереглася ікона Богоматері - Одигітрії кінця XIII-XIV ст. із Покровської церкви м. Луцька (зберігається в Київському національному музеї українського мистецтва). Вражає мужній сум у погляді матері, цілісність і епічна величність її образу. Галицьке образотворче мистецтво XIV ст. гідно представляє відома ікона Юрія Змієборця на чорному коні (зберігається у Львівському національному музеї українського мистецтва). У ній немає нічого зайвого. Ритм ліній і чітко обмежених кольорових плям підпорядкований єдиному художньому задуму: створити образ безстрашного воїна, вірного своєму обов'язку. На ясно-сірому тлі виділяється темний силует коня з вершником і червоний плащ воїна. Надзвичайне сполучення динамізму і гармонійної

врівноваженості окремих елементів композиції свідчить про майстерність художника.

Культура Галицько-Волинської Русі розвивалася в нерозривному зв'язку з життям, із соціально-економічною і політичною історією краю. За рівнем культурного розвитку Галицько-Волинська Русь протягом сторіччя після монголо-татарської навали не відставала від сусідів, а в ряді випадків навіть стала батьківщиною творчих імпульсів, що збагатили скарбницю східноєвропейської культури того часу. Галицько-Волинська культура довела свою життєздатність, збагачуючись як у результаті внутрішнього розвитку, так і в ході міжнародних зв'язків і не втрачаючи при цьому східнослов'янської специфіки. Загалом Галицько-Волинській землі належить почесне місце у формуванні давньоруської, а пізніше й української культури, у закріпленні її зв'язків із культурою російського і білоруського народів, а також із культурою південних і західних слов'ян. Тому протягом сторіч у важкий час панування іноземних феодалів багато слов'янських діячів літератури, мистецтва, просвітництва зверталися до спадщини Давньої Русі, взагалі, Галицько-Волинського князівства, зокрема.

Культура доби Київської Русі стала не тільки продовженням культурного розвитку попередніх часів, а й виявом якісних зрушень у житті східних слов'ян. Ці зрушення були пов'язані із розпадом родового ладу та визріванням феодальних відносин. За досить короткий час давньоруська культура досягла високого рівня, посівши помітне місце у колі середньовічних культур світу. Виходу давньоруської культури на світовий рівень сприяло інтенсивне поширення християнства на київських землях. Нова релігія допомагала утвердженню феодального ладу, зміцненню молоді державності, сприяла міжнародним контактам. Поширення християнства забезпечило розвиток писемності, сприяло появі визначних літературних пам'яток та мистецьких цінностей.

Запитання для самоперевірки та повторення

1. Якими були релігійні вірування давніх слов'ян?
2. У чому, на вашу думку, полягала складність і суперечливість запровадження християнства на Русі?
3. Якою була політика князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого стосовно розвитку освіти та просвітництва?
4. Як вплинуло християнство на розвиток літератури у Київській Русі?
5. Яка споруда вважається першим кам'яним храмом на Русі?
6. Коли був закладений Софійський собор у Києві?
7. Який жанр живопису був найпоширенішим після прийняття християнства? Наведіть приклади.
8. Якими були особливості літописання в Галицько-Волинській Русі?

Теми рефератів

1. Запровадження християнства на Русі та його вплив на розвиток просвітництва.
2. Літописання доби Київської Русі.
3. Особливості розвитку християнського культового мистецтва княжої доби.
4. Школа і педагогічна думка княжої доби.
5. Правова культура Київської Русі.
6. Походження слов'янської писемності.

Основна література

1. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртіся А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994, 2005.
2. Українська культура: історія і сучасність; Навч. Посібник /За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.

Додаткова література з теми

- Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.
- Бабишин С.Д. Школа та освіта Київської Русі. – К., 1973.
- Барская Н.А. Сюжеты и образы древнерусской живописи. — М., 1992.
- Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
- Верещагин Е.М. Христианская книжность Древней Руси. – М., 1996.
- Горський В.С. Святі Київської Русі. – К., 1997.
- Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI - нач. XII вв. – К., 1988.
- Древнерусская литература: изображение природы и человека. – М., 1995 .
- Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории.— 1973.— № 1.
- Історія української культури. За ред. І.Крип'якевича. К., 1994.
- Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
- Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
- Історія релігії в Україні. – К., 1999.
- Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К., 1994.
- Котляр М.Ф. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. – К., 1993.
- Толочко П.П. та ін. Давня історія України. Кн. 2. К., 1994.
- Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. К., 2006.

ТЕМА 3. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ (2 год.)

- 3.1. Історичні та суспільно-політичні умови розвитку української культури. Полемічна література.
- 3.2. Розвиток освіти, науки, книгодрукування. Культурна і просвітницька діяльність П.Могили.
- 3.3. Архітектура і мистецтво.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні **знати**:

- етапи формування української народності та її культури;
- роль *братств* в релігійно-культурному русі;
- полемічну літературу та її роль у боротьбі з уніатами;
- перші вищі навчальні заклади та їх засновників;
- нові напрями і стилі в архітектурі та мистецтві.

3.1. Історичні та суспільно-політичні умови розвитку української культури. Полемічна література. Монголо-татарська навала в середині XIII ст. і наступне півтора столітнє панування Золотої орди призвели до занепаду економічного, політичного і культурного життя на слов'янських землях. Від численних міст і поселень залишилися самі руїни або тільки назви.

Процес формування культури в XIV-XVI ст. був відображенням складного процесу формування української народності, що почався після розпаду Київської Русі. Роздробленість Київської Русі супроводжувалася розпадом давньоруської народності і утворенням на її основі трьох східнослов'янських народностей — російської, української і білоруської. Разом з формуванням української народності розгорталися процеси формування власне української культури. Дослідники виділяють два етапи у цьому процесі:

- XIII - XV ст., коли культура загалом зберігала давньоруську основу в усіх сферах;
- XVI - перша половина XVII ст. Цей етап позначений виникненням стійких етнічних ознак та їх поєднанням у систему.

Процес формування української народності був прискорений в XIV-XV ст., коли східна частина України була підкорена литовськими князями, а Галичина та Поділля — польськими феодалами. Литва, яка приєднала до себе землі Білорусії, України і частково Московської держави, перетворилась у багатонаціональну державу, де превалювало не литовське, а слов'янське (українське і білоруське) населення з традиційною етнічною культурою і правом. Руська мова визнавалася у Литві державною. Православна церква також залишалася панівною у духовному житті суспільства. Таке положення було закріплене у збірках державних законів

— Литовських статутах 1529 і 1566 рр. Литовська держава XIV і XVI ст. зберігала незмінними етнічні (мовні, культурні) особливості підвладних їй української і білоруської народностей.

Але з часом політичні обставини змінилися не на користь України. За умовами договору між Литвою і Польщею 1385 року литовський король Ягайло мав одружитися з польською королевою Ядвігою і зобов'язувався прийняти католицизм як державну релігію, а землі Литви й України приєднати до Польщі.

Землі Галицько-Волинського князівства наприкінці XIV ст. відійшли до Молдови, яка тоді ж потрапила в залежність від Туреччини. Землі Північного Причорномор'я і Приазов'я попали під владу Кримського ханства. З кожним десятиріччям розширялася турецька експансія на землі України.

Таким чином, землі України були завойовані іноземними державами, розділені на частини, а українська народність була позбавлена можливості створити власну єдину і незалежну державу. Над українським населенням нависла реальна загроза асиміляції з сусідніми народами.

1 липня 1569 р. у Любліні (Польща) була проголошена унія, згідно з якою Велике князівство Литовське об'єднувалося з Польським королівством в єдину державу — Річ Посполиту. Люблінська унія передбачала знищення в Україні державних традицій і автономії, які залишилися з часів Литовської держави. За таких обставин становище Української православної церкви, як одного з найголовніших чинників українського культурного процесу, значно похитнулося.

Між католицьким і православним духовенством велися гострі суперечки, в які втягувалися і миряни. Тому частина церковних діячів виступала за припинення суперечок і примирення церков за допомогою унії. Ідея унії католицької і православної церков мала своїх прихильників і в Україні, де православ'я занепадало. У жовтні 1596 р. на церковному соборі католиків і православних — прихильників унії, у Бресті (Білорусь) було прийняте рішення: православну і католицьку церкви об'єднати під верховенством папи римського.

Водночас, інший спеціальний собор православного духовенства і мирян заперечив унію і прокляв її прибічників. Брестська унія розмежувала суспільні сили в Україні. Польський король проголосив унію обов'язковою для православного духовенства і всіх віруючих Речі Посполитої, зокрема, для населення України і Білорусі. Духовенству, яке не визнавало унії, загрожувало гоніння: у них відбирали посади і віддавали уніатам. Монастирі, вірні православ'ю, позбавлялися майна. Духовенство, шляхта, братства, міщани зверталися до короля з проханням скасувати унії і зберегти церковні традиції в Україні. Але це не дало результатів. І тоді духовенство звернуло свої погляди на *козацтво* силу, яка могла б не тільки

звільнити Україну, а й ліквідувати унію як духовну неволю українського народу.

Як відомо, зазначений період був важливою віхою у розвитку західноєвропейської культури. Це були часи ренесансних ідей, гуманістичного світогляду. Внаслідок цього українська культура починає відчувати на собі могутній вплив культури світової.

Визначну роль у загальнокультурному процесі цього періоду в Україні відіграли *братства*. Про існування братств вперше стає відомо з писемних джерел XV ст. Вони виникали для захисту соціально-економічних інтересів міщанства, боротьби проти католицької релігійно-ідеологічної експансії та проти денаціоналізації. У братствах брали участь середні верстви міського населення з цехових ремісників, торговців, вчителів, православне духовенство й дрібна шляхта. Найдавнішими і найпомітнішими були Львівське Успенське братство (1585 р.), Брестське (1591 р.), Люблінське (1594 р.), Київське Богоявленське (1615 р.), Луцьке (1617 р.). Активно діяли братства в Острозі, Дрогобичі, Перемишлі та інших містах. Крім церковно-релігійної боротьби з католиками та уніатами, братства вели громадсько-політичну та культурну діяльність. Вони організовували лікарні, притулки, школи, друкарні, згуртовували освітянські, наукові, видавничі та інші культурні сили.

Зусилля братств, спрямовані на демократичну реформу релігійно-церковного життя, поряд з практичними заходами ренесансно-гуманістичного характеру (налагодження книгодрукування, організація науково-освітнього процесу і демократизація школи, поширення знань і розвиток світського письменства) становлять основні культурно-ідеологічні напрями їх діяльності.

Реформаційно-гуманістичний характер братського руху визначив і характер його ідеології, яка, зі свого боку, активно впливала на практичну діяльність братств. Серед братчиків культивувалися ідеї економічного підприємництва, справедливості, правового рівноправ'я, політичної свободи і громадянського служіння — тобто ідеї, які в сучасній науці прийнято називати громадянським гуманізмом, що визрів за первісного капіталістичного накопичування, в епоху Відродження. Центральною для громадянського гуманізму була ідея спільного блага, яка слугувала критерієм моральної оцінки людини. Етика громадянського гуманізму утверджувала людину через особисту діяльність, спрямовану на благо суспільства.

Ідея людини, звернення до людського життя, обстоювання гідності людської особистості були не новими для філософських роздумів в Україні, починаючи з праць книжників князівської доби і відбившись повною мірою в «Повчанні Володимира Мономаха». Вони знайшли свій відбиток і в наступні періоди розвитку філософської думки, особливо в XV ст. Однак тут можна говорити лише про елементи гуманізму як такого.

Систематичне звернення до концепцій гуманізму найповніше проявилось саме в XVI - першій половині XVII ст.

Ренесансний період як етап у поступальному розвитку українського мистецтва визначився притаманним цьому часові розумінням художніх засад, у яких втілювалися суспільно-політичні та духовні проблеми епохи. Старі естетичні мірки і утилітарні вимоги виявилися недостатніми для втілення нових ідей краси та задоволення зростаючих запитів життя. Основним стимулом мистецтва стало прагнення художньо засвоїти реальний світ, і в цьому засвоєнні могутньо лунала пробуджена потреба в пізнанні, науці, що яскраво вказувала на звільнення людського розуму, всього ества людини від догм церковного світогляду. З пізнанням світу народжувалось усвідомлення людиною своєї сили і нове образно-художнє мислення, яке втілювалось в найрізноманітніших мистецьких формах. Звичайно, цей прогресивний процес не був раптовою зміною звичних форм, бо все те, що було доцільним і могло слугувати висунутим високим ідеям, передовсім національної самобутності, зберігалось, збагачуючись новими духовними цінностями.

Ренесансне мистецтво в Україні пройшло кілька етапів. Як і будь-який важливий період, воно пройшло початковий етап — проторенесанс, тобто зародження нових форм, що яскраво позначилось в живописі, час повного розквіту, який можна прослідкувати на всіх його видах в архітектурі, скульптурі, живописі та графіці, та, очевидно, завершальний етап, характерний процвітанням маньєризму.

Полемічна література. Водночас із формуванням української народності проходять становлення основні риси української розмовної мови. Книжна мова, що склалася у Київській Русі, ще довго була спільною для всіх східнослов'янських народностей, нею писалися релігійні та літературні твори, ділові папери. Але в цю мову дедалі більше проникають елементи розмовної мови.

Відомостей про літературну творчість на українських землях протягом XIV-XVI ст. дуже мало, але можна твердити, що тогочасні книжники продовжували традиції письменства часів Київської Русі. Проблематика творів цієї доби зумовлювалася татарським лихоліттям, литовським та польським поневоленням, міжусобними чварами місцевих феодалів, соціальним опором гнобленого люду.

Водночас, це була епоха Ренесансу і Реформації у Західній та Центральній Європі. Ренесансні і реформаційні ідеї знаходили відгук у Східній Європі. Поступово вони стають здобутками й української літератури. Навіть у найтяжчі лихоліття під час поневолення більшої частини колишньої давньоруської держави не припинявся розвиток письменства, зокрема літописання. Феодалське роздроблення призводило і до розчленування літописання на місцеве. Але місцеві літописи здебільшого розпочиналися «Повістю временних літ» як свідчення

спільної історії, єдності руського народу і нагадуванням сучасникам про героїчне минуле східних слов'ян.

Знамените «мамаєве побоїще» 1380 р. породило Куликовський цикл героїчно-епічних творів російської літератури кінця XIV ст. Твори ці оспівували конкретну історичну подію і, водночас, продовжували кращі традиції письменства Київської Русі. Зокрема, у них відбилися традиції поезики «Слова о полку Ігоревім» та Галицько-волинського літопису. Найпомітнішими серед творів є «Задонщина» та «Сказание о мамаевом побоище». На українських землях було здійснено переробку останнього під назвою «Книга о побоище Мамаея, царя татарского».

Ренесансно-гуманістичні тенденції та віяння поширювалися на всіх східнослов'янських землях і, передусім, в Україні та в Білорусії, що безпосередньо межували з Центральною Європою, де в XV-XVI ст. переважала ренесансна література латинською мовою. Чимало представників українського й білоруського населення здобували освіту в західноєвропейських університетах, вивчали латинську мову, писали нею наукові й художні твори. Тісні зв'язки з гуманістами різних європейських країн підтримували українці Юрій Дрогобич, який започаткував поширення гуманістичних ідей на Україні, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський.

У 1483 р. вийшла в світ латинською мовою праця «Прогностична оцінка поточного 1483 р. магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтва і медицини Болонського університету» — перша відома друкована книга українського автора. Юрій Дрогобич писав також вірші латинською мовою, сповнені ренесансними мотивами, саме він започаткував поширення гуманістичних ідей на Україні.

Другим відомим автором латинської книжності в українській літературі був виходець з Галичини Павло Русин. Досить високо оцінювали сучасники талановиті твори Павла Русина, зокрема, «Похвалу поезії», «Елегію», «До книжечки», «Про прихід зими» та інші.

Найвизначнішою постаттю у східнослов'янській латиномовній літературі Відродження називають публіциста, історика, філософа, поета і граматака Станіслава Оріховського, що був родом із села Оріхівці поблизу Перемишля. Творчість його відзначається тематичним і жанровим багатством. С. Оріховський досконало володів латинською мовою, якою писав свої твори, зокрема, трактат «Зразковий підданий», «Напучення королеві польському Сигізмунду II», із гордістю підписуючи їх подвійним прізвищем Оріховський-Русин, або Оріховський Роксолан, чим підтверджував свою національну належність. Його прозові та публіцистичні твори «Про турецьку загрозу слово...», «Розрив з Римом» відзначаються художньою досконалістю і можуть бути віднесені до блискучих зразків української полемічної літератури.

За останню чверть XVI і першу половину XVII ст. в українську літературу ввійшло набагато більше літературних пам'яток ніж за останні кілька століть. Одні літературні твори продовжували попередні традиції, інші були новим явищем.

Боротьба навколо Брестської унії наприкінці XVI - першій половині XVII ст. викликала до життя багату полемічно-публіцистичну прозову й віршовану літературу українською і польською мовами. Збереглося більше шістдесяти друкованих і рукописних творів представників православ'я та близько вісімдесяти творів уніатських авторів.

Полеміку розпочав визначний польський єзуїт, письменник Петро Скарга своїм твором «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке, від тієї єдності відступлення» (1577 р.). У книзі автор намагається обґрунтувати законність королівської влади в Польщі та її панування над українськими і білоруськими землями. Висновок Скарги простий: всі повинні об'єднатися під верховенством римського папи і польського короля, порвати з руською православною вірою, з національними традиціями.

Визначним полемістом був вихованець (а згодом ректор) Острозької Академії Герасим Смотрицький, автор книги «Ключ царства небесного», в якій він гостро критикував твір Скарги «Про єдність Церкви Божої». Поряд з ним чільне місце у цій полеміці посідає вчитель школи Ставропігійського братства у Львові Зизаній Пустановський, який у 1595 р. видав «Катехизис» — підручник для навчання у православних школах.

Талановитим письменником-полемістом, полум'яним патріотом, визначним культурним і громадським діячем кінця XVI-початку XVII ст. був Іван Вишенський. Його могутній голос пролунав у дуже тяжкий для українського народу період становлення нації і державності, у період страшного розгулу польської і литовської шляхти та місцевого панства, наступу Ватикану на православне східнослов'янське населення. Іван Вишенський сміливо виступав не тільки проти окремих пороків суспільства, не тільки проти чужих і «своїх» світських та духовних гнобителів, а й проти всієї державної та політичної системи феодально-кріпосницької Речі Посполитої, що на той час загарбала майже всі українські землі.

У своїх творах письменник-полеміст став на захист знедолених і гноблених, відтворив правдиві картини життя і побуту українського народу. Полум'яним словом публіцист-трибун таврував зрадників, що перекинулися на бік ворога, закликав до гуманності, справедливості і згуртованості. Тому ще за життя він здобув заслужене шанування земляків, а потім пильну увагу до його спадщини літературознавців і мовознавців філософів і письменників. За обсягом спадщина Івана Вишенського не така вже й велика, але цілісна й містка за ідейним і художнім спрямуванням. До нас дійшло 16 творів полеміста в різних рукописних списках. Ще у 1599-

1600 рр. частину своїх творів письменник переписав у спеціальну «Книжку», яку він готував до друку в Острозькій друкарні.

Спадщину Івана Вишенського прийнято поділяти на твори, написані до Брестської унії 1596 р. та після неї, хоча всі вони мають багато спільного. Зважаючи на те, що свої твори полеміст написав поза батьківщиною, — вони мають здебільшого форму «послань» чи «писань», адресованих до всього народу або до окремих осіб. У своїх прозових творах, таких як «Послання єпископам – відступникам від православ'я», «Короткослівна відповідь П.Скарзі», він безжалісно таврує греко-католиків.

Світогляд Івана Вишенського був для свого часу прогресивним, демократичним, хоч і не позбавленим суперечностей, зумовлених часом, конкретно-історичними обставинами та особливостями становлення української літератури. Як і всі письменники-полемісти Іван Вишенський був глибоко релігійною людиною, палким прихильником східної православної церкви, що здавалася йому найавторитетнішим органом суспільного управління життям його земляків-українців. Водночас, він добре знав повсякденне життя свого народу, бачив його болі й страждання, розумів його прагнення і сподівання, співчував його боротьбі за хліб і волю. Бачив він і зраду українського панства та вищого духовенства, які нехтували вірою заради своєї наживи. У світогляді полеміста боролися погляди релігійно-аскетичні і життєві, церковні й народні, традиційні й сучасні, консервативні й передові, які, зрештою, і стали основою талановитої спадщини письменника-патріота.

У першій половині XVII ст. вийшло ще кілька полемічних творів, але здебільшого польською мовою. Це були твори Мелетія Смотрицького, Андрія Мужилівського, Лаврентія Древинського та ін. Але загалом полемічні дискусії починають поступово стихати. Причини для цього були: у 1632 р. шляхетсько-польська комісія на чолі з новим королем Владиславом IV виробила примиренські «Статті для заспокоєння релігії грецької» і змушена була визнати незаперечний факт існування православної ієрархії, крім того, цього часу складаються передумови народно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти, у 1654 р. відбувається возз'єднання України з Росією. У Галичині та на Закарпатті полемічна література не втрачала своєї злободенності аж до повної ліквідації наслідків Брестської унії.

3.2. Розвиток освіти, науки, книгодрукування. Культурна і просвітницька діяльність П.Могили. В умовах боротьби проти іноземної експансії пробуджувався інтерес українців до власної історії, мови, традицій. Культурний зліт в Україні, коріння якого сягають у духовне життя Київської Русі, був результатом подальшого соціально-економічного розвитку, пробудження національної самосвідомості,

поширення ідей гуманізму епохи Відродження. Поширенню цих ідей, як вже зазначалось, сприяли й представники України, які навчалися у Краківському, Болонському, Празькому та інших закордонних університетах. Відомо, що у XV-XVI ст. освіту у Краківському університеті отримали близько 800 українців. Багато українців, які навчалися в іноземних університетах, стали відомими діячами науки і культури свого часу. Імена цих наших співвітчизників дійшли й до нас, їх нащадків. Це і Юрій Дрогобич, доктор філософії і медицини Болонського університету, Станіслав Оріховський із Перемишля, який здобув визнання у Польщі, Італії, в Україні як публіцист, оратор, письменник і багато інших.

Більша частина українців поверталася по закінченні навчання на батьківщину. Маючи широкі знання, вони намагалися донести досягнення європейської науки, культури і суспільної думки до своїх земляків. Окрема роль у справі поширення наукових знань належить і вихідцям з інших країн, які проживали в Україні.

Особливого значення набуває розвиток національних шкіл світського характеру. Шкільна освіта будувалася на досвіді, який був накопичений ще за часів Київської Русі. Численні факти свідчать про те, що у XIII-XIV ст. існували школи у багатьох містах і містечках України. У XVI ст. значно збільшилася кількість монастирських шкіл. І хоч ці школи здебільшого готували церковнослужителів і переписчиків книг, все ж вони зробили свій внесок у справу поширення грамотності в Україні. Однак рівень цих шкіл не міг задовольнити потреби суспільства в освічених громадянах. Україні потрібні були нові школи, які б могли підняти освіту до рівня вимог часу. Вирішення цієї проблеми взяли на себе не церковнослужителі, а братства, козацтво і окремі магнати, які виступали як меценати шкіл.

Першим навчальним закладом вищого ступеня була Острозька слов'яно-греко-латинська школа, заснована у 1576 р. князем Костянтином Острозьким для боротьби проти польсько-шляхетського і католицького засилля. К.К. Острозький як представник староруського православ'я діяв в умовах, коли майже вся українсько-білоруська знать прийняла католицизм або унію. Навіть діти Острозького, виховані в польсько-католицькому оточенні, всі, крім молодшого сина Олександра, стали католиками. Усе родинне оточення було польсько-католицьким. К.К. Острозький залишався відданим давнім русько-українським традиціям. Усі свої сили він віддавав поширенню освіти, письменства і взагалі культури, яка протистояла натиску католицизму й унії.

Діяльність Острозького не була спрямована проти існуючого ладу Польщі. Він вважав за можливе поєднати класові інтереси православних магнатів з інтересами польсько-литовської панівної верхівки. Свою освітню діяльність він прагнув розгорнути в офіційно дозволених польським урядом межах.

Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст., що були спрямовані не лише проти польських, а й проти українсько-білоруських магнатів і шляхти, зокрема безпосередньо проти князів Острозьких, прискорили перехід їх в унію. Першим ректором Острозької школи був вчений і письменник Герасим Смотрицький, автор політичного трактату «Ключ царства небесного», надрукованого 1587 р. в Острозі, та кількох віршів. Викладачами школи були відомі діячі острозького літературно-наукового осередку Василь Суразький, Тимофій Михайлович, Кирило Лукаріс, Дем'ян Наливайко, а вихованцями – Мелетій Смотрицький, Гаврило Дорофесвич, Іван Княгиницький, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін.

Шкільна освіта, як і загалом національно-культурний рух в Україні, у цей час переважно пов'язана з життям міст. Організація міських братств супроводжувалася улаштуванням при них братських шкіл. Найбільшою серед братських шкіл і зразком для інших була школа Львівського Успенського братства, яка гідно доповнювала острозьку школу. Її управителем був відомий знавець грецької мови єпископ Арсеній.

Важливим осередком освіти у Києві було братство, засноване у 1615 році. Історичним досягненням братства була організація Київської братської школи, яка у майбутньому стала Києво-Могилянською академією. У порівняно короткий термін школа підійшла до тодішнього європейського рівня вищого навчального закладу. У період свого становлення Київська братська школа отримала велику матеріальну підтримку. Передусім, необхідно згадати славетну киянку Гальшку (Єлизавету) Василівну Гулевичівну, дружину Мозирського маршалка Лозка, з ім'ям якої пов'язане заснування школи. Це була освічена жінка, патріотка. Вона добре розуміла необхідність розвитку вітчизняної освіти. 15 жовтня 1615 р. у присутності багатьох почесних свідків Гулевичівна урочисто підписала дарувальну грамоту, за якою її земля у Києві, на Подолі, передавалася у власність братству для монастиря і школи.

Великий особистий внесок у розвиток Київської братської школи зробив гетьман війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, який вступив у братство з усім своїм військом. Як член братства і ктитора (опікун) Києво-Братського училищного монастиря, він постійно піклувався про розвиток школи. Помираючи від ран у Києві, Сагайдачний майже всі свої кошти заповів Київській, а також Львівській і Луцькій братським школам.

У 1632 році на базі Київської братської школи та Лаврської школи був створений новий навчальний заклад — Києво-Могилянська колегія, названа так на честь її протектора митрополита Петра Могили. Пізніше (1701 р.) колегія отримала статус академії. Організована як світський вищий навчальний заклад Києво-Могилянська академія, за задумом П.Могили, мала стати заборолом православ'я та української

національності, створити людину, яка, міцно зберігаючи свою віру і мову, національну гідність, за своїми здібностями і рівнем освіти стояла б поряд з іншими народами, гарантувала допитливій молоді підготовку до подальшого покликання в житті — більш ґрунтовну і всебічну. Створена ним колегія стала вищим навчальним закладом нового типу у Східній Європі, зберігши освітні традиції і гуманістичний дух братських шкіл при досягненні європейського рівня вищої освіти.

Організаційно Києво-Могилянська академія наслідувала структуру європейських вищих навчальних закладів. На чолі її стояв ректор, у руках якого зосереджувалися всі важелі управління. За навчальний процес, додержання програм, успішність, матеріальні витрати відповідав його заступник — префект. З числа вчителів призначався суперінтендант, який стежив за поведінкою студентів поза академією, в чому йому допомагали обрані із студентів директори, візитатори, сеньйори бурс. Викладачам у веденні занять допомагали кращі студенти — магістри, інспектори, цензори. Викладачів молодших класів іменували магістрами або просто вчителями, старших — професорами. Проте порівняно з європейськими університетами існували й певні відмінності. Академія не ділилася на факультети, не давала випускникам вчених ступенів, курс наук не завжди був постійним, тут існували власні принципи зарахування студентів, утримання викладачів.

Організаційно структура академії впродовж тривалого часу залишалася незмінною, але зміст навчання, кількість предметів постійно змінювалися. Змінювався і навчально-виховний процес, регламентуючись відповідними інструкціями. Однак і в них основною метою проголошувалося формування світогляду молоді на основі християнської моралі, благородства, ввічливості, скромності, а найважливішим засобом виховного впливу визначався особистий приклад викладачів, які завжди мали слугувати високим взірцем віри в Бога, скромності, ввічливості, доброго виховання й освіченості, внутрішньої чистоти й зовнішньої охайності тіла й одягу.

До академії приймалися представники всіх станів. Переважну більшість студентів тут становили діти козацької старшини, міщан, селян. Крім українців, навчалося багато сербів, македонян, валахів, вихідців з «німецьких земель». Кількість студентів в академії також змінювалася, доходючи в окремі випуски до 1000-1200 чол. Перші шість класів вважалися нижчими, термін навчання в них становив один рік. У них викладали катехізис, арифметику, геометрію. При вивченні піітики і риторики студенти отримували домашні завдання. До цих класів зараховувалися юнаки, які вже пройшли початковий курс. Досить змістовним був філософський курс.

До курсу філософії входила раціональна (діалектика і логіка), моральна (етика) і натуральна філософія. Остання розділялась на фізику,

математику і метафізику. Фізика передбачала вивчення природи, а також космогонії, есхатології, метеорології, уранографії й фізіологічної психології у зв'язку із зоологією. Завершував навчання курс богослов'я. Воно викладалося спочатку протягом чотирьох, а потім трьох років. На цьому релігійному курсі було вільне відвідування, а сам він передбачав оволодіння змістом не лише суто богословських наук — догматики й моралі, а й загальним змістом знань в галузі релігії — історії релігії, церковного красномовства тощо. На філософських і богословських заняттях щотижня або щомісяця проводилися диспути, завершуючи вивчення певного розділу науки. Велику увагу в академії приділяли вивченню іноземних мов.

Києво-Могилянську академію порівнюють із такими національними святинами знань, як Оксфорд у англійців, Сорбонна у французів, Карлів університет у чехів, Ягеллонський університет у поляків.

Києво-Могилянська академія могла з'явитися лише за певного збігу чинників, породжених прагненнями й необхідністю для українського народу знайти оптимальні організаційні структури в царині виховання високих патріотичних почуттів і національної самосвідомості, аби протистояти чужоземним натискам. Це був перший православний вищий навчальний заклад України. Протягом усієї своєї історії український народ не мав іншої інституції, яка б мала більший вплив на розвиток його освіти, науки, мистецтва, зокрема, малярства, графіки, музики, театру, архітектури, ніж Києво-Могилянська академія.

Навчання в Києво-Могилянській академії тривало 12 років. Особливого значення надавалося вивченню й читанню лекцій латинською мовою, оскільки остання давала змогу підтримувати духовні й практичні відносини з іншими країнами, мати доступ до багатой літературної класичної спадщини. Знання латинської мови відкривало шлях для навчання у вищій школі Західної Європи: Краківському, Віденському університетах, Замойській академії. Викладалися всі навчальні предмети, за винятком катехізису та слов'янської граматики, латиною. За традиціями братських шкіл почесне місце посідала старослов'янська мова, якою писалися трактати, художньо-поетичні твори, драми для театру, започаткованого й розвинутого саме в колегіумі.

Першоосновою всієї навчальної програми в академії, крім вивчення мов, були так звані сім вільних наук — граматика, риторика, піїтика, філософія, математика, астрономія й музика. Слід зауважити, що дисципліни розумілися досить широко, охоплюючи собою увесь найважливіший спектр знань як гуманітарних, так і природничих чи богословських. Професори Києво-Могилянської академії пов'язували здійснення своїх суспільних ідеалів з поширенням освіти, вбачали в цьому критерій суспільного розвитку, прищеплюючи ці погляди своїм вихованцям, що працювали урядовцями громадських та військових

установ, священиками, учителями різних шкіл. Сотні шкіл, десятки семінарій, зокрема й у найвіддаленіших куточках Російської імперії та інших слов'янських країн, зобов'язані своїм створенням випускникам Києво-Могилянської академії. Про її вплив у східнослов'янському світі може свідчити той факт, що протягом 1703-1774 рр. з 22 ректорів Московської слов'яно-греко-латинської академії 15 були вихованцями Києво-Могилянської академії, а з 27 професорів філософії — 20 з України.

Цілком закономірно, що біля джерел створення Академії стояв Київський митрополит Петро Могила (1596-1647 рр.), видатний церковний і культурний діяч, молдованин за походженням, із роду княжої династії, порідненої з аристократичними польськими та українськими родами. В історію української культури він увійшов як визначний теолог (автор праць «Літургіон, або служебник», «Православне сповідання віри», «Требник»), учений, реформатор, організатор вищого шкільництва. Бачення завдань і покликання колегіуму П.Могилою полягало в розумінні того, що це перший вищий навчальний заклад у православному слов'янському світі, в якому мусять бути зібраними найдосвідченіші інтелектуальні сили. І справді, в Києво-Могилянській академії працювали такі видатні діячі, як Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Йоасаф Кроковський, Стефан Яворський, Георгій Кониський, Амвросій Дубневич, Георгій Щербацький.

Обіймаючи високу церковну посаду, П. Могила не замикався в межах суто конфесійних, розуміючи церкву як один із засобів політичної та ідеологічної боротьби українського народу за своє визволення. З іменем П. Могили пов'язане розгортання системи вищої і середньої освіти в Україні та Росії, яка не просто копіювала захід, а й могла конкурувати з ним. Крім Київського колегіуму, в 1636 р. він організував колегію в Кремінці, слов'яно-греко-латинську академію в Ясах (1640 р.). Дбав про розвиток Києво-Печерської Лаврської друкарні, одним з перших почав видавати книги українською мовою, надаючи їй міжнародного значення. Сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування у Валахії і Молдавії, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Помер 11 січня 1647 р. у Києві. За кілька днів до своєї смерті склав заповіт, за яким вся його бібліотека, будинок і двори на Подолі, худоба, інвентар, понад 80 000 злотих, домашнє начиння і навіть митрополиче вбрання, прикрашене коштовностями, переходило до академії.

Понад усе ставлячи православну віру і необхідність її захисту, П. Могила єдиним носієм віри вважав церкву, яка мала підпорядкувати собі розум і науку, не заперечуючи і не принижуючи ролі та значення останніх. Навпаки, на думку П. Могили, благочестя є необхідною передумовою оволодіння світськими науками. Духівництво має бути не лише освіченим, а й передувати в науках. Розглядаючи шляхи розвитку науки, він вважав за

необхідне вивчати, осмислювати і засвоювати здобутки західноєвропейської науки і філософії на основі греко-слов'янської культури з метою її збагачення і подальшого розвитку. Ці погляди були досить радикальними, і Могила рішуче проводив їх у життя. Гостро критикував православне духовництво, представники якого надавали переваги світським втіхам, прагнув позбавити його від цих вад і тим самим піднести моральний авторитет церкви. Саме завдяки турботам П. Могили освітній рівень українського духовництва того часу був досить високим, і не випадково, що пізніше саме на представників українського духовництва спирався Петро I у реформі культури й освіти.

Розвиток освіти і шкільництва того часу був тісно пов'язаний з розвитком друкарської справи. Велику культурно-освітню роль у розвитку українського друкарства відіграла поява друкарської справи в Москві і перенесення її з Росії в Україну. Першу друкарню для Москви з верстатом, шрифтами було закуплено в 1553 р. в Копенгагені. До роботи в друкарні Іван IV поставив диякона церкви Миколи Густинського Івана Федорова і його товариша Петра Мстиславця, які вже раніше, займалися друкарською справою.

Іван Федоров прибув до Львова, тут за допомогою львівських міщан створив друкарню, і в 1574 р. надрукував відомий львівський *«Апостол»*, який став *первістком української друкованої книжки*. Початок книгодрукування у Львові внаслідок старання друкаря Івана Федорова слід вважати величезною подією в історії культури українського народу. Друкування книг в Україні відкрило нову важливу сторінку в подальшому розвитку українського письменства. Воно також було одним із дієвих ідейних знарядь у боротьбі з польсько-шляхетським пануванням та наступом католицької реакції в Україні. Львівський *«Апостол»* дуже подібний до свого московського попередника, що вийшов на десять років раніше. Він мав такий само формат, як московський, такі ж початкові літери. Проте помітні й певні відмінності в оформленні та прикрасах львівського *«Апостола»* від московського у візерунках, орнаменті, що прикрашають книжку, у деяких деталях образу апостола Луки на титульній сторінці тощо. Наприкінці книги львівського видання вміщено герб міста Львова, герб Федорова. Цей герб був своєрідним книжковим фірмовим знаком друкаря. З того часу він почав з'являтися на всіх виданнях Івана Федорова. Герб являв собою зігнуту лінію, вершина якої нагадує стрілу. По обидва боки цієї лінії зображені ініціали друкаря *«І.Ф.»*

Через несприятливі умови друкування у Львові, Іван Федоров на запрошення князя К.К. Острозького переїхав до Острога, де діяла тоді відома Острозька школа. Тут ще з більшою інтенсивністю розгорнулась його видавничо-друкарська діяльність. В Острозі було вдосконалено друкарню, відлито деякі нові шрифти, вирізьблено багато нових прикрас. У 1580 р. Іван Федоров надрукував в Острозі на Волині *«Новий завіт»*, а в

1581 р. вийшла друком відома Острозька Біблія. Підготовляли Біблію до друку К.К. Острозький і його літературний гурток ще до відкриття Острозької друкарні. Острозька Біблія за технікою друку є однією з визначних пам'яток нашої вітчизняної стародавньої книжкової продукції, її видання відобразило успіхи не тільки Івана Федорова, а й великої кількості перекладачів, художників, майстрів, палітурників тощо, і становить гордість української, російської і білоруської культур.

В Острозі Іван Федоров надрукував також невелику «Хронологію» у віршах. Цим російський першодрукар закінчив свою діяльність. З надірваним здоров'ям від повернувся до Львова і помер там 5 грудня 1583 р. у тяжких злиднях.

Острозька друкарня, заснована Іваном Федоровим разом з групою працівників Острозької школи, продовжувала видавничу діяльність протягом останніх двох десятиліть XVI ст. після видання Острозької Біблії і в першій половині XVII ст. До її видань належать твори Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587 р.), «Острозька книжиця» (1588 р.), відомий викривальний і наступальний твір «Апокрисис» Христофора Філарета (1598 р.), спрямований проти католицизму, в якому відображено протест українських демократичних кіл проти Берестейської унії. Друкування книжок в Україні було могутнім поштовхом для розвитку письменства, освіти і всіх галузей художньої культури України.

3.3. Архітектура і мистецтво. В архітектурі Ренесанс втілювався найяскравіше — це був період високого розквіту зодчества. Це був час, коли відновлювались зруйновані міста, засновувались нові, зводились оборонні споруди, арсенали, житла — переважало світське будівництво, будувались також храми та монастирі. Архітектура в Україні набувала нового політичного та філософсько-релігійного змісту. В споруді втілювались не тільки культурні досягнення, вона ставала виразом ідеологічних настанов, трактатом естетичних поглядів, утвердженням переконань, отже, тодішня архітектура посідала активне місце в духовному житті. В ній все підлягало багатогранній регламентації: доцільність, ідейна завантаженість, краса, стильове вираження. Неабиякого значення набувало збереження давніх традицій, в чому демонстративно засвідчувались патріотичні прагнення.

Отже, ренесансна архітектура в Україні спиралась на міцну основу раніше вироблених норм будівельної техніки, функціональних вимог, типів споруд. Саме вони стали вихідними у її подальшому поступі. Ознаки її стилю відповідали за своїм характером складній системі ренесансного стилю в архітектурі європейських країн: чітка симетричність, горизонтальність членування, використання декоративно-орнаментального оздоблення фасадів, інтер'єрів. У жилих будинках прагнули до зовнішньої репрезентативності та зручніших умов побуту. Фасад став головним

об'єктом художньої уваги. Пам'ятки такої архітектури збереглись у Луцьку, Кам'янці-Подільському, Бродах та Львові.

У XIV-XVI ст. в архітектурі і мистецтві створюються загальнонаціональні особливості українського стилю. Хоч українська архітектура і мистецтво й мали національну своєрідність, проте вони розвивались у взаємозв'язках з мистецтвом інших слов'янських народів. У рештках кам'яних укріплень українського архітектурного стилю є спільні риси із стилем кремлівських укріплень великого князівства Московського і Новгородського.

У плануванні найбільшого міста українських земель — Києва виділилося три основні центри, які загалом становили єдиний міський організм. Найбільш важливим було Нижнє місто (Поділ), оскільки воно мало найбільш розвинену соціальну і економічну структуру, притаманну феодальному місту. У джерелах XVI ст. саме ця частина Києва називається «містом». У плані Нижнє місто наближається до неправильного трикутника. Головним композиційним центром забудови виступала ринкова площа. Планування вулиць було нерегулярним, але, водночас, простежувалася орієнтація до Дніпра. Вулиці забудовувалися дерев'яними будинками садибного типу. Висотними архітектурними будовами були тільки культові споруди. Другим за значенням районом концентрації населення Києва була місцевість, яка примикала до Печерського монастиря. Поблизу його стін зводилися будинки монастирських підданих, зокрема ремісників. Третім міським центром був Київський замок, який відігравав важливу роль в обороні міста. Суттєве значення мали його адміністративно-політичні та ідеологічні функції — у замку знаходилася резиденція київського воєводи, а також діяли кілька церков. Територія цієї частини міста була порівняно мало заселена.

На цей час припадає бурхливий розвиток будівництва оборонних споруд в Україні. Найбільше повністю збережених міст-фортець, замків, культових споруд або ж їх решток лишилось саме з цих часів. Великі землевласники, шляхта, настрашені селянсько-козацькими повстаннями під проводом Северина Наливайка й Григорія Лободи, перетворювали свої оселі на справжні фортеці. Укріплювали церкви, костели, синагоги й монастирі. Численні міста-фортеці, навіть замки бастіонного типу здебільшого споруджували на залишках давньоруських городищ. Поряд зі спорудженням власне укріплених замків зводили міські укріплення, щоб боронитися від ворожих нападів. Будівництво кам'яних замків було поширене переважно на Правобережжі Дніпра, а головне на Поділлі, Волині, у Галичині, Буковині і Закарпатті. Замки в Україні виникали поступово, із поширенням тут панування литовських і польських феодалів, зміцненням влади місцевих магнатів, а також у зв'язку з будівництвом міст як центрів ремесла і торгівлі. Міста потребували захисту від навали татар, турків та інших іноземних загарбників. Вони разом із замками феодалів

були оборонними центрами цілих областей. Так, на Волині були укріплені давні стратегічні пункти — міста Луцьк, Володимир-Волинський, Кременець.

З кінця XIII ст. значну роль у західній частині Поділля починає відігравати Кам'янець-Подільський. Він посідає центральне місце як торговий і перевалочний пункт на кордоні між Україною та Молдовою. Між Польщею та князівством Литовським, з одного боку, і татарами, а особливо турками після завоювання Молдови, з іншого, точиться боротьба за нижнє і середнє Придністров'я, зокрема, за Кам'янець з його областю.

Кам'янець-Подільські оборонні укріплення XV-XVI ст., що були побудовані замість давніх дерев'яних укріплень, добудовувались і поновлялись протягом XVII-XVIII ст. Незважаючи на різні пізніші архітектурні нашарування, Кам'янець-Подільський замок зберіг свою початкову основу. Кам'янець-Подільські укріплення становлять одну з складних форм архітектурних стилів оборонних і містобудівних споруд України XV-XVI ст. із різноманітними нашаруваннями. Замок, що стояв на невеликому гребені, який розділяв р. Смотрич на її природно створеній дузі, захищав в'їзд у місто.

Львів залишався найбільшим західноукраїнським містом. Він мав розвинуту міську фортифікацію. Його зовнішні муровані укріплення почали зводити ще у другій половині XIV ст. У середині XVI ст. з'являється третій пояс укріплень. За деякими даними у Львові було збудовано 65 окремих оборонних башт та ще більш як 30 інших споруд оборонного призначення. До XVI ст. архітектура Львова була тісно пов'язана з староруськими традиціями. Тут панував стиль, успадкований від української народної архітектури дерев'яних споруд. Дерев'яні і цегляні житла будувались на зразок українських хат, переважно з відкритими галереями навколо. Ці галереї віддаляли дощові води і сніг від основної будівлі і оберігали житло від вогкості. Крім того, аркові галереї надавали будівлі певної краси. Великі кам'яниці в такому стилі з кінця XVI ст. збереглись у Львові як цікаві залишки народної архітектури, перенесеної з дерев'яного будівництва в кам'яне.

В історію оборонної архітектури увійшли також Білгород-Дністровська фортеця Одеської області - одна з найбільших замкових споруд, Хотинська фортеця, замки в Острозі, Перемишлі та Бережанах.

Особливо близькою до архітектури Наддніпров'я і всієї Київщини була архітектура Полтавщини. Подібними до сільського жилого будівництва були церковні будівлі, що найкраще зберегли український народний архітектурний стиль — це так звані зрубні храми XV-XVII ст. Тип цих церков походить в основній своїй композиції від староруського і українського селянського житла. В українському культовому будівництві панівним типом церков були безкупольні та трибаштові, з'єднані між собою із заходу на схід від головного входу і перекриті трьома куполами,

дерев'яні храми. Залишки дерев'яних храмів періоду XIV-XVI ст. — явище дуже рідкісне. Зрубна будівля дерев'яної церкви має в своїй основі дві однакові частини — центральний зал і бабинець, розташований при вході. Третя, вівтарна, частина, прибудована до головного приміщення зі сходу, — нижча, з окремим перекриттям. Іноді вівтарна частина така сама заввишки, як і інші два відділення. До того ж вона буває гранчаста або напівкругла і має спільний з ними дах. Дзвіниці були відокремлені від церков. Вони служили іноді і як сторожові вежі, подібні до замкових башт. Зображення дзвіниць на гравюрах початку XVII ст. цілком тотожні в своїх загальних рисах з пам'ятками, що збереглися до нашого часу. Тогочасні дерев'яні дзвіниці нагадують великі, здебільшого чотиригранні, нескладної будови вежі дерев'яних замків XIV-XVI ст. Такі дерев'яні дзвіниці довго існували при кам'яних церквах — у Києві при Софійському соборі і Києво-Печерській лаврі, що відображено на малюнках Києва першої половини XVII ст.

Цей стародавній тип дерев'яних церковних споруд розвинувся на основі церковного будівництва часів Київської Русі і має ряд спільних рис з російською культовою архітектурою. Різниця ж між російськими й українськими культовими спорудами такого типу полягає в архітектурній формі башт і перекриттів. Українські церкви здебільшого являють собою восьмигранні баштові будови, а звідси — бані завжди бувають восьмигранними, бо вони ставляться на восьмикутнику баштових стін і є природним їх завершенням. Перекриття російських культових споруд являють собою шатро. Шатрові церкви витягнуті високо вгору, та цибулевидні їх голівки, що завершують купол, є лише прикрасою. Очевидно, причиною такої різниці російських і українських культових споруд є матеріал, з якого робилось перекриття. Зі стрункої високої ялини або сосни півночі легше було створити перекриття у вигляді шатра, часом дуже високо витягнутого вгору. Український дуб, бук, граб тощо були малоприсаєднаними для такої будівлі. Російська церква своєю стрункістю з поступово витягнутим угору куполом нагадує пишну високу ялину. Українська церква також буває часом дуже високою, але вона нагадує пірамідальну тополь з повільно закінченим напівкруглим, здебільшого восьмикутним, завершенням.

Культові споруди на Україні ще більше, ніж жилі, оздоблювались зовні і часто всередині цікавим народним художнім різьбленням. Це надавало особливої краси дерев'яним невеликим церквам, які нагадували легку іграшку, ніби зроблену одним майстром-різьбярем. Найбільш орнаментовані були іконостаси, зроблені різьбярами з дерева. Уся дерев'яна церква споруджувалась без жодного цвяха і трималась на зарубах. На зарубах тримались і художньо витонченої роботи деталі іконостасу, який підносився кількома ярусами вгору аж до купола. Різьблений орнамент нагадував рослини — гілки виноградної лози, траву,

іноді відображав собою плоді рослини із завитками, мініатюрні корзинки з плодами, ягодами тощо. У цьому був помітний вплив візантійського мистецтва, яке набрало нових національних форм на українському ґрунті.

Особливий вид кам'яних культових споруд на Україні становлять монастирі і церкви-фортеці. Загалом в умовах, коли щодня, щогодини можна було чекати нападу татар, населення України мусило бути готовим до активної оборони. Для цього використовувались усі можливі засоби, зокрема, кам'яні церковні будови. Звичай вести оборону від ворога в добре укріплених жилих і культових спорудах існував здавна. Відомо, наприклад, що кияни оборонялись від навали татар Батия, замкнувшись у Десятинній церкві, хори якої не витримали ваги людського натовпу; церква обрушилась і привалила оборонців.

У 70-х роках XV ст. київський князь Семен Омелькович підняв з руїн і відбудував Успенську церкву Києво-Печерського монастиря. Вона набрала іншої архітектурної форми порівняно з староруською XI ст. Тоді ж монастир був обнесений цегляним муром з баштами та бійницями і перетворився в монастир-фортецю. Укріплення монастиря кияни використовували під час оборони від татар, а наприкінці XVI ст. і на початку XVII ст. — від наступу католиків та уніатів. Уніати не змогли оволодіти Києво-Печерською фортецею, і монастир залишався опорою православ'я.

Незважаючи на тяжке іноземне панування і татарські напади на Україну, великої слави здобуло й українське малярство зазначеного періоду. Живопис, як і більшість інших галузей культури, рідко виходив за межі церковної тематики. Ми рідко зустрічаємо картини або портрети побутового характеру. Український живопис цього періоду продовжує розвивати староруські традиції стосовно до умов розвитку української народності. Слід зауважити, що в цих жанрах, особливо в портретному живописі, на українське малярство найбільше впливало західноєвропейське, італійське і німецьке мистецтво.

Поряд із фресковим живописом та іншими видами малювання велику роль в оздобленні культових і житлових будов відіграє різьблення. Різьблення прийшло на зміну занадто розкішній і дорогій староруській мозаїці. З кінця приблизно XII ст. мозаїчні оздоблення, на зразок ранніх київських, більше не зустрічаються. У XIV-XVI ст. різьблені декорації по мармуру також зустрічаються рідко, здебільшого на надгробних монументах і плитах. Українське різьбярство цього періоду розвивається переважно як різьблення по дереву. Особливої краси і віртуозності дерев'яне різьблення досягає в церковному оздобленні, найбільше в іконостасах, а в жилих будинках — у різьбленні одвірків, наличників вікон усередині і зовні, на сволах тощо.

Різьбярство було одним з найважливіших видів народного мистецтва. Народні мотиви його були не лише в світській, а й у церковній тематиці. Водночас, в українське різьбярство, так само як в архітектуру і будівництво, проникають значною мірою західноєвропейські стилі, насамперед, італійського ренесансу. До зразків такого мистецтва належить надгробний монумент гетьману Великого князівства Литовського кн. Костянтину Івановичу Острозькому. Цей пам'ятник побудований сином гетьмана К.К.Острозьким у 1579 р. на місці поховання К.І.Острозького в Успенській церкві Києво-Печерської лаври. Церква була зруйнована німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни. Пам'ятник Острозькому, що загинув разом з Успенською церквою, — це неповторний зразок мистецтва світового значення.

Особливе місце в українському живописі XIV-XVI ст. посідає художнє оформлення книг, зокрема рукописних. Найцікавішими зразками ранніх українських книг є Євангеліє 1393 р. і Псалтир 1397 р., виконані в Києві дияконом Спиридоном. Вражає своїм художнім оформленням Псалтир 1397 р., в якому вміщено понад двісті малюнків-мініатюр. Оформлення цих книг пов'язане з художніми традиціями ще Київської Русі. Євангеліє ж, написане в Україні наприкінці XIV або на початку XV ст. (зберігається у Третьяковській галереї в Москві), являє собою яскравий зразок українського мистецтва. Тут майже не відчувається впливу візантійського живопису.

У живописі гуманістичні тенденції проявляються набагато раніше, ніж в архітектурі та скульптурі. Вже в пошуках морально-етичних ідеалів, у втіленні демократичних і гуманістичних поглядів епохи, у підкресленні духовних цінностей, чим сповнені іконописні шедеври «Красівська Богородиця», «Спас-учитель», ікони майстра Дмитра, апостольський ряд з Деїсусом із Наконечного, новий світогляд заявив про себе наприкінці XV — у першій половині XVI ст. Ці ще не досить сміливі реалістичні спостереження повніше виражені в «Богородиці Одигітрії з пророками» (1599 р.), створеній Федором Сеньковичем, і саме зображення символізує важливий етап переходу до нового періоду, в якому на фоні бурхливих історичних подій та ідейно_соціальних битв проходило становлення ренесансного живопису. Тоді ж визначились нові жанри як неминучі наслідки масштабнішого погляду на світ, як необхідне відображення емоційно-наукового пізнання життя: портрет, історичний живопис, пробуджується цікавість до краєвиду, все більше набуває побутового характеру трактування деяких святкових сцен. До мистецтва входить краса реального світу.

Перша половина XVII ст. характерна розквітом саме живопису, бо утверджується більш поглиблене «відкриття світу і людини», завдяки чому художня творчість поступово набирала реалістичного змісту. Завоювання нових реалістичних позицій у живописі пов'язане з прогресивними

рухами, з піднесенням антифеодальної та національно-визвольної боротьби. Такі високі мотиви сприяли появі невідомих раніше в українському мистецтві намагань теоретично узагальнити погляди на прекрасне, які спирались на переконання про цінність реальної природи. Подібні думки висловлені в творах Кирила Транквіліона Ставровецького, Захарія Копистенського. Як і раніше, в центрі естетичних принципів — людина, що здатна оцінити і власний твір, і красу реальної природи, в якій знаходить джерело своїх високих творчих поривань.

Історичний жанр хоча і не мав великого поширення, все ж розвивався досить інтенсивно. Насправді історичною картиною було зображення тогочасних подій, що їй надавало особливої значущості як документа епохи. Ясно, що це зображення мало далеко не реальний характер, бо на ньому ще тяжіли іконописні традиції та тенденційні вимоги замовника з урахуванням всіляких умовностей того часу, із збереженням парадності представлення, присутності містичних і символічних образів, політичної актуальності. Такі історичні картини були своєрідними панегіриками на честь виняткових подій, яскравим прикладом чого є цикл картин, присвячений історії Марини Мнішек та Дмитрія Самозванця, які приписуються львівському живописцю Шимону Богушевичу.

На відміну від історичного живопису, портрет посів провідне місце в культурному житті тодішнього суспільства. Найбільшу популярність здобув портрет світського призначення, спочатку погрудний, згодом — в повний зріст. Невеликого формату ранні портрети Стефана Баторія, Ганни Гойської, Софії Терновської, Романа Сангушка та ін., об'єднані органічно-цільним ренесансним сприйняттям людини. В таких портретах переплелись впливи західноєвропейського мистецтва з традиціями українського живопису, якому належить провідна роль. Специфіка умов сприяла тому, що портрет залишався на демократичних позиціях і це затримувало його в реалістичному руслі з правдивим і проникливим розкриттям суті людини. Саме прагнення до об'єктивності, до передачі колориту епохи та її атмосфери складає велику пізнавальну вартість цього жанру. Парадний шляхетсько-магнатський портрет набув особливо швидкого розвитку в першій половині XVII ст. У ньому виробились власні ідейно-стилістичні риси, які залишились незмінними протягом майже двох століть, та було закладене нове розуміння образу людини, що визначалось соціальним становищем: портрет виявився зручною формою демонстрації високого суспільного рангу.

У мистецтві Києва, коли місто стає центром культурно-політичного життя в Україні, портрет посів провідне місце. Цей жанр виявився засобом втілення важливих суспільних ідей через образи широкомасштабного змісту та високих громадянських позицій. На портрет покладались обов'язки формувати морально-етичний ідеал людини. У ньому

розкривалась сутність людини з ренесансних гуманістичних позицій. Ренесансний український живопис приділяв головну увагу людині, в ньому концентрувались вироблені тогочасним світоглядом нові потенційні сили, покликані активно впливати на життя людини, пробуджувати в ній високі гуманістичні ідеали. Живопис становив поетично-світлу, піднесено-одухотворену частину земного життя людини, і в цьому приховувалась його величезна естетично_суспільна цінність.

Графічне мистецтво тісно пов'язане з рукописною й друкованою книгою, проте воно не замикалось у межах книги, обплітаючись спільністю стильових напрямів і духовних потреб із живописом та скульптурою. Розквіт графіки був зумовлений усім перебігом величезних перемін у культурному і політичному житті того часу. Її розвиток не гальмувався ні прив'язаністю до традицій, ні обмеженнями, як у живопису, бо в ній нові відкриття й нові напрями сприймалися набагато швидше. Тому прагнення до реальності і життєвої переконаності видається в графіці цілком природним.

Ренесансний період в українському мистецтві був короточасним, але його високі духовні здобутки й значення для подальшого розвитку конче важливі. У ньому відобразились висунуті епохою нові ідеї, нові естетичні цінності та невідома раніше духовна змістовність, що розвинулись в умовах гострої соціально_політичної та національно-релігійної боротьби, які, в свою чергу, зумовили нове образне бачення. Це мистецтво брало активну участь у тодішньому житті, з якого воно черпало змістовну наповненість. З цієї епохи розпочинається неухильне зближення мистецтва з реальним світом, що позначалось на архітектурі, скульптурі, в живописі та графіці. Саме в центрі уваги живопису стала людина, її суспільна діяльність, індивідуальна неповторність, а у графіці відобразились актуальні проблеми часу.

Запитання для самоперевірки та повторення

1. Як вплинуло прийняття Брестської унії на розвиток культури в Україні?
2. У чому полягав реформаційно-гуманістичний характер братського руху?
3. Хто з письменників-полемістів протистояв наступу уніатів на православну церкву?
4. У чому полягала сутність релігійної та соціальної позиції Івана Вишенського?
5. Хто став першим ректором Острозької школи?
6. Який внесок у розвиток освіти означеної доби зробили такі діячі, як Гальшка Гулевичівна та Петро Конашевич-Сагайдачний?
7. Яка книга стала первістком українського книгодрукування?
8. Розкрийте роль Петра Могили в розвитку української культури і освіти.
9. Як позначилися ренесансні ідеї на розвитку українського мистецтва?

Теми рефератів

1. Острозька слов'яно-греко-латинська академія та її роль у поширенні просвітницьких ідей в Україні.
2. Братства та їх роль у піднесенні національної культури наприкінці XVI - початку XVII ст.
3. Початок книгодрукування в Україні.
4. Культурно-просвітницька діяльність Петра Могили.
5. Суспільно-культурні погляди та літературна діяльність Івана Вишенського.
6. Ренесансні ідеї в українській культурі XVI-XVII ст.
7. Полемічна література у контексті суспільно-культурного розвитку України.

Основна література

1. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртися А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994, 2005.
2. Українська культура: історія і сучасність; Навч. Посібник /За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.

Додаткова література з теми

- Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Навч. Посібник. – К., 2002.
- Грицай М.С., Микитась К.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література. – К., 1989.
- Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К., 1996.
- Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – К., 1983.
- Історія української культури. За ред. І.Крип'якевича. К., 1994. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. – К., 1983. Логвин Г.Н., Міляєва Л.С. Український середньовічний живопис. - К., 1976.
- Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1996.
- Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990.
- Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI-XX ст.) – К., 1990.
- Нічик В.М. Петро Могила в Україні. – К., 1997.
- Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI- першої половини XVIII ст. : Гуманістичні та визвольні ідеї. – К., 1985.
- Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. XX ст.). – К., 1991.
- Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – Ч. 1,2. – К., 1995.
- Філософія Відродження на Україні. – К., 1990.

ТЕМА 4. ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII – КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ (2 год.)

- 4.1. Історичні умови культурного життя українського народу.
Культура козацтва.
- 4.2. Розвиток освіти, науки, літератури.
- 4.3. Архітектура і мистецтво. Українське бароко.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні **знати**:

- релігійно-культурні традиції козацтва та його роль у збереженні української народної культури;
- здобутки народної творчості періоду козащини;
- про культурно-просвітницьку діяльність Києво-Могилянської академії;
- роль Г.Сковороди в Українській культурі;
- основні архітектурні стилі зазначеної доби, зокрема Українське бароко;
- традиційні і нові жанри живопису, напрямки розвитку музичного і театрального мистецтва.

4.1. Історичні умови культурного життя українського народу. Культура козацтва. Духовна культура України другої половини XVII - кінця XVIII ст. розвивалась у складних умовах розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби народу проти іноземних поневолювачів за свою незалежність і державність, що найбільш яскраво виявилось у широкому народному русі та воїнських подвигах запорізького козацтва у війнах з Туреччиною, Кримським Ханством та Річчю Посполитою.

Початки козащини припадають на XV ст. Це був масовий рух чоловіків, які вирушили в степи «на уходи» полювати, рибалити. Згодом вони об'єднувалися у ватаги і зі зброєю в руках нападали на татар, відбиваючи в них здобич-ясир. У XVI ст. козаки почали об'єднуватися у військову організацію. Найвідомішим її організатором був Дмитро Байда Вишневецький, який у 1550 р. об'єднав розпорошені групи козаків, побудував фортецю на острові Хортиця на Дніпрі й цим дав початок славному Запоріжжю.

Запорізьке козацтво протягом трьох століть, по суті, визначало напрями економічного, політичного і культурного розвитку України. Висока і розвинута культура Січі домінувала тут у XVI-XVIII ст. і справляла величезний вплив на формування національної самосвідомості українського народу.

На Запорізькій Січі склалася і розвивалася культура, яка виходила з українських генетичних духовних джерел, виникла на основі глибоких традицій українського народу. Однак історичні особливості життя Січі

визначили й особливості її культури. Втікачі від кріпацтва, національних і релігійних переслідувань прибували туди звідусіль — не тільки з різних регіонів України, а й з усієї Російської імперії, та й інших країн. І кожен вносив щось своє, певні риси мистецтва, особливості культури свого народу. Все це переплавлялося, немов у горнилі, і в результаті склалася самобутня, оригінальна, яскрава, різнобарвна культура, яка впливала на розвиток культури всієї України.

Козацтво брало активну участь в опозиційному русі українського міщанства, православного духівництва, частини української шляхти проти політики національних і релігійних утисків. Двадцятитисячне військо запорозьке, очолюване Петром Конашевичем-Сагайдачним, вступило до Київського братства, що протистояло колоніальній політиці шляхетської Польщі, відіграючи одночасно роль культурного та наукового центру України. Січ, яка стала колективним членом Київського братства, була тісно пов'язана з діяльністю заснованої при ньому школи. Сагайдачний стає ктитором (опікуном), допомагаючи їй матеріально. Таким чином, запорозькі козаки зробили незвичний, безпрецедентний для свого часу історичний крок — поставили зброю на охорону культури.

Школи на Запоріжжі продовжували традиції братських, навчання у них обов'язково поєднувалося з вихованням. Їх діяльність була новим етапом в історії освіти на Україні. Це знайшло свій прояв у тому, що навчання у всіх школах на Запоріжжі велося рідною мовою.

У художньому житті Запорізької Січі найголовніша роль належала музиці, співу і танцям. Тут була добре розвинута військова музика, в якій особливе місце посідали духові й ударні інструменти: труби, сурми, тулумбаси (литаври), барабани та бубни. Духова музика мала велике значення в походах запорізького війська та при різних урочистостях. Труби, сурми разом з ударними інструментами використовувались як сигнали в походах і боях, при урочистих зустрічах послів, гостей та ін. Труби як суто військовий інструмент згадуються в народних піснях. Кожна мала певне призначення сповіщати про сідлання коней, посадку вершників, вирушення у похід тощо. Очевидно, у війську запорізькому існували певні сигнали, які у потрібний час трубачі виконували на своїх інструментах. Загони, що вирушали в похід, повинні були обов'язково мати трубачів або сурмачів. До складу полкової музики входили трубачі, сурмачі, довбиші (литавристи).

Тулумбаси у війську запорізькому використовувались переважно для зв'язку. За їх допомогою скликали ради козаків чи старшин, повідомляли про ворожу загрозу, а іноді навіть передавали різноманітні накази по козацькому кошу чи полку під час бою. Тулумбаси були найрізноманітніші за розмірами. В деякі з них били відразу вісім чоловік. Ці великі литаври називали ще набатами і тримали тільки у самій Січі. У походи брали малі тулумбаси, які довбиші прив'язували до сідел своїх коней. Такі

інструменти мала кожна військова частина козаків. Часто траплялось, що набати, менші тулумбаси, барабани та бубни використовували під час сутичок з ворожим військом. Сильні як гарматні постріли, звуки набату разом з гуркотом тулумбасів та пронизливою тріскотною барабанів і бубнів викликали у ворожому війську замішання.

Протягом багатоголіткового періоду національно-визвольної боротьби український народ поряд з піснями творив *думи* — сувору, мужню, героїчну, драматичну і, водночас, пройняту великим ліризмом поезію. Думи мали своєрідну художню форму. Вони виконувалися речитативом під акомпанемент бандури (кобзи) або ліри. Термін «дума» з'явився у фольклористиці значно пізніше самої пісні — у XIX ст. Самі виконавці дум називали їх по-різному: пісні про старовину, козацькі притчі, запорозькі псалми, лицарські пісні тощо.

Думи виникли у XIV ст. Їх розвиток відбувався особливо продуктивно протягом трьох століть і досяг вершин у XVII ст. Найдавніший пласт народних дум присвячений темам боротьби проти навал кримських орд і турецьких військ. На узагальненому історичному тлі епохи розгортаються картини соціально-побутових і родинних конфліктів. Відтворюється жива атмосфера тієї доби: жахлива турецько-татарська неволя — муки у в'язницях-темницях та тяжка праця на галерах, епічні картини поєдинків козака Голоти, отамана Матяша Старого та інших із загарбниками. Наскрізна ідея цих дум — патріотизм, а типовий позитивний образ — захисник батьківщини. Рідна земля вважається невідляканою у святкових сонячних барвах — «тихі води», «ясні зорі», «край веселий», «мир хрещений». Протиставлення страхотній турецькій неволі спокійної краси рідного краю підсилювало патріотично-виховну спрямованість цих творів.

Поряд з думами виникали й інші епічні твори — історичні пісні та балади. Унікальним зразком таких народних творів є історична балада про Стефана — воєводу, що дійшла до нас у записі чеського вченого Яна Благослава, який вніс її у свою граматику десь перед 1571 роком. Мова пісні — українська у закарпатському діалекті. Дослідники пов'язують її зміст з подіями 70-х років XV ст., коли молдавський господар Стефан III Великий активно боровся проти султанської Туреччини.

Активного дієвого характеру думи і народні пісні набували завдяки кобзарям, які нерідко виступали і їх творцями. Кобзарство — це своєрідне явище української народної культури, видатне мистецьке і загалом духовне досягнення запорозького козацтва. Кобзарям належить славне місце в історії українського народу. Гоголь називав їх охоронцями бойової слави нашої батьківщини, поетами й літописцями, А. В. Луначарський — «Гомерами України». Більшість кобзарів були вихідцями з козацтва. Величезна, ні з чим незрівнянна їх роль у суспільно-громадському й культурному житті, у розвитку військових та політичних подій на Україні.

Виконуючи у супроводі бандури думи та пісні, оспівуючи героїв визвольної боротьби, кидаючи заклики до повстання, запалюючи на перемогу, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземного панування, кріпосницького гніту. Вони пробуджували і розвивали в українцях національну самосвідомість.

Неоціненна роль кобзарів у врятуванні невольників. Немало їх побувало і в Туреччині, і в Криму. Вони були майже єдиною живою злукою між батьківщиною та бранцями. Кобзарів ніхто не чіпав. Кордони були відкриті для них, і народних співців України можна було почути і в Кафі, і в Стамбулі, і в Трапезунді. Саме кобзарі подавали вісті про невольників в Україну. Вони ж і створювали думи про полоняників, бо були безпосередніми очевидцями їх страхітливих мук. До нас дійшли «Плач невольників», думи «Втеча невольників», «Смерть козака в Азові».

Складали кобзарі думи та історичні пісні про героїчну боротьбу козацтва проти турецько-татарської агресії, про визвольну війну 1648-1654 рр. та її героїв — Богдана Хмельницького, Кривоноса, Богуна та ін. «Чи не той-то хміль», «Хмельницький та Барабаш», «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Гей, не дивуйте, добрі люди» та ін. Але чи не найбільш важливим було те, що кобзарі самі брали участь у боях і походах. Вони офіційно входили до складу Запорізького Війська і разом з довбишами, сурмачами, трубачами та іншими виконавцями грали козацьку військову музику. Такі воїни носили бандуру поряд із списом або шаблею, не розлучались з нею ні в курені, ні в походах, ні в боях.

Козаки дуже любили танці. Вони виконували високі стрибки, закидаючи ноги «аж за спину», виявляючи спритність, фізичну загартованість, здобуті у бойових походах. Цей танцювальний рух має тепер образну народну назву «кільце». Найулюбленишим танцем запорожців був гопак, який виник саме на Січі. У минулому його виконували винятково чоловіки. В основі танцю лежала імпровізація, коли танцюристи демонстрували, хто на що здатен. Проста присядка пов'язується з образом хвацького вершника-козака, який, підстрибуючи в сідлі, нестримно мчить на ворога. В іншому варіанті цього па, що має народну назву «присядка з розтяжкою вниз», імітуються рухи козака, котрий, наздогнавши ворога, піднімається на весь зріст, сильно впираючись ногами в стремена, бо так зручніше рубати шаблею або колоти списом. Такими само за характером виконання є танцювальні рухи «повзунець», «яструб» тощо. Виконувалися танці як у супроводі бандури, так і цілих інструментальних ансамблів.

У січовій музичній школі, в якій навчали «вокальної музики і церковного співу», були створені групи виконавців-лицедіїв, котрі своїми силами ставили народне лялькове видовище під назвою «Вертеп». Виступали артисти не лише перед козаками, а й перед широкими верствами народу. У цій драмі головна роль належала козаку-запорожцю,

який добре грав на бандурі, співав і танцював. У своїх монологів, піснях і танцях він висловлював думки і сподівання, близькі українському народу. Саме це й сприяло популярності вертепної драми, забезпечило їй довге життя в художньому побуті українського населення. Крім того, військо запорізьке мало й своїх так званих «лицедіїв» — організаторів різноманітних карнавалів, які часто влаштовували запорожці після повернення на Січ з переможного походу. Ці балакуни були душею козака, заспівувачами в їх розвагах. У документах збереглося ім'я одного з таких артистів-воїнів — полковника Самарської паланки Гната Чмиги.

Козаки були глибоко віруючими людьми, дотримувалися християнської православної віри. На Запорозькій Січі рятувалися від кріпацтва й переслідування люди різних націй. Усіх приймали запорожці. Однак втікачі інших вірувань мусили перехрещуватися в православну віру. Демократичність ладу Запорозької Січі визначала й характер її церкви. Всі найважливіші питання, скажімо, про будівництво нової церкви тощо, вирішувалися на загальновійськовій раді, на яку збиралися всі запорожці. Тут обирали також священиків від громад, затверджували тих, кого присилали з Межигірського монастиря. Від останніх вимагалось, щоб проповіді читалися не з папірця і лише українською мовою. Не менш важливими були також красномовність, гарний голос, особливо для дияконів, тверезість. Начальник запорозьких церков повинен був кожного недільного й святкового дня читати проповіді напам'ять щирою українською мовою. А загалом богослужіння в запорозьких церквах велись щодня і неодмінно. Утримувався хор півчих старшого і молодшого віку.

Активний розвиток церков на Запорожжі пов'язаний із останньою, так званою Новою, Січчю (1734-1775 рр.). Наприкінці існування Запорозької Січі в межах «Вольностей Війська Запорозького» налічувалось у 53-х поселеннях та урочищах 44 церкви, 13 каплиць, два скити, одна молитовна ікона.

Внутрішнє оздоблення храмів свідчило про шанобливе ставлення запорожців до віри. В усій російській імперії не було храму, багатшого за останню січову церкву. Царські врата були вилиті з чистого срібла, ікони пера кращих візантійських та українських художників горіли щирим золотом. Вражало розкішшю й інше церковне начиння: великі срібні напрестольні ліхтарі-свічники, кипарисові — різьбою, а також срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон, нитки перлин, коралів, вироби з бурштину, сотні золотих червінців і полотняних, гаптованих золотом і сріблом напрестольних уборів, аналойні покрови, священицькі шати з парчі, штофу та інших цінних тканин, 120 стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного й олов'яного посуду.

Головним святом на Запорожжі було свято Покрови — 1 жовтня (новий стиль — 14 жовтня). На всіх восьми Січах протягом двох з

половиною століть була церква Покрови. Під покровом Богоматері запорожці не боялись ні ворожого вогню, ні грізної стихії. Користувались популярністю церкви Миколая — захисника, заступника всіх тих, хто плаває, подорожує, мандрує, церкви, присвячені главі небесного воїнства Архистратигу Михайлові. Серед найважливіших було також свято Андрія Первозваного — першого поширювача у придніпровських краях християнської віри.

Розвиток української народності і становлення її державності проходили у надзвичайно несприятливих умовах. Посилення католицької експансії, яке призвело до церковної унії, поглиблювало суспільні суперечності. Українська культура означеного періоду переживала процеси бурхливого розвитку всіх своїх галузей, які пов'язані з боротьбою за національно-культурне відродження, проти полонізації та покатоличення. Етнічна єдність культури виявлялася у патріотичному спрямуванні літературних і мистецьких творів, загальних естетичних принципах, в спільності творчих методів та художніх прийомів. У художній сфері посилюється вплив народного світогляду, мистецтво набуває життєрадісного виразу і народної типовості. На перше місце виступають типові образи людей, які виходять за межі традиційних зображувальних канонів.

Друга половина XVII-XVIII ст. були насичені політичними подіями. У 1648 р. у політичному житті України з'явилася людина, якій судилося відіграти епохальну роль в історії України. Це був Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький. Почувалося наближення бурі, якої ще Річ Посполита не знала. Перемоги повстанських військ під Корсунем і Жовтими Водами, Пилявцями сколихнули населення України. Щоб усунути небезпеку, яка загрожувала з Польщі, Хмельницький іде на переговори з російським царем і у 1654 р. укладає з ним Переяславський договір, за яким Україна зберігала всю свою внутрішню автономію і всі права самостійної держави зі своєю армією, адміністрацією і зовнішніми дипломатичними зв'язками. З початку Хмельниччини і до кінця XVII ст. правобережна Україна жила серед безперервних воєн і спустошень. Наприкінці 70-х років майже все населення Київщини і східного Поділля переселилося або на Волинь, або до Молдови. Тоді ж заселяється Слобожанщина. Своїм побутом слобожанці не відрізнялися від жителів лівобережної Гетьманщини. Центром Слобідської України став Харків.

4.2. Розвиток освіти, науки, літератури. Незважаючи на те, що історія українського народу другої половини XVII ст. була сповнена боротьбою проти національного і соціального поневолення, загальний культурний рівень України був досить високий. У першій половині XVIII ст. Лівобережна і Слобідська Україна зберігала адміністративний устрій —

поділ на полки і сотні. Продовжувало існувати козацьке військо, діяли судова система, міське управління.

Нові політичні та соціально-економічні умови накладають певний відбиток на всі сфери духовного життя українського народу. У другій половині XVII ст. продовжує розвиватися система літературних жанрів, що склалася в попередній період. Триває розробка теоретичних літературних проблем; у Києво-Могилянській колегії читаються курси поезики й риторики, стаючи помітним імпульсом у художніх шуканнях східнослов'янських книжників цього періоду.

Центром культурно-освітнього життя залишалась Києво-Могилянська колегія, яка у 1701 р. одержала статус академії. За царським указом академії надавалися права самоуправління і дозволялося читати курс богослов'я. Мовами навчання в академії були грецька, латинська і польська. Українська мова була у неофіційному вжитку і взагалі вважалася ознакою поганого смаку. Навчання мало схоластичний характер, але з кінця XVII ст. у систему освіти почали проникати гуманістичні тенденції. Ідея нерозривного

зв'язку суспільного прогресу з поширенням освіти й науки знаходила втілення у характері діяльності академії. Це була школа з демократичними традиціями.

Тривалий час Києво-Могилянська академія була провідним ідеологічним центром, який протистояв католицькому наступу на українську культуру. І цю роль вона виконувала успішно. Найбільш ефективним засобом у боротьбі проти полонізації була рідна мова — мова народу, який відстоював власну національну незалежність.

Процес становлення української літературної мови був складним. Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль у прискоренні цього процесу. Такі видатні її діячі, як І.Борецький, К.Сакович, П.Могила, Л.Баранович, І.Галатовський, Ф.Прокопович та інші писали свої твори українською мовою. Важливе значення мав той факт, що для більшості професорів і студентів академії мовою спілкування була рідна мова.

Помітну роль відіграла Києво-Могилянська академія у справі поширення просвітництва серед широких народних мас. Випускники академії, які ставали священиками, обов'язково повинні були брати участь в організації шкіл у своїх приходах. Учителювали в приходських школах дяки, які виконували й церковні обов'язки. Серед них було багато «мандрівних» дяків, які переходили із села в село, із міста в місто. Вони навчали дітей, переписували книги, складали твори, в основі яких лежали традиції народної творчості. Часто це були талановиті музиканти, співаки, художники.

Академія справляла значний вплив на організацію і розвиток в Україні шкіл підвищеного типу — колегіумів. 1700 р. був заснований Чернігівський колегіум. Засновником його був випускник Києво-

Могилянської академії, чернігівський архієпископ Іван Максимович. Майже всі викладачі цього колегіуму були вихованцями академії.

У низці цих навчальних закладів був і Харківський колегіум, заснування якого пов'язане з ім'ям вихованця Києво-Могилянської академії белгородського єпископа Єпифанія Тихорського. Відомостей про нього залишилося небагато, але відомо, що це була непересічна особистість, освічена людина з передовими поглядами і невтомною енергією. Із заснуванням колегіуму тісно пов'язане становлення Харкова як центру Слобідської України. Колегіум проводив значну просвітницьку роботу у великому регіоні. Його викладачі й вихованці були активними учасниками культурного та громадсько-політичного життя краю.

З Харківським колегіумом пов'язана діяльність Г.С.Сковороди, чи не найяскравішої постаті в українській культурі другої половини XVIII ст. Творчість Г.С.Сковороди залишила помітний слід в історії української літератури та філософії. Великий гуманіст-просвітитель, енциклопедично освічена людина, він збагатив українську культуру оригінальними творами, філософськими трактатами і діалогами. Жоден з його творів не був надрукований за життя філософа, але вони були дуже поширеними в Україні у рукописних списках. Оригінальна філософія Г.С.Сковороди не була запозичена від тодішніх європейських філософських течій, вона виросла з української духовної традиції. У його філософії втілювалось пробудження української людини і суспільства кінця XVIII ст.

Світоглядна позиція мислителя знайшла своє втілення не тільки в його філософських ідеях, а, передусім, у способі життя філософа. Гостро відчуючи трагедійність національного життя, Сковорода прагнув знайти вихід із становища у творенні самобутньої релігійності. Філософ уособлював такі риси українства, як покірність і прихильність до життєвих нестатків, відсутність претензій на свою значимість у світі, перевагу внутрішніх переживань над зовнішньою діяльністю. Саме ці особливості сприяли формуванню особливостей його релігійності, що і знайшло відображення у світобаченні Сковороди.

У Східній Україні просвітництво розвивалося тими ж шляхами, що і в Росії. Політичний і економічний розвиток країни, соціально-політичні рухи спонукали царський уряд створити школи для непривілейованих верств населення. Відповідно до «Уставу народних училищ» (1786 р.) у повітових містах українських губерній були організовані народні училища з двоохрічним терміном навчання, а у 1788 р. у губернських центрах – головні народні училища з п'ятирічним терміном навчання. Перші такі училища з'явилися у Києві, Чернігові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Катеринославі. Навчання в них велось російською мовою.

В історії української літератури XVII-XVIII ст. визначне місце посідають літописи, головною темою яких було відображення визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-

шляхетських загарбників. Поширення цього жанру зумовлене тим, що він міг найпослідовніше і найповніше відбити знаменні події. Літописи XVII-XVIII ст. різні за художнім рівнем, способом відображення подій.

Вершину українського літописання XVII-XVIII ст. складають твори Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Вони найповніше серед тогочасних літературних творів розповідають про визвольну війну 1648-1654 років, життя народу, внутрішнє та міжнародне становище України.

Літопис Самовидця, як гадають фахівці, створювався за свіжими слідами історичних подій 1648-1654 рр. Загалом у творі Самовидця охоплені події 1648-1702 рр. Довгий час тривала дискусія навколо питання про авторство літопису. Є припущення, що автором був козацький старшина Роман Ракушка-Романовський. Інші дослідники вважали автором писаря Івана Биховця. Однак усі зусилля вчених встановити справжнє ім'я автора цієї видатної пам'ятки не увінчались успіхом. Можна тільки твердити, що його автор був військовою людиною з числа козацької старшини, яка головним своїм завданням вважала боротьбу за власні станові, ідейні та матеріальні інтереси. Але у ході війни з загарбниками він, як і весь український народ, починає усвідомлювати гідність своєї нації, країни і виступає від їх імені.

Літопис не прив'язаний до певної місцевості, а розповідає про події, що відбувалися в період визвольної війни 1648-1654 рр. та після її закінчення на всій українській території. Виступаючи від імені козацької старшини, Самовидець залишив поза своєю увагою інтереси простого люду. Його хвилювали лише утиски з боку польської шляхти козацтва, насамперед, реєстрового. Самовидець навіть засуджує участь посполитого люду у війні, вважаючи, що трудящі маси не стільки воюють проти польської шляхти, скільки займаються грабунком. Йому не подобалась ідея злиття козацтва з масою посполитих. Літописець обурюється бунтом бідного козацтва в 1655 р. в полку Івана Золотаренка, називаючи козаків черню. Те ж саме помітне в оцінці Самовидцем факту вбивства рядовим козацтвом гетьмана І.Брюховецького та його прибічників.

Однак у багатьох випадках Самовидець правдивий у змалюванні історичних подій. Так, описуючи блискучі перемоги козаків над польськими панами, літописець близький у своїх поглядах і оцінках до народних мас. Переяславська рада дістала в літописця повне схвалення. Високо оцінюючи політику Б.Хмельницького, Самовидець досить стримано говорить про самого гетьмана як людину, вождя, полководця. Таке ставлення літописця до Хмельницького, очевидно, було зумовлене тим, що гетьман не цурався простого народу і боровся за його інтереси. Отже, літописець не був об'єктивним у ставленні до Хмельницького, йшов врозріз з оцінкою, даною Хмельницькому народом у фольклорних творах — думах, історичних піснях, переказах та легендах.

Визначним історичним твором був літопис козацького полковника і судді Григорія Грабянки, який охоплює історичні події періоду від Б.Хмельницького до початку XVIII ст. У своїй роботі над твором Григорій Грабянка повсякчас спирався на народнопоетичну творчість, зокрема на героїчний епос періоду визвольної війни, який об'єктивно відтворював її дух, характер. Як відомо, період війни породив велику кількість народних переказів і легенд, зокрема про Хмельницького. Саме їх часто використовує літописець.

Григорій Грабянка підкреслює виняткову одностайність народу у війні 1648-1654 рр. проти польської шляхти. Центральне місце в літописі посідають описи війни. Найважливіші битви письменник виділяє окремо і розповідає про них у «сказаннях». Письменник запозичує з народнопоетичної творчості влучні порівняння, сатиричні прийоми, ритміку. Все це надало «сказанням» образності, сприяло розкриттю в них патріотичних ідей. Автор розповідає про безіменних героїв визвольної війни, які заради перемоги українського народу над ворогом вершили свої подвиги.

Найвизначнішим істориком початку XVIII ст. вважається Самійло Величко, який працював писарем у генеральній канцелярії та у генерального судді. Його літопис «Сказаніє о войне козацкой з поляками через Богдана Хмельницького», який складається з чотирьох томів, - наймонументальніший твір в українській історіографії як за обсягом так і за змістом. Він був написаний у селі Жуки Полтавського повіту. Автор закінчив його в 1720 р. Самійло Величко, як він сам пише, був канцеляристом запорозького війська і мав можливість ознайомитись з багатьма документами, що стосувались часів визвольної війни 1648-1654 рр. Людина освічена, не без літературного хисту, автор зацікавлюється різними нотатками історичного характеру, мемуарами як співвітчизників, так і іноземців. Це дало йому змогу написати монументальний історичний твір про героїчну боротьбу українського народу проти польської шляхти в 1648-1654 рр.

Твір Самійла Величка після його опублікування (1848-1864 рр.) став предметом уважного вивчення українськими письменниками та істориками. Т.Г.Шевченко, ознайомившись із літописом, запозичив із нього відомості про героїчне минуле, використав тлумачення окремих явищ, подій, характеристики деяких історичних осіб. Літописні відомості лягли в основу ряду поезій геніального Кобзаря на історичну тематику, допомогли поетові певним чином розібратись у складних подіях історії України другої половини XVII ст. Твір Самійла Величка — це велика історична повість, що складається з низки оповідань, створених на багатому історичному матеріалі.

Оповідання Величка про похід Івана Сірка на Крим та його листування послужили матеріалом для створення картини І.Рєпіна «Запорожці пишуть

листа турецькому султану». Сам автор наголошував на тому, що його твір є цілісне «сказання», життєва правда про героїчне минуле багатостраждального українського народу.

Надзвичайно важливими джерелами для істориків України є літописи XVII ст., назви яким часто давалися за місцем їх появи чи зберігання (Густинський, Львівський, Київський, та ін.).

Короткий нарис з історії України та Росії під назвою «Синопис» вперше був надрукований 1674 р. за велінням архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, якому тривалий час і приписували авторство. Дискусійним в історіографії це питання лишається і дотепер. «Синопис» був найпопулярнішою історичною працею, він більше десяти разів перевидавався тільки в XVII і XVIII ст., тоді ж його переклали грецькою і латинською мовами, поширювали в рукописних списках. Власне, це був перший підручник історії для шкіл.

Українська література другої половини XVII ст. в усіх її видах, родах і жанрах розвивалася під впливом бурхливих історичних подій цього періоду. Це сприяло дальшому зближенню і взаємозбагаченню культур східнослов'янських народів, благотворно позначилося на розвитку освіти, науки, книгодрукування, літератури, мови, образотворчого мистецтва.

У період інтенсивного розвитку в українській літературі ренесансно-барокових тенденцій помітними досягненнями відзначалася історична, ораторсько-проповідницька, полемічно-публіцистична та агіографічна проза, репрезентована іменами талановитих письменників Феодосія Сафоновича, Інокентія Гізеля, Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала.

Визначне місце в історії розвитку літератури, філософської та педагогічної думки в Україні посідає творчість Григорія Савича Сковороди. Як видатний гуманіст і просвітитель письменник гнівно таврував тогочасну суспільну систему, обстоював права трудового народу на свободу і всебічний розвиток. Його художньо-мистецька спадщина відіграла помітну роль у становленні і розвитку нової української літератури. Сковорода намагався дати відповідь на гострі проблеми часу, зокрема, прагнув дати обриси нового, справедливого суспільства, справжньої людини. Він прагнув проторувати шлях до нових відносин між людьми, заснованих на рівності, свободі, братерстві, вірив у силу людського розуму, досвіду, праці, засуджував феодально-кріпосницькі порядки, церковні забобони тощо.

4.3. Архітектура і мистецтво. Українське бароко.

Цілісна у своїх принципових творчих засадах українська архітектура другої половини XVII ст. мала, водночас, і низку місцевих стилістичних відмінностей. У цьому відношенні, крім Києва та його околиць, виділяються Чернігівщина (Чернігів, Новгород-Сіверський) та

Слобожанщина (Харків, Суми). Архітектура цих двох районів, за наявності своєрідних особливостей, споріднена тим, що в ній виразно помітний вплив московської архітектури. Це стосується переважно деталей — карнизів, порталів, вікон, хоч в окремих будовах вплив позначився і на загальній композиції.

Визвольний рух українського народу і пов'язане з ним пожвавлення громадського життя в XVII ст. сприяло розвитку архітектури та монументально-декоративного мистецтва, насамперед, у церковному будівництві. Це не випадково, бо як у давньоруські часи, так і в XVII ст. церква була не лише культовою спорудою, а й місцем для громадських зборів і цивільних свят. При церквах зосереджувались братства, які мали друкарні, шпиталі, школи, будинки для людей похилого віку. Часто на стінах церкви, як своєрідний літопис, фіксувалися найвидатніші події з життя села чи міста — напад татар, прихід козаків, голод, повінь, люта зима, посуха. Церква була тоді культурним центром громади, цеху чи міста загалом, тому спорудженню храмів приділяли велику увагу.

Широкі громадські та релігійні функції церковного будинку вимагали відповідних розмірів і форм споруди. Набагато зростають розміри й висота храмів, будуються розвинуті галереї, запроваджуються настінні розписи. Перші спроби перебороти застарілі архітектурні традиції і втілити нові естетичні погляди на архітектуру було зроблено переважно в містах, де зосереджувались ремесла й торгівля, куди скоріше просякали гуманістичні ідеї, де організовувались братства і швидше зростала національна самосвідомість.

Найбільшою дерев'яною будовою XVIII ст. — заввишки близько 65 метрів, був Троїцький собор у Новомосковську. Спорудив її в 1773-1779 рр. народний майстер Яким Погребняк який, за переказами, перед тим як будувати церкву, зробив модель її з ситняку. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Досягненням українського монументального зодчества стали муровані п'ятидільні храми. Кращою такою спорудою Слобожанщини є Спаський собор в Ізюмі (1684 р.). В ізюмському соборі збереглися фрагменти монументальних фрескових розписів, які свідчать про їх високий художній рівень. У деталях собору в Ізюмі помітна подібність до деталей харківського Покровського собору. Беручи до уваги спорідненість об'ємних форм та деталей, а також майже одночасне спорудження цих церков, можна припустити, що їх будував один майстер, або група народних майстрів під одним спільним керівництвом.

Естетичні риси української архітектури найяскравіше виявились у будівлях стилю бароко. *Українське бароко* поширюється у XVII ст. й досягає розквіту у XVIII ст. Архітектурним шедевром світового значення у стилі бароко справедливо вважається Андріївська церква у Києві (1746-

1753 рр., проект В.Растреллі, забудова І.Мічуріна).Собор прекрасно вписаний у місцевість: з Подолу здається, що храм пливе у повітрі, а силует його обіймає увесь горизонт. Кожна деталь спрямована на купольне завершення храму. Гармонійно поєднані кольорові елементи споруди: білий колір колон чергується з блакитним фоном та золотом на куполах. За проектом Растреллі у Києві збудовано ще одну перлину барокового стилю – Маріїнський палац (1752-1755).

У бароковому стилі споруджено Георгіївський собор Видубицького монастиря (1696-17010, браму Зборовського в ансамблі Софійського собору Києва (1746-1748), Троїцький собор у Чернігові, Хрестовоздвиженський у Полтаві (XVIII ст.). *Козацьке бароко* знайшло відображення в багатьох храмах на території Лівобережної України, зведених на честь козацьких перемог: Миколаївський собор у Ніжині (1668), Вознесенський собор у Переяславі (1700), Катерининська церква у Чернігові (1715) та ін..

До середини XVIII ст. архітектура стилю бароко в Україні досягла найвищого розквіту. Але, поступово вичерпавши своє суспільне значення, естетичні й мистецькі можливості, наприкінці століття бароко поступається своїм місцем новому стильовому напрямку – класицизму. Будівництво визначалося загальнодержавними потребами й інтересами панівних класів і спрямовувалося на спорудження фортець, перебудову старих і створення нових міст, поселень, поміщицьких садиб, формування культових і світських архітектурних ансамблів. У цивільному будівництві виникли нові типи адміністративних, громадських, житлових споруд.

У декоративних оздобах будівель особливо цікавих форм набув ліплений орнамент. Інколи він мав геометричний характер у поєднанні з елементами класичних профілів. У деяких випадках замість геометричних мотивів чи разом з ними застосовували рослинні мотиви як абстрагованого характеру — акант, пальмову гілку, так і взяті з місцевої флори — квіти соняшника, троянди, особливо часто — грона та листя винограду, жоржини, дзвіночки і навіть овочі та плоди.

Кращі риси українського будівельного мистецтва нової доби розвинув вихованець Київської академії І.Г. Григорович-Барський. За його проектами споруджено полкову канцелярію в Козельці (1760-1767 рр.), собор Красногорського монастиря в Золотоноші (1757 р.), церкву в с. Лемешах (1761 р.), а в Києві – надбрамну церкву з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1750-1760 рр.), Покровську церкву (1766), церкву Миколи Набережного на Подолі (1772 р.). На цих спорудах можна простежити перші паростки архітектури стилю класицизму. Національна своєрідність українського класицизму виявлялась у збереженні кольорової гами споруди, типової для бароко (блакитний з білим і золотим).

До кращих архітектурних ансамблів, створених наприкінці XVIII ст. на Лівобережжі, належали палаци К.Г. Розумовського в Батурині

(архітектор Д.Камерон), і П.Завадовського у Ляличах (архітектор Д.Кваренгі). Вражали красою та довершеністю палацово-паркові ансамблі польських магнатів у Білій Церкві, Тульчині, Умані.

Уманська «Софіївка» – найвідоміший парковий ансамбль – це поема із каменю, води, зелені, архітектурних споруд і скульптур. Парк, що розкинувся на площі близько 170 га, і сьогодні вражає своєю неповторною красою і загадковою романтичністю. Він був створений власником міста Умані польським графом Ф.Потоцьким як подарунок красуні-дружині, гречанці Софії. Кожний куточок парку овіяний міфами й легендами стародавньої Греції та Риму, пов'язаний з переказами та романтичними історіями про сімейне життя Потоцьких.

Класицизм в Україні остаточно сформувався наприкінці XVIII ст. під впливом російської архітектурної традиції. Виникають нові міста Новоросійського краю, які забудовуються відповідно до принципів регулярного планування: Катеринослав (1784, тепер Дніпропетровськ), Маріуполь (1779), Миколаїв (1784), Херсон (1778), Одеса (1794).

В українському живописі XVII-XVIII ст. знайшли подальший розвиток тенденції, які намітилися ще на зламі XVI-XVII ст. Поступових змін зазнають традиційні форми церковного живопису, який набуває виразно національного характеру. Поряд з церковним широко розвивається світський живопис, особливо портретний. Стриманість і певну сухість канонічних схем заступають реально відчуті, життєві образи. Якщо до середини XVII ст. живопис найбільшого розвитку досяг на західних землях України, то пізніше провідну роль відіграють Придніпров'я та Лівобережжя, де бурхливо розквітає мистецьке життя. Одним із значних мистецьких осередків стала Києво-Печерська лавра, яка мала своїх живописців, граверів, а з XVIII ст. і малярську школу. Важливого значення в розвитку мистецтва набула Київська академія, в якій чималу увагу приділяли художньому вихованню учнів. У Києві викристалізувались ті основні загальні риси, які стали характеризувати стиль українського живопису цієї епохи. Поряд із Києвом велику роль відіграли Чернігів, Ніжин, Переяслав і Новгород-Сіверський.

Нові жанри живопису — побутовий, пейзажний, натюрморт, не виділившись остаточно в самостійні категорії, знайшли певний розвиток лише як складові частини релігійних та історичних композицій. Світлотіньові прийоми також застосовувалися досить обмежено. Кольори зберегли свою силу і насиченість.

Український живопис цього періоду розвивався у формах монументального настінного розпису, станкового іконопису, портрета. Настінному живопису на даному етапі властиве певне зниження монументальності й піднесеності, на зміну яким приходять декоративність, витончена барвистість, ліризм образів. Великого поширення набувають

сюжети «страшних судів», у яких, мабуть, найяскравіше виявився народний дух та антифеодальна спрямованість мистецтва того часу.

Центром київської школи монументального живопису були малярні Києво-Печерської лаври. Лавра на той час відігравала певну роль у боротьбі українського народу проти католицької Польщі. Тому великого значення надавали в Лаврі не лише друкуванню та поширенню полемічної літератури, а й малярству. Борючись за зміцнення свого впливу на українське населення, Лавра не чинила опору проникненню народних традицій у творчість своїх майстрів, які не відгороджувались і від західноєвропейського мистецтва, використовуючи окремі його здобутки.

У другій половині XVII та у XVIII ст. *іконопис залишається основним видом живопису*. Провідна його роль була зумовлена всім змістом української культури, яка мала релігійне забарвлення. Щоправда, на цьому етапі іконопис поступово змінює свій характер, в ньому розвиваються елементи нової іконографії, міцнішають реалістичні риси і виразно визначаються впливи тодішніх мистецьких стилів — бароко, рококо, класицизму, викристалізуються алегорично-символічний, історичний та пейзажний жанри.

Особливе місце в живописі посідає народне малярство. Вищим і найоригінальнішим видом народного малярства в Україні стає світська народна картина, що обіймає різні жанри малярства — історичний, побутовий, портретний, символічний. Народна картина розкриває світогляд народу, його соціальні, етичні та естетичні погляди, вона є активним ствердженням народних прагнень та ідеалів. Народній картині притаманні реалістичність, простота, дохідливість та переконливість образу. Мова її проста та безпосередня, і тут вона протистоїть пишній репрезентативності багатьох творів церковного та портретного живопису XVII-XVIII ст. За своїм змістом народна картина була головним чином історичною та побутовою. Існував також народний портрет, народна сатирична картина.

Діставши значне поширення на всіх українських землях, народна картина особливо була поширеною на Лівобережжі та Київщині. Чільне місце посідає в ній образ козака-бандуриста. Сюжет цей має давнє походження, а починаючи з XVIII і до кінця XIX ст. набуває великої популярності на території Чернігівщини, Харківщини, Полтавщини і значно менше — на Правобережжі. Козака-бандуриста зображували на пічних кахлях, скринях, на дверях і стінах будинків, але найчастіше — у писаних на полотні картинах. Стала традиція у розв'язанні образу, розмаїтість зображень і текстів свідчать про довгий і складний шлях розвитку цієї улюбленої в народі картини. При всій своїй узагальненості образ козака-бандуриста був дуже близьким до тогочасної дійсності. Козак-воїн — захисник батьківщини, і водночас, творець та виконавець дум і пісень, — був втіленням непереможної сили народу, його віковичної

боротьби проти соціального гніту та чужоземних поневолювачів. Образ козака-бандуриста ототожнюється з улюбленими в народі героями — Іваном Нечаєм, Семеном Палієм, Максимом Залізнякам.

З останньої чверті XVIII ст. провідним стилем в українському живописі став *класицизм*, тісно пов'язаний з російським мистецтвом середини і кінця XVIII ст., з діяльністю Петербурзької академії мистецтв, заснованої у 1757 році. Академія відразу стала тим осередком, де одержували художню освіту юнаки з різних місцевостей тогочасної російської імперії. Серед перших видатних її вихованців були українці А.Лосенко, Г. Сребреницький, К.Головачевський, І. Саблуков. Останній у 70-х роках XVIII ст. керував художніми класами Харківського колегіуму.

Цей новий стиль у мистецтві поширився, насамперед, на суміжні з Росією східні землі України — на Полтавщину, Південну Україну і особливо на Слобожанщину. Першою пам'яткою, де вже стають помітними риси нового стилю, є живопис Андріївської церкви у Києві. Загальне розміщення цих розписів та їх виконання належать відомому російському художнику О.Антропову. Над розписами Андріївської церкви Антропов працював разом з Г. Левицьким-Носом та його сином Д.Левицьким. Живопис Андріївської церкви справив чималий вплив на подальший розвиток мистецтва іконопису.

Історично-батальний жанр живопису в Україні не був цілісним і єдиним у своєму спрямуванні. Він мав певні відмінності, залежні від того соціального середовища, з яким був пов'язаний. Це визначило його зміст і художню форму. Загалом у ньому відображено ту віковічну боротьбу, яку вів український народ з польськими феодалами, а також з іншими поневолювачами-чужоземцями.

З другої половини XVIII ст. значно посилюється вплив на розвиток тогочасного українського мистецтва російських художніх шкіл. Цей вплив закономірно поєднувався з дальшим розвитком тих традицій, які існували на території України і надалі виявлялися в розвитку образотворчого мистецтва, зокрема *портретного жанру*. До кінця XVIII ст. зберігаються всі, що були на попередньому етапі розвитку, різновиди цього жанру. В межах традиційних композиційних схем створювали національно забарвлені, позначені уже й новими віяннями, часом дуже виразні образи.

З кінця XVIII ст. починається новий період в історії українського портрета. Він пов'язаний з творчістю найвидатніших майстрів українсько-російського класичного живопису кінця XVIII ст. Дмитра Левицького і Володимира Боровиковського. Вони спочатку навчалися в Україні, а потім в Петербурзькій академії. Їх портрети є кращими зразками живопису того часу в Російській імперії.

Декоративне мистецтво швидше, ніж інші галузі мистецтва, сприймало передові художні ідеї. Вироби ужиткового мистецтва здебільшого невеликі, тому їх легко перевозити. Було багато умов, які

сприяли їх міграції у межах однієї країни або з однієї країни в іншу. Цей процес особливо пожвавився в XVII і XVIII ст., коли населення пересувалося з Волині та Правобережжя на Лівобережжя й Слобожанщину, а наприкінці XVIII і на початку XIX ст. — з Центральної і Північної України в південні степи, у нові міста на Чорноморському узбережжі. Крім того, під час воєн багато зброї, одягу, похідного обладнання потрапляло до рук переможців. Часто коштовні вироби декоративно-ужиткового мистецтва потрапляли з однієї країни в іншу як подарунки або пожертвування на спорудження чи обладнання храмів. В Україні такий обмін з Росією і Молдавією інтенсивно відбувався в XVII ст.

Українська музика пройшла великий і складний шлях. Період XVII-XVIII ст. позначений високими здобутками вітчизняної музичної культури. В церквах і монастирях виникли хорові колективи, пишне і барвисте звучання яких протиставлялось хоровій та органній музиці католицьких костьолів. У середній і вищих школах (зокрема, Києво-Могилянській академії) виховувалися регенти і співаки, які піднесли українську музику на справді високий художній і професіональний рівень.

У 1738 році в м. Глухові було відкрито музичну школу, в якій навчали партесному (багатоголосному) співу, грі з нот на скрипці, бандурі. Теоретичні засади партесного співу розробив у посібнику «Грамматика музикальна» український композитор, хоровий диригент і педагог М.Дилецький.

Хорова музика релігійного змісту не була ізольована від інших галузей національної культури — літератури, живопису, архітектури. Примітною властивістю культового хорового співу є його тісний зв'язок зі стилістикою народнопісенної культури. Найяскравіше такий зв'язок проявився у творчості видатних майстрів хорової музики XVIII ст. — М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, спадщина яких є найціннішим надбанням вітчизняної культури.

У другій половині XVIII ст. поширюються *романси* — жанр камерної вокальної музики. Пісні-романси виконувались у супроводі фортепіано або гітари. Вони втілювали ліричні, гумористичні роздуми про людину, щастя, життя. Найяскравішим зразком пісенно-романсової творчості стала пісня «Їхав козак за Дунай» С. Климовського. Популярними були також пісні-романси «Дивлюсь я на небо» М.Петренка, «Всякому городу нрав і права» Г.Сковороди.

Музика відігравала важливу роль і у *шкільній драмі*, яка набула значного розвитку в XVII-XVIII ст. у навчальних закладах, зокрема у Київській академії. У драмі широко застосовувалися хори, що здійснювали функцію коментатора подій або виступали як моралізаторський чинник. У першій половині XVIII ст. шкільна драма досягла найвищого рівня і, по суті, завершила шлях свого розвитку. Давній український театр є продуктом шкільної освіти й тісно пов'язаний з театром європейським.

Духовна драма перейшла в Україну через польське посередництво і почала культивуватися у стінах Києво-Могилянської академії. Тут вона стала не стільки знаряддям релігійної пропаганди, скільки засобом розвитку ораторських і літературних здібностей учнів, необхідним компонентом шкільної освіти. До середини XVIII ст. в Україні з'явилося понад 30 діалогів і шкільних драм. Авторами їх були здебільшого викладачі Києво-Могилянської академії.

Без сумніву, шкільна драма відіграла позитивну роль в історії української театральної справи. Та особливе її значення полягає у тому, що вона дала поштовх до розвитку такого жанру, як *інтермедії* — невеликі сценки, що ставилися між актами драми. Це були побутово-етнографічні, сповнені народного гумору та пісенності сценки. До кожної з шкільних драм додавалося по кілька інтермедій. Автори їх невідомі, очевидно це були студенти і випускники Києво-Могилянської академії, які добре знали народне життя. Написані інтермедії живою народною мовою. І хоч це твори невеликі за обсягом — всього 70-100 рядків, значення їх в історії української драматургії перевершило значення шкільних драм. Поетика і образи інтермедій були використані в українській драматургії XIX ст.

Тривалий шлях розвитку пройшла українська інтермедія. І.Я. Франко зазначав, що для української літератури вона важила дуже багато. Шкільна поетика майже не давала ніяких рекомендацій щодо написання інтермедій. Але це дітище шкільного театру виросло в цікавий і оригінальний жанр драматургії, пройшло шлях розвитку від суто розважального до соціального твору, ставши тим літературним жанром, в якому образно розкривались різні грані життя українського народу, поклало початок українській комедії.

Одночасно з шкільним театром в Україні існував і ляльковий різновид театрального мистецтва — *вертеп*. Документально його побутування засвідчене вже у середині XVII ст., але вертепні тексти дійшли до нас лише з другої половини XVIII ст. Авторами і популяризаторами вертепу були мандрівні дяки, студенти Києво-Могилянської академії.

Вертепне мистецтво виразило прагнення народу до волі і незалежності, розкрило багатство духовної культури народу. За своєю будовою, сценічними прийомами, за ідейною спрямованістю текстів український вертеп виділяється серед інших лялькових театрів світу. Коріння лялькової гри сягає у далеке минуле східних слов'ян.

Лялькові вистави здавна культивувались народними артистами-*скоморохами*. Про це неодноразово згадується у російських, українських і білоруських фольклорних творах, літературних пам'ятках; образи скоморохів знаходимо у давньому живописі (розписи на стінах церков та монастирів); відомі такі назви сіл в Україні, як Скоморохи, Скоморошки.

Необхідною передумовою виникнення вертепної драми була відносно розвинена масова театральна культура. Важливу роль у сприйнятті народною культурою України нового для неї виду мистецтва відіграла наявність у цій культурі цілком сформованих драматургічних елементів, що виступали важливим компонентом обрядових дійств, народних ігор тощо. Не менше значення мало поширення грамотності, за рівнем якої Україна в середині XVII ст. не поступалася передовим європейським країнам, дивуючи цим іноземних мандрівників.

У 40-х роках XVIII ст. виникають нові форми народного театру. Його розвиток ішов по лінії поглиблення демократичних принципів, що були свого часу характерні для мистецтва скоморохів. Жодний ярмарок не обходився без видовищ. Саме тут відкривався широкий простір для діяльності окремих груп, що складалися з двох-трьох мандрівних *лицедіїв* – нащадків скоморохів. Вистави являли собою здебільшого поєднання кількох інтермедій з гострими сатиричними жартами. Крім вистав, увагу глядачів привертали гімнасти, лірники, кобзарі, дресирувальники тварин. Поступово накопичувався досвід, визначалося коло жанрових і стильових ознак нового виду театального видовища. Так формувався *театр балагану*, перші вірогідні відомості про який припадають на 60-ті роки XVIII ст. Балагани мали своєрідну напівкруглу архітектурну конструкцію. Перед входом до них була спеціальна надбудова – невеличка естрада. Творцем театру балагана була молодь з числа постійних мешканців міста. Це були ремісники, різночинці, колишні студенти і окремі заїжджі лицедії. Театр балагана використав мистецьку спадщину своїх попередників, зокрема, досягнення і сценічну техніку шкільної драми та зарубіжного професійного театру.

Таким чином ми бачимо, що українська культура другої половини XVII-XVIII ст. продовжувала розвиватися у традиціях попереднього часу. Культура доби бароко є одним з найвищих досягнень національного мистецтва. Соціально-економічний розвиток, взаємовпливи та взаємозв'язки слов'янських народів зумовили багатство і розмаїтість культури в Україні. Поступово відходили старі традиції та ідейно-естетичні концепції. Культура дедалі більше набувала національних та оригінальних рис. Цього часу починаються процеси становлення української нації, які супроводжувалися формуванням національної самосвідомості. Багаті надбання української культури не поступалися найкращим зразкам світової культури.

Запитання для самоперевірки та повторення

1. Чим був позначений процес становлення української літературної мови?
2. Яку роль відігравала Києво-Могилянська академія у розвитку української науки зазначеного періоду?
3. Яку роль відігравало козацтво в розвитку української культури?

4. Яким був характер літописання цього періоду?
5. Визначте найвидатніші твори козацьких літописань.
6. У чому полягали особливості прояву бароко в українській художній культурі?
7. Яких змін зазнають традиційні форми церковного живопису?
8. Які жанри живопису набувають поширення наприкінці XVIII ст.?
9. Як розвивалась українська професійна музика в XVII-XVIII ст.?
10. Що являв собою український вертеп?

Теми рефератів

1. Інтерпретація ренесансного гуманізму в українській культурі XVII-XVIII ст.
2. Українське бароко як системотворчий чинник української культури XVII – XVIII ст.
3. Ідеї Відродження та Реформації у розвитку української літератури.
4. Усна народна творчість. Звичаї та обряди українського народу.
5. Народність і народні елементи в українській культурі XVIII ст.
6. Гуманістичний характер творчості Г.С.Сковороди.
7. Вертеп і вертепна драма в українській культурі.

Основна література

1. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртіся А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994, 2005.
2. Українська культура: історія і сучасність; Навч. Посібник /За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.

Додаткова література з теми

- Антонович І.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
- Апанович О. Культура козацтва. // Укр. Культура. 1991, № 1.
- Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. – К., 1988.
- Висоцький О.Ю. Історія української культури. - Дніпропетровськ, 2009.
- Грицай М.С., Микитась К.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література. – К., 1989 .
- Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст. – К., 1983.
- Історія української літератури: У 2 т. - Т.1.— К., 1987.
- Історія української музики: У 6 т. – Т.1. – К., 1988.
- Макаров А.М. Світло українського бароко. – К., 1997.
- Овсійчук В.А. Майстри українського бароко. – К., 1991.
- Український драматичний театр. Нариси історії у 2-х т. – т.1. – К. – 1967.
- Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1991.

ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В XIX СТОЛІТТІ (4 год.)

- 5.1. Українське національно-культурне відродження XIX століття. Розвиток освіти і науки.
- 5.2. Література XIX ст.: від романтизму до реалізму.
- 5.3. Становлення професійного театру і професійної музики.
- 5.4. Класицизм в архітектурі XIX ст.
- 5.5. Стилi і жанри в образотворчому мистецтві.
- 5.6. Декоративне та ужиткове мистецтво.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні **знати**:

- передумови формування національно-культурного відродження;
- періодизацію національно-культурного відродження;
- роль *громад* у культурному житті України;
- роль І.Котляревського в становленні нової літератури і української літературної мови;
- основні положення соціально-політичної концепції Кирило-Мефодіївського товариства;
- романтизм і реалізм в українській літературі XIX століття;
- роль Т.Шевченка в розвитку української культури;
- видатних діячів вітчизняної науки XIX ст.;
- роль М.Драгоманова в історії української культури;
- становлення професійного театру в XIX ст.;
- здобутки архітектури класицизму;
- нові жанри и стилі в живописі XIX ст.;
- становлення української класичної музики.

5.1 Українське національно-культурне відродження XIX століття. Розвиток освіти і науки. Головною особливістю соціально-економічного розвитку України першої половини XIX ст. був швидкий занепад феодально-кріпосницької системи господарювання. З розпадом кріпосницького господарства прискорюється формування капіталістичних відносин. Спостерігається швидке зростання економіки, торгівлі, міст, посилюються темпи руху населення. Розвиток капіталістичних відносин призвів до відчутних змін у соціально-економічному і культурному житті міст. XIX ст. — суперечлива доба в історії культури України. Рух за національне відродження став важливою складовою суспільно-політичного життя України цієї епохи.

Процес формування української національної свідомості і національно-культурного відродження у хронологічних рамках виглядає так:

— перший етап (дворянський) — кінець XVIII – 40-ві роки XIX ст.;

- другий етап (народницький) — 40-80-ті роки XIX ст.;
- третій етап (модерністський) — 90-ті роки XIX ст. — 1914 р.

Цю періодизацію запропонував один із найбільших авторитетів у зарубіжному українознавстві І. Лисяк-Рудницький.

Найважливішими складовими національно-культурного відродження в Україні можна вважати такі:

- зміст і основні результати соціально-економічних зрушень, які характерні для переходу від феодалізму до капіталізму;
- процес формування нації, національної самосвідомості, національної культури;
- зміст і реальні результати національно-визвольної боротьби, спрямованої на обстоювання політичної незалежності.

У процесі формування української нації, а водночас, і формування національної культури складається *єдина літературна мова*, що мало непересічне значення для формування національної самосвідомості. Особливу роль у розвитку національної самосвідомості відіграв фольклор, початок вивчення якого в Україні припадає на кінець XVIII - початок XIX ст. У процесі національного пробудження виникає національний театр, музика, образотворче мистецтво, домінують національні елементи в архітектурі. Визначеного розвитку досягають освітянські традиції, які формуються під впливом етнографічної педагогіки. Зрештою, саме до цього періоду належить виникнення української журналістики та книгодрукування рідною мовою.

У суспільно-політичному, культурно-науковому і мистецькому житті України другої половини XIX ст. помітну роль відігравали так звані *громади* – в основі своїй ліберально-буржуазні організації української інтелігенції. Громади, передусім, мали на меті вести серед селянства та інших непривілейованих прошарків українського суспільства культурницьку, освітню роботу, домагаючись піднесення самосвідомості українського народу. Громади існували у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах Східної України. Учасники їх також «ходили в народ», вчителювали у недільних школах, збирали фольклорні й етнографічні матеріали, видавали науково-популярні книжки для селян. Щодо ідейно-політичних позицій склад учасників громад був неоднаковий. Поряд з правими громадівцями (В.Б. Антонович, О.Я. Кониський та ін.) у них брали участь і демократи, вихідці з різночинного середовища — О.Черепакін, С.Ястремський, Т. Рильський та ін.

До числа демократично настроєних громадівців належав і М.П.Драгоманов — визначний соціолог-публіцист, історик, літературний критик і фольклорист. У розвитку суспільно-політичної думки, фольклористики, літературної критики XIX ст. М. Драгоманову належить одне з найпомітніших місць. Він відіграв помітну роль у зміцненні зв'язків

східних і західних українських діячів культури, в організації видавничої справи, у пропаганді української літератури у Західній Європі.

У діяльності громад брали участь видатні діячі української культури — драматург М. Старицький та видатний композитор М. Лисенко. Кожен з них зробив свій вагомий внесок у справу піднесення самосвідомості українського народу, зміцнення його традиційних культурних зв'язків з іншими братськими слов'янськими народами. М. Старицький і М. Лисенко були активними продовжувачами традицій Т.Г. Шевченка, соратниками — однодумцями І.Я. Франка.

У 1876 р. діяльність громад було заборонено, під тиском урядових переслідувань М. Драгоманов і ще деякі громадівці емігрували за кордон. І.Я. Франко писав, що з другої половини сімдесятих років XIX ст. центром української думки стала Женева. Саме тут М. Драгоманов написав більшу частину того, що забезпечило йому визначне місце у літературі та публіцистиці XIX ст.

У 1868 р. у Львові було засновано культурно-освітнє товариство «Просвіта», що ставило своєю метою поширення освіти серед народу, пробудження його національної самосвідомості. У багатьох містах і містечках Галичини існували філії товариства, які організовували читальні, бібліотеки, музичні, драматичні гуртки, видавали газети, журнали, брошури, календарі, підручники для шкіл тощо. «Просвітою» були видані кілька літературних альманахів і збірок творів українських письменників — Т.Шевченка, М. Вовчка, С. Руданського, Ю. Федьковича та ін.

У 1873 р. у Львові з ініціативи М. Драгоманова і О. Кониського було засноване «Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка», яке ставило своєю метою сприяння розвитку освіти, науки, культури. У його діяльності брали участь передові письменники, вчені, культурні діячі. У виданнях товариства з'явилося чимало цінних матеріалів з історії української мови та літератури, фольклористики, етнографії. 1893 р. «Літературне товариство» було реорганізоване у «Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка» з трьома секціями: філологічною, історико-філософською, математико-природничо-медичною. У діяльності товариства активну участь брав І. Франко, який керував філологічною секцією. У «Записках Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка» публікувалися цінні дослідження з різних галузей наук. З 1897 р. товариство очолив історик М. Грушевський.

Капіталістичні перетворення, які стимулювали суспільний розподіл праці і загальний прогрес цивілізації, породили і попит на кваліфіковану розумову працю. Це і стало основним підґрунтям відособлення інтелігенції в окрему соціальну групу. У 30-40-х роках XIX ст. у Харкові складається освічена еліта, яка відіграла визначну роль у справі національно-культурного відродження. Ця еліта, відносно нечисленна, змогла певним

чином стати виразницею загальнонародних прагнень у вирішенні найактуальніших проблем нації, що не мала своєї державності.

Передові представники освіченого дворянства вели інтенсивну роботу в галузі розвитку культури і національної самосвідомості, що в результаті хоч і не перетворило їх в окремий елемент структури суспільства, все ж дало їм можливість відіграти самостійну роль як натхненників національного відродження.

Таким чином, інтелігенція як соціально-економічний продукт капіталістичних перетворень стає, водночас, активним чинником цих перетворень. Із розвитком капіталізму участь народних мас в економічному житті краю збільшувалась. Внаслідок загального прогресу просвітництва зростало число вчителів, журналістів, науковців, які зберегли почуття мовної і культурної спільності з народом.

Загалом умови розвитку культури, науки, мистецтва, літератури як на східних, так і на західних українських землях у ХІХ ст. були досить складними. Але на противагу різним реакційним силам, український народ виявив неабияку життєздатність, талановитість і незбориму силу волелюбного духу.

Уже наприкінці ХVІІІ ст. Києво-Могилянська академія втрачає роль культурно-освітнього центру. У 1780 р. від пожежі загинула бібліотека академії, яка була найбільшою в Україні, у 1786 р. навчальний заклад був позбавлений матеріальної підтримки і, зрештою, у 1817 р. був закритий. У 1805 р. був тимчасово закритий і Львівський університет.

Ще у другій половині ХVІІІ ст. в Україні було кілька спроб відкрити університет, але жодна із цих спроб не мала успіху. На початку ХІХ ст. Центром розвитку науки і освіти стає Лівобережна Україна, а саме Слобожанщина.

Дворянство Харкова виділило 400 тисяч карбованців на заснування університету в центрі Слобідської України. 1 вересня 1802 р. була видана царська грамота на заснування університету в Харкові. Це стало можливим завдяки старанням відомого вченого і громадського діяча Василя Назаровича Каразіна. Офіційне відкриття університету відбулося у січні 1805 р. Першим ректором нового навчального закладу став професор російської словесності, член Російської академії наук — Іван Степанович Рижський. Його роботи з теорії літературної творчості посібники з логіки, лінгвістики, переклади праць Монтеस्क'є, Дідро, Гольбаха та інших філософів стали вагомим внеском у розвиток науки. І. Рижський висловив ряд цікавих думок про виникнення і розвиток мови, її залежність від рівня науки, літератури, філософії, специфічних рис кожного народу. На його думку, мова виникає у процесі становлення людини. Через мову досягається повна відповідність ходу наших думок про світ. Мова і мислення залежать від рівня соціального розвитку, глибини пізнання явищ природи. І. Рижський виступав за розвиток освіти, науки, які, на його

думку, сприяють перетворенню і розвитку суспільства. Правомірно стверджувати, що діяльність І. Рижського як ректора сприяла розвитку філософії в Харківському університеті, а його думки та ідеї зумовили формування впливової школи харківських мовників.

З моменту відкриття харківський університет отримав широку автономію на зразок тодішніх західноєвропейських університетів. Статут університету передбачав творення у межах навчального закладу наукових товариств, друкування власних періодичних відань і наукових праць. До того ж університет мав право цензури всіх книг, які виходили у Харківському навчальному окрузі. Харківський навчальний округ був утворений майже одночасно з університетом.

Відомо, що у 1828 р. в окрузі було 249 середніх і нижчих шкіл, 1664 учнів і 746 учителів, що вважалося недостатнім для такої великої території. Харківський університет доклав чимало зусиль, щоб поліпшити цю ситуацію.

Розвиток філософської думки у Харківському університеті не був винятковим явищем. Зацікавлення філософськими течіями Європи спостерігається в Україні вже у XVII-XVIII ст. З появою ідей українського національного відродження це зацікавлення стає більш помітним. Захоплені філософією Канта, закарпатські вчені Петро Лодій і Василь Довгович у своїх наукових творах дають критичне висвітлення ідей німецького вченого. Прихильниками Гегеля в Україні були Орест Новицький та Сильвестр Гогоцький. Цікаві спостереження щодо української і російської ментальності належать першому ректору Київського університету, заснованому в 1834 році, Михайлу Максимовичу. Працюючи в різних галузях науки (мовознавства, фольклору, етнографії, історії, археології), М.Максимович не обмежувався констатацією тих чи інших фактів, а робив спробу їх теоретичного узагальнення з позицій новітніх на той час філософських поглядів

Непересічне значення для формування філософської думки в Україні означеного періоду мали праці лідерів Кирило-Мефодіївського товариства, яке виникає в Київському університеті. Саме з діяльністю цього товариства пов'язується у сучасному науковому розумінні виникнення власної концепції культурно-історичного розвитку українського народу. Основні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства були викладені у «Книзі буття українського народу», у «Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», у відозвах «До братів українців», «До братів росіян», «До братів поляків», а також в історичних працях Миколи Костомарова «Мысли об истории Малороссии», «Славянская мифология», у роботах Пантелеймона Куліша «Повесть об украинском народе» та поемі «Україна».

Соціально-політична концепція Кирило-Мефодіївського товариства мала цілу низку положень щодо культурно-історичного процесу, з-поміж яких головне полягало у необхідності визнання рівних прав усіх народів на

національну самобутність, державну та політичну самостійність, вільний розвиток мови і національної культури. Важливою рисою концепції можна вважати теоретичні положення щодо особливих рис українського народу і його культури. Для свого часу члени товариства піднялися до розуміння вищих критеріїв демократії – їх програма національного і соціального визволення українського народу була максимальною на той час і такою залишалася у своїй основі на всі наступні півтора століття. «Книга буття українського народу» започаткувала в українській історіографії низку концепцій, які були обґрунтовані у наступні часи. Велике значення мав той факт, що своїми документами товариство рішуче утверджувало назву народу «українці».

До складу Кирило-Мефодіївського товариства входили: Микола Костомаров – історик, професор Київського університету; Микола Гулак - колезький секретар; Микола Савич - поміщик Полтавської губернії; Пантелеймон Куліш - службовець освіти, історик, письменник; Василь Білозерський - учитель; Тарас Шевченко – поет, художник; а також студенти Олександр Навроцький, Панас Маркович, Іван Посяда, Юрій Андрузький.

Цього часу в Галичині активізується національно-визвольний рух. Біля його джерел стояли діячі «Руської трійці» Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. У 1829 р. з'являється перша в Галичині грамика української мови, автором якої був І. Могильницький. У 1846 р. видано «Граматику української мови» Й. Лозинського. Революція 1848 р. стала рішучим поштовхом для розвитку соціально-культурних рухів у Західній Україні. Цього ж року у Львові пройшов з'їзд учених, після якого було створено культурно-освітнє товариство «Галицько-руська митниця». Товариство починає видавати книги з різних галузей знань. У Львівському університеті відкривається кафедра української мови і літератури.

У 1865 році шляхом реорганізації Рішельєвського ліцею було засновано третій в Україні Одеський університет з офіційною назвою Новоросійський. Українські університети відігравали помітну роль у науковому, культурно-громадському житті на східних і західних землях. В університетах України у XIX ст. працювала ціла плеяда видатних українських і російських вчених, які своєю діяльністю уславили вітчизняну науку. З-поміж них — фізик і хімік М.М. Бекетов, математик О.М. Ляпунов у Харкові; астроном Ф.О. Бредихін — у Києві, фізик М.О. Умов, природознавці І.М. Сеченов, І.І. Мечников, О.О. Ковалевський — в Одесі. Внесок цих учених у світову науку вагомий і загальноновизнаний.

У галузі історичної науки в Україні цього часу була продуктивною діяльність О.М. Лазаревського — автора численних досліджень, статей, розвідок, які не втратили своєї наукової цінності до наших днів. Наприкінці XIX ст. плідно працювала історик О.Я. Єфименко, в дослідженнях якої правдиво показані народні рухи, оцінено історичні події

з демократичних позицій. О.Я. Єфименко виступала також як дослідник творчості Г.Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка. Помітною була діяльність професора Київського університету В.Б. Антоновича — історика, археолога, етнографа і фольклориста. Він був головою «Історичного товариства Нестора - літописця» при Київському університеті, брав активну участь у підготовці до видання багатотомної праці «Архивы Юго-Западной России».

Високого рівня на кінець XIX ст. досягла філологічна наука. Особливо помітна заслуга у цьому професора Харківського університету О. Потебні і створеної ним філологічної школи. Мовознавчі праці вченого, дослідження з психології творчості, фольклористики й етнографії високо оцінювалися сучасниками і досі привертають увагу дослідників. У великій науковій спадщині О. Потебні гідними на увагу є його відгуки про творчість ряду письменників і видання їх творів. Праці О.Потебні «Думка і мова», «Замітки про малоруське наріччя», «Мова і народність» та інші не втратили своєї актуальності і сьогодні. У розвиток української філологічної думки чимало цінного вніс також видатний учений, член-кореспондент Російської академії наук П.Г. Житецький.

Цього ж часу з'являються перші спроби науково висвітлити історичний шлях розвитку української літератури. Поява нарисів про українську літературу в праці О. Пипіна і В. Спасовича «Обзор истории славянских литератур», слідом за цим вихід у світ праць М. Петрова «Очерки из истории украинской литературы XVII-XVIII вв.», «Очерки истории украинской литературы XIX века» сприяли утвердженню самого факту існування української літератури, активізували подальше її вивчення. Вчені-філологи нагромадили великий фактичний матеріал, дослідили окремі періоди історії літератури, об'єктивно оцінили велику кількість літературних пам'яток, вивчили біографії письменників, робили спроби пояснити історичне, естетичне значення кращих здобутків мистецтва слова в Україні.

У 40-х роках XIX ст. помітно поживляється етнографічна діяльність українських вчених. 1845 р. було створене Російське Географічне Товариство, членами якого стали українські вчені М.Максимович, М.Маркевич, А. Метлинський та ін. У 1848 р. у межах діяльності цього товариства розпочинаються дослідження в Україні особливостей життя й побуту українців, їх мови, звичаїв тощо.

Процес завершення формування української народності в українську націю, який відбувався в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи, зародження і зміцнення капіталістичних відносин обумовив інтенсивний розвиток всіх галузей української культури.

5.2. Література XIX ст.: від романтизму до реалізму. Нова доба в історії українського письменства починається у 1798 р., коли були

опубліковані перші частини «Енеїди» І. Котляревського. Передумовою нової української літератури була усна народна творчість та бурлескна література у вигляді травестій, інтермедій. «Енеїда» І.Котляревського написана на зразок Вергілієвої «Енеїди» у дусі бурлескних творів поезії класицизму, але з українським трактуванням теми. Вихід у світ «Енеїди» був винятково важливим явищем в українській культурі. За визначенням М.Максимовича, Котляревський був прямим спадкоємцем староукраїнської гумористичної літератури. Твір цей з'явився в період, коли українська мова і вся українська культура опинилася під загрозою зникнення. Твір Котляревського продемонстрував усьому світові самотність і непоборність української нації. «Енеїда» поставила на порядок денний справу народної мови як літературної.

Майстром травестійної оди в українській літературі означеного періоду вважається Петро Гулак-Артемівський, професор Харківського університету. Він відомий як автор дотепних перекладів римського поета Горация і гострих сатиричних байок. Крім того, П. Гулак-Артемівський був автором перекладів кращих творів західноєвропейської літератури. Сильною громадською сатирою з виразним національним колоритом сповнені твори Євгена Гребінки. Використовуючи досвід двох великих байкарів, француза Лефонтена і росіянина Крилова, Гребінка створює байки, пройняті жартом, дотепом і їдкою іронією. Серед письменників першої половини ХІХ ст. виділяється Григорій Квітка-Основ'яненко. Значний вплив на його світогляд мала філософія Г.С. Сковороди. Писав він у дусі класицизму, хоч безсумнівно, його творчість — це зразок раннього українського романтизму.

У той час, коли найосвіченіша частина суспільства була захоплена ідеями українського національного відродження, з'являється книга, яка дала змогу українцям ще глибше усвідомити їх етнічну належність. Це була «История Русов», поява якої й досі є таємницею. Автор, обставини і дата написання цієї книги невідомі. Перші згадки про книгу відносять до 1825 р. «История Русов» — це блискучий політичний трактат, у якому виведено десятки вигаданих осіб, подій, дипломатичних переговорів, де в переплетенні зі справжніми фактами вимальовується живописне полотно історії України, її високої культури. Розповідь невідомий автор починає з найдавніших часів і доводить до 1769 р. Третину всього тексту займають події визвольної війни під проводом Б. Хмельницького й особистість самого гетьмана. Автор послідовно обстоює думку, що політична та культурна історія України має власну давню традицію. І хоча твір був написаний російською мовою, він захопив письменників та науковців того часу і мав величезний вплив на формування національної літератури.

Романтизм, який проявляється в українській культурі наприкінці 20-30-х років ХІХ ст., помітно вплинув на подальший розвиток літератури, на творчість цілої генерації українських письменників. Як відомо, цей

напрям з'явився у Західній Європі наприкінці XVIII ст. як протипага класицизму. Будучи загальноєвропейським явищем, романтизм у кожній національній літературі проявив себе самобутньо і відіграв помітну роль у процесі формування націй.

Український романтизм мав свої, типові тільки для нього, елементи. У ньому знайшли відображення народна поезія, побут, історичне минуле народу і його національна самобутність. Поети-романтики оспівують образ національного героя — козака, самовідданого захисника рідної землі. Розвиткові романтичних тенденцій у літературі цього періоду сприяв той факт, що українські письменники близько стояли до народного життя, користувалися скарбами усної народної творчості. Крім того, романтизм в Україні був покликаний боротися за рідну мову, яка була важливим чинником формування національної самосвідомості і національно-культурного відродження. Романтики визнавали мову як головний чинник розвитку української національної культури і довели здатність цієї культури творити визнані шедеври. Отже, проблема мови, національної культури посідає одне з основних місць в українському романтизмі дошевченківської доби.

Романтизм збагатив українську літературу новими жанрами — баладою, драмою, історичною поемою. Першим осередком появи романтизму в Україні став Харківський університет, який на початку XIX ст. був центром духовного життя не тільки Слобожанщини, а й усієї України. У 20-х роках професор Ізмаїл Срезневський згуртує біля себе однодумців, які цікавляться модерними слов'янськими літературами, класичною німецькою філософією, етнографією, усною народною творчістю. Поряд із Срезневським до гуртка харківських романтиків увійшли такі вчені та літератори, як Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Левко Боровиковський.

Поет і педагог, збирач фольклору Лев Боровиковський перекладає українською мовою романтичні вірші й балади з англійської, польської, російської мов, пише оригінальні твори з романтичним сюжетом. Визначну роль у розвитку української віршованої мови і техніки віршування відіграв професор літератури, поет, автор праць з філософії, літератури А.Метлинський. Микола Костомаров, що писав під псевдонімом Єремія Галка, у поезії і пісні вбачав величезну силу, яка зможе відродити українську культуру. Наукова спадщина М. Костомарова величезна: у його доробку фундаментальні праці з історії України, історіографії, етнографії.

Зрештою, романтизм в Україні досягає своєї завершеності у творчості співця українського народу, Великого Кобзаря Тараса Григоровича Шевченка. Поява його «Кобзаря» (1840 р.), поеми «Гайдамаки» (1841 р.), збірки «Три літа» (1847 р.) піднесли поета на вершину української літератури. Під впливом творчості Шевченка почала

розвиватися не тільки українська література, а й формувалася українська духовність. Поезія Т.Г.Шевченка закликає до своєї, а не чужої мудрості, до збереження славних традицій, до миру й злагоді між людьми. Світогляд Шевченка – це світогляд високогуманної людини, що знає ціну волі, і тому виступає проти будь-якого поневолення.

Величезний вплив на розвиток національної самосвідомості українського народу мали «Народні оповідання» Марка Вовчка, що з'явилися у 1859 р. Марко Вовчок зробила вагомий внесок у світову літературу, бо її творчість — це набуток трьох літератур: української, російської, французької. Крім того, твори письменниці вже у другій половині XIX ст. перекладалися німецькою, датською, угорською і майже всіма слов'янськими мовами. Багата творчість письменника — романтика Степана Руданського. У його доробку ліричні пісні, історичні поеми «Павло Полуботок», «Мазепа», «Іван Скоропадський», переклади «Іліади» Гомера, «Слова о полку Ігоревім» тощо. Активним діячем національно-культурного відродження на Буковині був Юрій Федькович. Він працював у жанрах ліричної, історичної поезії, відомі його твори у драматургічному жанрі.

Саме в літературі, утискуваній і переслідуваній, з найбільшою силою і повнотою відобразилися суспільно-економічні, громадсько-політичні й культурні процеси у житті українського народу в другій половині XIX ст. Порівняно з іншими видами мистецтва, в художній літературі найповніше і найдосконаліше відбився національний характер, духовне обличчя, психологія представників різних класів і соціальних груп українського суспільства у період утвердження капіталістичних відносин.

Видатних успіхів українська література другої половини XIX ст. досягла, передусім, тому, що в цей час в літературу увійшли такі талановиті письменники *реалістичного напрямку*, як І. Франко, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М.Старицький та ін. Розвиваючи традиції Т.Шевченка, Марка Вовчка, ці письменники розширили ідейно-тематичний зміст української прози, збагатили її монументальними образами і новими художніми засобами. Література другої половини XIX ст. відзначається суспільною актуальністю, поглиблюється критичний підхід до дійсності, ставляться глибоко актуальні соціальні проблеми, підноситься майстерність зображення народного життя і побуту.

У кращих творах того часу бачимо глибоке відображення життя народу, розуміння народності як служіння народу. Розмаїтість тем, мотивів, проблем, ідей, що порушувалися у літературі другої половини XIX ст. зумовила розвиток відповідних *жанрів*. Оповідання досягло значного розвитку ще у 50-60-ті роки у Марка Вовчка, Ю. Федьковича, у наступні десятиліття — у І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, О.Кониського, І.Франка. У 90-і роки широко культивувався жанр *новели*. Тоді ж розпочали свою літературну діяльність видатні новелісти В.

Стефаник, Марко Черемшина, Л. Мартович та ін. Прозаїки-новелісти не намагалися творити розгорнуті образи, портрети персонажів, своїми правдивими картинами життя вони досягли великої сили узагальнення, створивши типовий образ, який стояв у центрі глибоко драматичних соціальних конфліктів. На цей само час припадає бурхливий розвиток *повісті* та *роману*. Для класичного соціального роману XIX ст. характерне широке суспільно-економічне, побутове і психологічне тло зображення життя.

У другій половині XIX ст. помітних здобутків досягло українське літературознавство. Головна увага митців, теоретиків літератури спрямовується на зміцнення зв'язків української літератури з гуманістичною світовою літературою. На ниві літературознавства працювали П.Грабовський, В. Самойленко, М. Драгоманов, І. Франко. Найвагоміші здобутки українського літературознавства, літератури, історії та теорії української культури пов'язані з творчістю та науковою діяльністю Івана Франка. Це була особистість, що поєднувала у собі енциклопедичні знання, багатогранність літературних, наукових та суспільних інтересів. Розвиток нової української літератури І.Франко розглядає у контексті світової літератури, надаючи особливого значення художній традиції.

Творчість письменника споріднена з новими явищами в європейській літературі кінця XIX ст. і, водночас, відзначається самобутністю і оригінальністю. Глибинними вимірами його творчості є психологічний та філософський аналіз, який простежується у внутрішніх монологів його героїв. Володіючи європейськими і деякими східними мовами, І.Я. Франко збагатив українську культуру духовними надбаннями багатьох народів. І. Франко був новатором у пошуках оригінальних художніх засобів зображення дійсності, у збагаченні української літератури новими жанрами в поезії, прозі, у створенні багатозначних символічних образів, що мають реалістичну основу. Його твори можна назвати соціально-психологічними студіями, в яких явища народного життя письменник розкриває через внутрішній світ героїв. І. Франко розширив, збагатив жанрові можливості оповідання, ввів до літератури нові жанри — «образки», казки, притчі, фейлетони, психологічне оповідання і повість, документальну повість.

Українська література на межі XIX-XX ст. позначена іменами Л.Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської. На оновленні літератури цього періоду позначився вплив європейського *модернізму*, який наприкінці XIX ст. відчутно вплинув на розвиток української культури.

5.3. Становлення професійного театру і професійної музики.
Українське національно-культурне відродження, яке розгорталося на

українських землях у ХІХ ст., покликала до інтенсивного розвитку й усі форми художнього життя. Це був період зародження й становлення професійного театру і музичної культури.

Уже наприкінці ХVІІІ ст. в Україні з'явився новий тип театру, який став однією з передумов світського професійного театру. Це був кріпацький театр. Відомим в Україні цього часу був театр поміщика Трощинського у с. Кибинці. У домі Трощинських часто бували освічені люди з передовими поглядами. Керував театром у цьому маєтку Василь Гоголь, батько славнозвісного письменника. У с. Озерках на Полтавщині маршал Гавриленко навіть побудував спеціальне приміщення для свого театру з трьома ложами і партером. Відомо, що у цьому театрі виступав навіть Михайло Щепкін.

На Правобережжі свої театри мали деякі польські вельможі. І все ж започаткуванням професійного театру в Україні стали аматорські вистави. Перший постійний театр в Україні був побудований у Харкові за енергійної підтримки Г. Квітки-Основ'яненка. Згодом з'явилися театри у Полтаві, Києві, Одесі. Виступали у цих театрах не постійні, а мандрівні трупи. Репертуар добирався з інтермедій, шкільної драми, з російських трагедій. Помітною подією стала поява на російській сцені, а згодом і на українській, водевілю з українського життя князя Шаховського «Козак – стихотворец». Водевіль був написаний спотвореною українською мовою, побут, відображений у виставі, теж не відповідав дійсності, за що сучасники піддали гострій критиці цю виставу. Але все ж саме цей водевіль відіграв історичну роль у становленні українського театру.

Іван Котляревський, висловлюючи гострі судження про цю виставу, задумав написати справжній український водевіль з життя українського села. Таким твором стала «Наталка Полтавка», яка започаткувала нову українську драматургію. Ця оперета і комедія «Москаль-чарівник» були поставлені І.Котляревським у Полтаві й саме ці п'єси стали новою точкою відліку для українського театру.

Оформлюючись як професіональне мистецтво, український театр черпав живлющі соки з різних джерел і, насамперед, використовував і розвивав національні традиції театрального мистецтва, звертався до народної творчості. Давні традиційні ігри і обряди (сватання, вечорниці, весільний обряд) використовували у свої творах і Г. Квітка-Основ'яненко, і І.Котляревський, і Т. Шевченко. Народна пісня і танок, сатиричні вірші, героїчні думи, шкільна інтермедія – усе це творчо переосмислюється і знаходить відбиття у практиці нової української драми і театру. Лірична пісня, соковитий гумор, народний комізм, побутова яскравість характерів — все це входить як важливий компонент до драматургії, зумовлюючи своєрідність жанрів і стильових особливостей українського театру.

Визначними подіями в житті українських труп були постановки п'єс «Горя от ума» О.Грибоедова, «Женитьба», «Ревизор» М. Гоголя. На цих

творах зростала майстерність українських акторів. На перше десятиріччя XIX ст. російський класицизм пережив себе історично, і його штучні канони і схеми майже не відбилися на молодій українській драматургії. Популярними були в Україні російські комічні опери — драматичні твори, де розмовні сцени чергувалися з піснями — аріями, дуетами, вокальними ансамблями. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко та їх наступники певним чином використали досвід російської комічної опери, проте вони пішли значно далі, створивши реалістичні п'єси, що правдиво відбивали дійсність, змалювали життєві, багатогранні характери, накреслили характерні для того часу соціальні конфлікти. Постаті героїв «малоросійських опер» немовби вихоплені з життя, їх побут змальовано достовірно, сюжетні ситуації вмотивовані розвитком характерів, умовами і обставинами народного життя. Саме тому вони увійшли до скарбниці класики української драматургії до нашого часу посідають помітне місце у репертуарі театрів.

Перші українські драматурги XIX ст. у своїх «малоросійських операх» щедро використовували скарбницю народної музичної і вокальної культури. Ці твори тим самим розпочали традицію розвитку музично-драматичного театру. У репертуарах театрів України поступово з'являлося дедалі більше п'єс українською мовою. Здебільшого це були вистави романтичної спрямованості невідомих авторів, але важко було знайти театр в Україні, який би не мав у своєму репертуарі «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назара Стодолю» Т.Шевченка. Це були найкращі з творів української драматургії того часу. «Малоросійська опера» містить у собі певну соціальну сатиру. Возний у «Наталці Полтавці», Стецько Кандзюбенко у «Сватанні на Гончарівці» — яскраво окреслені сатиричні образи. Це вже не картонні персонажі комічної опери, а реальні постаті, показані у соціальних зв'язках із своїм середовищем.

Гострота соціального аналізу, критичне ставлення до козацької старшини відзначає й історичну п'єсу Т.Шевченка «Назар Стодоля» — найкращий зразок української драматургії першої половини XIX ст. Органічно злившись у своєму творі романтичне і реалістичне, ліричність і драматизм народної думи, Шевченко підніс розвиток української драматургії на новий щабель, підготував драматургічну творчість М. Кропивницького, М.Старицького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка.

З появою нового українського театру з'являються й імена перших акторів, які приносять славу цьому театру. Перша половина XIX ст. у театральній культурі України позначена іменами Михайла Щепкіна і Карпа Соленика. Перший з них, викуплений з кріпацтва полтавчанами, виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, пізніше працював у Москві. Він першим у театральному мистецтві перейшов до реалістичного втілення

образу на сцені. Виступи у класичному українському репертуарі принесли успіх і К.Соленику. Його театральна діяльність пов'язана з театрами Києва, Полтави, Одеси, і найдовше Харкова, де він очолював театральну трупу.

Поряд з новонародженим професійним театром продовжували побутувати аматорські театральні вистави, які були дуже популярними в Україні. Саме ці вистави стали важливим чинником національно-культурного відродження. Аматори намагалися створити справжній український театр не тільки з національним, а й з ідейним репертуаром. У 70-х роках аматорський

театр виникає у Києві. П'єси для нього були написані М. Старицьким, а музика для п'єс — М. Лисенком. На сцені цього театру була поставлена й перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського.

В останню третину XIX ст. видатних успіхів досяг професійний український реалістичний театр, який виник, швидко розвинувся і затвердився у духовному житті України саме в цей період. Переважно з різночинних кіл українського суспільства у професійний український театр прийшло багато талановитих акторів. У 1882 р. у Єлісаветграді (нині Кіровоград) Марко Кропивницький зібрав українську трупу, до якої увійшли такі актори, як Марія Заньковецька і Микола Садовський. Пізніше до цієї трупи приєдналися І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський і М.Садовська. Організатором хору, оркестру, декорацій був М.Старицький. Ця трупа започаткувала в Україні новий тип професійного театру зі своїми традиціями і власним творчим обличчям.

Розвиток театрального мистецтва потребував нового репертуару. На вимогу часу кінець XIX ст. позначений в українській театральній культурі розвитком реалістично-побутового напрямку з елементами етнографізму. Вагомий внесок в оновлення репертуару зробили М.Кропивницький, М.Старицький. І.Карпенко-Карий.

У драматургічній спадщині М. Кропивницького більше 400 п'єс. Переважно його твори показують селянське життя у світлі родинно-побутових відносин. Є у нього і п'єси з життя інтелігенції. Талант М. Кропивницького проявився не тільки у драматургії, а й у режисерській, композиторській діяльності. Українська драматургія, як і театр другої половини XIX ст., немислимі без таких класичних драм і комедій Кропивницького, як «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «По ревізії», «Глитай або ж Павук», «Дві сім'ї» та ін. Драматург показав себе у своїх творах глибоким знавцем життя українського народу, його звичаїв, побуту, мови. Акторська і режисерська практика Кропивницького була школою вищого ступеня театрального мистецтва, яка і визначила новий період у розвитку українського театру.

Наприкінці XIX ст. поряд із драматичним репертуаром в українському театрі набуває поширення і репертуар музичний. У культурі українського народу музиці належить одне із основних місць. Українська народна пісня за всіх часів своєю магічною силою захоплювала дослідників. Українську пісенність досліджували М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, Т. Шевченко. Українські мелодії використовували у своїй творчості російські композитори М. Глінка, О. Даргомижський, М. Мусоргський. На українські теми писали П. Чайковський, С. Рахманінов, М. Римський-Корсаков.

У першій половині XIX ст. українська музична культура зазнає романтичних впливів. Романтизм у музиці позначений глибоким проникненням у внутрішній світ людини, широким використанням фольклору. Незабутню сторінку в історію української музики вписав С.С. Гулак-Артемівський – славетний співак і обдарований композитор, актор оперних театрів Петербурга і Москви, вихованець М. Глинки і друг Т. Шевченка. С. Гулак-Артемівський — автор вокально-хореографічного дивертисменту «Українське весілля», музичної композиції «Картини степового життя циган», водевілю «Ніч напередодні Івана-Купала», солоспівів «Спать мені не хочеться», «Стоїть явір над водою» та ін. Та найбільша заслуга композитора полягає у створенні першої української опери «Запорожець за Дунаєм». У цій опері вперше на повну силу зазвучали українські народні мелодії і саме це визначило творові видатне місце в історії національної музичної культури.

У 1809 році відкривається оперний театр в Одесі (з 1929 року – академічний). Тут виступали як диригенти П. Чайковський і М. Римський-Корсаков, лунав чудовий спів Соломії Крушельницької, гастролували всесвітньо відомий італійський співак (тенор) Е. Карузо, американська танцівниця А. Дункан.

Помітною постаттю в українській музичній культурі XIX ст. був композитор, фольклорист і культурно-громадський діяч П.П. Сокальський, один із організаторів одеського Товариства любителів музики і музичної школи при ньому. У своїх операх на теми з історії українського народу («Майська ніч», «Облога Дубна»), у фортепіанних п'єсах, у цілому ряді романсів П. Сокальський широко використав багатство мелодій українських народних пісень. Крім того, він відомий як сумлінний збирач і дослідник української, російської та білоруської народної музики.

Композитори О. Лизогуб і Й. Витвицький були зачинателями української фортепіанної музики. Ними створені прекрасні варіації на теми українських народних пісень.

На шляху становлення української музичної культури її творці домоглися помітних успіхів, але для того щоб вона могла стати врівень з кращими світовими зразками, потрібно було з'явитися справжньому генієві, людині, здатній піднести національну музику до вершин високого

мистецтва. Таку роль в Україні виконав Микола Васильович Лисенко — великий композитор, основоположник української класичної музики. Своєю багатогранною діяльністю М.В. Лисенко зробив для українського народу те, що зробив для російського народу Глінка, для Норвегії Гріг, для Польщі Шопен, для Фінляндії Сібеліус, — підніс українську професійну музику до рівня світового мистецтва. М.Лисенко навчався в Петербурзькій консерваторії у видатного російського композитора М.Римського-Корсакова, блискуче знав творчість багатьох великих митців світового музичного мистецтва, користувався їх технікою, але ніколи у власній творчості не відривався від народної основи. Саме це й дало йому можливість посісти гідне місце у світовій музичній культурі.

Творчість М. Лисенка становить цілу епоху в музичному житті України, своїми засобами вона слугувала високій меті утвердження української культури як рівноправної серед європейських культур. Композиторська діяльність М. Лисенка розгорталася у зв'язку з розвитком українського театру, з діяльністю драматичних, хорових і музичних труп, ансамблів, гуртків. До М. Лисенка ніхто з українських композиторів не проник так глибоко в розуміння самобутньої краси, багатства народної пісні й музики. Він невтомно збирав, вивчав, обробляв народні пісні, на теми народних казок створив дитячі опери. М. Лисенко пропагував народну музику, був захоплений народними думами.

Протягом усієї композиторської діяльності Лисенко постійно звертався до творчості Шевченка. Він написав музику більш ніж на 80 поетичних творів Кобзаря. Своєрідним апофеозом всієї музичної Шевченкіани композитора є п'ята частина кантати «Оживуть степи, озера», в якій геніальна прозорливість поета, мрія про світле майбутнє свого народу звучить як урочистий гімн вільній людині праці.

Численні хори, дуети, тріо, сюїти, кантати створив М. Лисенко на тексти українських поетів — Є. Гребінки, С. Руданського, П. Куліша, М.Старицького, І. Франка, Лесі Українки та багатьох інших. Помітне місце у музичній діяльності композитора посіла творчість М.Гоголя.

Серед музичних шедеврів М. Лисенка опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», музична драма «Тарас Бульба». Цілий ряд поетичних шедеврів зарубіжної класики назавжди увійшли у скарбницю української культури завдяки музиці Лисенка, написаній на ці твори. Крім того, протягом усього творчого життя композитор писав музику для дітей, збирав, обробляв народні пісні. Велику наукову цінність в історії фольклористики мають теоретичні праці М.В. Лисенка. В історію української культури він увійшов ще і як диригент, педагог, організатор хорових та інструментальних колективів і як засновник музично-драматичної школи у Києві.

Під впливом музикального генія М.Лисенка та його творчості виховувалися видатні українські композитори К. Стеценко, М. Леонтович, Я.Степовий, М. Вериківський, С. Людкевич, Л. Ревуцький та багато інших.

Отже, музична культура XIX ст. найтіснішим чином пов'язана з ідеями національно-культурного відродження. Набувають розвитку теоретичні й методологічні проблеми музикознавства, досліджується народна творчість. Як самостійна галузь знань з'являється фольклористика.

5.4. Класицизм в архітектурі XIX століття. Розвиток архітектури в Україні у першій половині XIX ст. здійснювався у стилі *класицизму*, який сполучав у собі геометричну чіткість зі статичністю, раціональність з формами античності. Домінуючого значення у цей період набуває забудова міст. Кожна епоха залишає слід в історії міста. Міста періоду феодалізму і переходу до капіталістичного способу виробництва були центрами економічного життя, розвитку продуктивних сил, виробничої техніки, вони впливали на формування ринків, на тодішнє село, у них зароджувалися нові суспільно-політичні ідеї.

За наказом цариці Катерини II розробляються проекти і забудовуються нові міста, торговельні й військові порти Новоросійського краю на Чорноморському узбережжі — Херсон (1778 р.), Севастополь (1784 р.), Миколаїв (1788 р.), Одеса (1794 р.). В основу містобудування цього часу були покладені регулярне планування, сполучення міської забудови з природними елементами, ансамблевість центральних площ, на яких розміщувалися офіційні установи. Для архітектурного обличчя міських центрів характерна симетрична композиція ансамблів з однаковим ритмом фасадів адміністративних приміщень. Прикладами такої забудови можуть слугувати: магістрат у Миколаєві (кінець XVIII ст., архітектор І.Є.Старов), Громадські місця у Харкові (1805 р., архітектор П.А.Ярославський), Кругла площа у Полтаві (1811 р., архітектор А.Д.Захаров).

Використання типових проектних і «зразкових» фасадів жилих будинків забезпечило формування єдиного стилю забудови прямолінійних або круглих площ. Деякі з них характеризувалися великим простором з невисокою забудовою. На формування архітектурного обличчя міст певною мірою вплинуло будівництво приміщень торговельного призначення — Контрактний дім у Києві (архітектор В. Гесте), гостинні двори у Білій церкві й у Києві (архітектори А. Руска і А. Меленський). У південних містах — Одесі, Миколаєві, Херсоні — поширився тип багатопверхового галерейного будинку, який відповідав місцевим кліматичним умовам.

Із розвитком світського мистецтва почалося будівництво спеціальних театральних приміщень. Першими стали Міський театр у

Києві (1804-1806рр., архітектор А. Меленський), театр в Одесі (1809 р.), побудований за проектом архітектора Ж.Тома де Томона. На жаль, в 1873 році він був знищений пожежею, а в 1887 році на тому ж місці було відбудовано новий театр за проектом австрійських архітекторів Фельнера і Гельмера в стилі венського бароко.

Одеса протягом ХІХ століття розбудовувалася досить інтенсивно. Авторами проектів в основному були російські архітектори французького та італійського походження. У 1841 р. за проектом архітектора Ф. Боффо були побудовані Потьомкинські сходи., які ведуть з Одеського порту на Приморський бульвар. Більше 40 років Ф.Боффо жив і працював в Одесі, з його ім'ям пов'язані такі видатні архітектурні споруди нашого міста як Воронцовський палац і готель «Лондонський» на Приморському бульварі, будівля старої купецької біржі (сьогодні мерія), Художній музей та ще багато будинків на вулицях Пушкінській, Катерининській та інших.

Розвиток капіталістичної промисловості й торгівлі, зростання апарату чиновників, зародження жіночої освіти, потреба в офіцерських кадрах у зв'язку зі збільшенням регулярної армії, викликали необхідність у будівництві різноманітних навчальних закладів. З'являються будови з визначеною архітектурною своєрідністю – монументальні фасади, підкреслені колонадою античних ордерів, нова планувальна система з широкими коридорами з одно - або двостороннім розміщенням приміщень. Такими були: корпус Київської академії (1822-1825 рр., архітектор А.Меленський), інститути шляхетних дівчат у Полтаві (1832 р.) та Києві (1842 р.) - архітектор В. Беретті, університет у Києві (1837-1842 рр., архітектор В. Беретті). План будівлі університету надзвичайно простий і раціональний з притаманною класицизму любов'ю до симетрії і рівноваги частин. В Києві плідно працювали відомий російський архітектор, вихованець Петербурзької Академії мистецтв В.І.Беретті та його син О.В.Беретті.

З посиленням кріпосництва у сільській місцевості виник своєрідний тип палацової архітектури в поміщицьких маєтках. Для палацової архітектури Криму характерною була наявність романтичних елементів. До цього ж часу належать будівництво палацу Потоцького в Лівадії, палаців Воронцова в Одесі й Алушці.

У 30-40-х роках ХІХ ст. класицизм занепадає, вироджуючись у сухий казармений стиль з елементами еkleктизму. Друга половина ХІХ ст. характеризується подальшим розвитком капіталізму, що суттєво відобразилось на архітектурі. Росли міста, виникали нові промислові і торговельні центри. В результаті розвитку промисловості і залізничного транспорту формувалися великі міста (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав), середні (Львів, Миколаїв, Сімферополь та ін.), біля заводів і шахт виникали промислові селища (Маріуполь, Юзівка). Будувалося багато жилих будинків, адміністративних і торгових будівель, але жодна з них не

могла зрівнятися за своїми художніми якостями з пам'ятками попередніх епох. Це були роки занепаду архітектури. Еклектика, наслідування, відсутність смаку — це характерні риси архітектури цього часу. На одній і тій же будові можна побачити поряд колони і капітелі різних епох і стилів. Готика уживається поряд з класицизмом, а Ренесанс — з візантійськими формами.

Поступово вдосконалювалася забудова і благоустрій центрів великих міст. Серед досягнень містобудівництва — площа Богдана Хмельницького у Києві, Адама Міцкевича у Львові, забудова вулиць Дерибасівської і Пушкінської в Одесі, Сумської і Пушкінської у Харкові.

У Києві будується Володимирський собор, Оперний театр, Педагогічний музей, Будинок земства та ін. Перший проект Володимирського собору належить петербурзькому архітектору П.І.Спарро. Пізніше проект був перероблений архітектором О.В. Беретті. Будувався собор у 1862-1896 рр. Розпис храму був виконаний під керівництвом професора мистецтв Київського університету А.В. Прахова. Розробку ескізів розпису і художнє керівництво виконанням робіт здійснював великий російський художник В.М. Васнецов за участю видатних художників України й Росії М.В. Нестерова, М.А. Врубеля, П.А.Сведомського та ін.

З 1883 року в Одесі жив и працював в Новоросійському (Одеському) університеті видатний російський архітектор О.Бернардацці. Він був прихильником класицизму, хоча в його працях були присутні елементи італійського відродження і навіть готики. За його проектом в 1899 році в Одесі була побудована Нова біржа (сьогодні філармонія на вулиці Пушкінській). Він проектував також будівництво готелю «Красний», старого театру ляльок на вулиці Пастера, залізничного вокзалу (старого) та багатьох інших споруд нашого міста.

5.5. Стилi і жанри образотворчого мистецтва. В скульптурі першої половини ХІХ століття, як і в архітектурі переважав *класицизм*, який виражав високий громадянський пафос, патріотичні настрої. У 1802-1808рр. у Києві за проектом архітектора А. Меленського був побудований пам'ятник на честь повернення місту магдебурзького права; у 1805-1809рр. — Колона Слави у Полтаві (архітектор Ж. Тома де Томон). У 1828рр. на Приморському бульварі в Одесі було споруджено пам'ятник одному із засновників міста, генерал-губернатору Дюку де Ришельє. Автор скульптурного зображення — видатний російський скульптор І.П.Мартос, постамент пам'ятника побудовано за проектом Ф.Боффо і видатного петербурзького архітектора А.Мельникова. Скульптору-монументалісту Мартосу належить також пам'ятник Г.Потьомкіну у Херсоні.

Із монументів, які були створені у другій половині ХІХ ст., найбільш відомими є пам'ятник київському князю Володимирі і гетьману Богдану

Хмельницькому. Пам'ятник Святому Володимиру споруджений на одному з придніпровських пагорбів у 1853 р. за проектом В.І. Демут-Малиновського і архітектора К.А. Тона, статуя виконана скульптором П.К.Клодтом.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому був споруджений у 1888 р. за проектом скульптора М.І. Микешина і архітектора В.Н.Ніколаєва. Місце для нього вибране за пропозицією самого Микешина – площа перед Софійським собором. Тут у 1648 р. після перемог козацького війська над польсько-шляхетськими інтервентами кияни урочисто зустрічали свого національного героя — гетьмана Богдана Хмельницького.

У цьому ж 1888 р. в Одесі було створено пам'ятник за проектом архітектора Х.Васильєва скульптором Ж.Полонською найвидатнішому поету Олександру Сергійовичу Пушкіну, який в 1823-1824 рр. жив в нашому місті.

На межі століть, у 1900 році, в Одесі було споруджено пам'ятник засновникам Одеси – імператриці Катерині II та її сподвижникам. Адже саме за її наказом у 1794 році було закладено місто Одеса, яке згодом стає Південною столицею Російської імперії і Одеський порт, який за часів Радянського Союзу був одним з найбільших торговельних портів у світі. Автори пам'ятнику – архітектор Ю.Дмитриєнко, скульптори М.Попов, Б.Едуардс, інженер А.Сикорський. Пам'ятник розташований в центрі міста, на Катерининській площі. Величну бронзову постать Катерини оточують інші засновники міста – Йосип де Рибас, Платон Зубов, Григорій Потьомкін, Франц де Волан.

Риси класицизму з його тяжінням до ідеалізації образів досить повно проявилися в образотворчому мистецтві. У станковому живописі, зокрема у жанрі портрета, художники звільнилися від іконописної канонічності, у їх творчості підсилилася увага до індивідуальних рис людини, її зовнішності й духовного життя. Видатними майстрами *портретного жанру* початку XIX ст. залишались Д.Г. Левицький і В.Л.Боровиковський.

Російський художник В.А. Тропінін вперше зобразив на полотні просту людину. Образи його творів «Весілля в Куківці», «Українець» сповнені душевної краси і незламної волі. Протягом двох десятиліть свого перебування в Україні, коли він був кріпаком подільського поміщика, Тропінін створив чудову галерею *портретів* селян, картин української природи, жанрових сцен. *Реалізм* Тропініна був кроком уперед в розвитку мистецтва.

Принципів достовірності образів, їх психологічного трактування дотримувався у своїх портретах К.С. Павлов («Автопортрет», «Бондар»). Образи його полотен приваблюють задушевністю, виразною передачею індивідуальних рис. Велика заслуга Павлова також у тому, що він перший серед українських митців створив реалістичні образи людей праці. У

картині «Тесляр» художник правдиво, без будь-яких рис ідеалізації подає типовий образ майстра, життя якого пройшло у важкій виснажливій праці.

Високим рівнем професійної майстерності й помітним прагненням до *романтичної* інтерпретації образу виділялись роботи А.М.Мокрицького («Портрет Є.Гребінки», «Портрет незнайомої», «Італійський пейзаж»). Твори А. Мокрицького дещо сентиментальні і мають салонний характер. Крім того, А.М. Мокрицький залишив цінну мемуарну спадщину «Щоденник художника А.М.Мокрицького».

Самостійним жанром стає *пейзаж*, який дедалі більше відходить від класицистичної умовності і набуває більшої емоційної виразності і місцевої своєрідності. Про це яскраво свідчать *акварелі* О.М. Кунав'їна, пейзажі І.М.Сошенка і М.М. Сажина.

Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва відкрила творчість Т.Г.Шевченка. Вихований на народних традиціях, він під час навчання у Петербурзі ознайомився з досягненнями російської та світової культури. У формуванні світогляду Шевченка важливу роль відіграла передова суспільна думка Росії, ідеї Белінського, Герцена, Чернишевського. Величезний вплив на його творчість мали діячі російської культури, видатні художники Карл Брюллов та Олексій Венеціанов, учнем яких був Шевченко.

Своєю творчістю Шевченко заклав основи *критичного реалізму* в українському мистецтві. Художник головну увагу приділяє темам, взятим з історії українського народу, зображенню його життя, побуту, звичаїв. У жанрових картинах «Селянська сім'я», «На пасіці», у серії малюнків в узагальнюючих образах він правдиво відобразив життя і побут простого народу. У полотні «Катерина» художник показав трагедію української дівчини-кріпачки, зведеної і покинутої офіцером. Зосереджуючи головну увагу на образі Катерини, він виділяє її кольором. В образі дівчини Шевченко підкреслює моральну чистоту і глибоку тугу. На другому плані подано постать спокусника, що тікає верхи на коні. Драматичному напруженню сцени сприяє постать літнього селянина, який сидить біля куреня. Його обличчя виражає співчуття до покинутої жінки. Конкретності цій сцені надає український пейзаж з вітряком удалині. У цьому творі Шевченко виявив себе великим майстром олійного живопису. Емоційність, колористична виразність, благородство провідної ідеї ставлять картину в ряд найвизначніших творів українського жанрового живопису першої половини XIX ст.

У 1847 р. Шевченко подорожує Україною. Сповнений нових вражень, він по приїзді до Петербурга задумав видати серію *офортів* під назвою «Живописна Україна», у якій мав намір показати історичне минуле, побут і звичаї рідного народу, природу України. Шість його офортів — «У Києві», «Видубицький монастир у Києві», «Судна рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року» — відзначаються

блискучою технікою, типовістю образів селян, життєвою й історичною правдивістю.

Ще в перші роки навчання в Академії мистецтв Шевченко багато уваги приділяє *портрету*. Можливо, найбільше тут позначився вплив на нього його вчителя К.П. Брюллова. Віртуозне володіння різноманітними художніми засобами, гострота психологічних характеристик притаманні портретам Шевченка, які він виконував аквареллю, масляними фарбами, олівцем або у техніці офорту (портрети М. Луніна, М. Щепкіна, Ф.Толстого та ін.) Глибоким психологізмом сповнені автопортрети Т.Шевченка, які є своєрідним літописом життя видатного українського митця. Уже в ранній своїй роботі «Автопортрет» (1840-1841 рр.) Шевченко показує себе справжнім майстром портретного жанру. В енергійному повороті голови, у погляді молодих і жвавих очей, в різко окресленій лінії губ – і романтична піднесеність, і благородство поривань. Портрет виконаний у спокійній колористичній гамі. По закінченні Академії художник працював у Київській археографічній комісії, що займалася вивченням пам'яток старовини. Під час поїздок Україною він виконував багато малюнків, ескізів, етюдів, збираючи матеріал для майбутніх творів.

Творчість Т.Г. Шевченка становить новий етап в історії українського образотворчого мистецтва. Вплив цього талановитого митця багато в чому позначився на творчості художників другої половини ХІХ ст. — Л.М.Жемчужникова, І.І. Соколова, К.О. Трутовського.

Л.М.Жемчужников був другом і палким прихильником великого поета. У своїх статтях, у власній художній практиці Жемчужников обстоював реалістичне мистецтво, виступав проти академічної умовності, відірваності мистецтва від життя. За роки перебування в Україні він виконав кілька творів на теми поезій Шевченка — «Чумаки в степу», «Лірник у хаті», «Отара овець, що повертається в село» та ін. У цих творах Жемчужников виявив себе хорошим рисувальником, художником, який уміє передати душевний стан людини. Як і Шевченко, Жемчужников високо цінував гравюру, вважав цей вид мистецтва доступним широким колам людей. Кращими його офортами вважаються «Покинута», «За штатом», «Українська дівчина», «Портрет П.А.Федотова». Офорти Жемчужникова відзначаються високою технікою виконання. Однією з характерних рис його творчості є те, що тематику для більшості своїх живописних і графічних робіт він бере з життя України, її народу.

Зображенню життя українського народу присвятив свій талант І.І.Соколов. У своїх творах художник відтворює народні звичаї, костюми, архітектуру. Пейзаж у жанрових творах Соколова завжди активний, він допомагає глибше розкрити їх зміст. Це відчувається в його картинах «Жінка з дітьми», «На баштані», «Ніч на Івана Купала» та ін.

Цього часу в образотворчому мистецтві спостерігаються нові тенденції. У мистецьких колах Петербурга виникає новий художній рух,

який був позначений соціальними впливами. Відкидаючи гасло «мистецтво для мистецтва», лідери цього руху вважали, що мистецтво повинне слугувати громадянським ідеалам. У 70-х роках у межах цих ідей з'являється Товариство пересувних художніх виставок. Ідеї російських та українських демократів, діяльність Товариства, у складі якого було багато й українських художників, обумовили піднесення художнього життя в Україні.

Суттєві зміни сталися у галузі художньої освіти. Цього часу засновується Одеська малювальна школа (1865 р.), Харківська малювальна школа М.Д. Раєвської-Іванової (1869 р.), Київська малювальна школа М.І.Мурашка (1875 р.). Ці навчальні заклади відіграли важливу роль у підготовці місцевих художніх кадрів і активізації художнього життя України.

Діяльність передвижників, їх щорічні виставки у великих містах стимулювали розвиток українського мистецтва, сприяли виникненню місцевих художніх об'єднань. В Одесі виникає Товариство південноросійських художників, головою якого був одеський художник, майстер пейзажу світового рівня К.Костанді. Створюються також Київське товариство художніх виставок, Товариство для розвою руської штуки (мистецтва) у Львові та ін.

Українська тема знайшла яскраве вираження у творчості видатного російського художника І.Ю. Рєпіна, вихідця з України. Широковідомі його полотна «Українська хата», «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Козак у степу. По сліду», «Чорноморська вольниця», портрети Т.Г.Шевченка, С.М. Драгомирової, М.І. Мурашка. З великим захопленням писав видатний митець про українське мистецтво, підтримував творчість українських художників.

Поетичну красу України оспівували у своїх пейзажах І.К.Айвазовський («Чумацький обоз», «Весілля на Україні», «Український пейзаж»), М.М. Ге («Місячна ніч. Хутір Іванівський», «Ранок. Хутір Іванівський»), А.І. Куїнджі («Вечір на Україні», «Місячна ніч на Дніпрі», «Українська ніч»), І.М. Крамської («Місячна ніч», «Русалки» та ін.).

Проблеми пореформеного українського села, переживання простої людини-трудівника передавали у своїх творах художники, які були тісно пов'язані з *передвижниками*: М.Д. Кузнецов («У свято», «На заробітки»), К.К. Костанді («В люди», «У хворого товариша»), М.К. Пимоненко («Збір сіна», «Весілля у Київській губернії» та ін.).

5.6. Декоративне та ужиткове мистецтво. Наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин на селі зростає кустарна художня промисловість і фабричне виготовлення масової продукції. У ряді галузей помітне наслідування національних художніх традицій. Поширеними видами художнього виробництва в Україні були керамічне,

зокрема фарфоро-фаянсове, виробництво кахлів і декоративне виготовлення текстилю — вишивок і килимів. Килимарство, вишивка, кахельне виробництво хоч і мали товарне значення, але були так органічно пов'язані з домашнім виготовленням народних тканин і деталей вбрання, з народним художнім гончарством, що ці види слід розглядати разом з усіма іншими галузями народного декоративно-прикладного мистецтва.

Фарфоро-фаянсові виробництва виникали в місцевостях, багатих на родовища вогнетривких глин, каолінів, з великими лісовими масивами (переважно на Волині та Чернігівщині), де були осередки гончарів і майстрів гутного скла. У фарфорове виробництво місцеві митці перенесли багатовіковий художній досвід. Народні традиції виявлялися у трактуванні форм, у характері розпису. Не тільки сюжет чи мотив фарфорового розпису ХІХ ст., але й колір, спосіб нанесення фарб, поєднання малюнка з тлом, максимальне використання пластичних властивостей матеріалу — все це свідчить про національну своєрідність творів прикладного мистецтва.

Здавна Україна славилася своїми майстрами обробки дерева. З дерева будували житла, господарські та оборонні споруди, церкви, пам'ятники, виробляли предмети сільськогосподарського і домашнього вжитку, меблі, посуд, пряничні форми тощо. Мотиви пласкої різьби по дереву збереглися у побутових селянських виробах. Нею оздоблювали полиці для посуду, божниці, днища для гребеня, ярма, задники возів та саней. Особливо широко використовувалась різьба в іконостасах, кіотах, підсвічниках.

Одним із характерних видів народної творчості є настінний розпис, у декоративній майстерності якого виявилися естетичні особливості й смаки українського народу. Означеного періоду художній розпис був досить поширеним, цього ж часу він став об'єктом вивчення художниками, етнографами і мистецтвознавцями. Найбільшого розвитку настінний розпис набув у степових районах України, де гладенькі, обмазані глиною стіни хат являють собою зручні площини для нанесення на них будь-якого малюнка.

Настінний розпис виконувався найчастіше кольоровими вохристими й червоними глинами, розведеними сажею та синькою, а також рослинними й мінеральними фарбами. З ХІХ ст. для розпису стін всередині хат, а з ХХ ст. і для розписів на папері почали широко вживати різноманітні анілінові барвники. Фарби при цьому розводилися на рідкому борошняному клеї, молоці та яйцях, щоб надати малюнку блиску. Застосування мінеральних фарб зробило розписи поліхромними, нарядними й багатими. Найпоширенішими мотивами орнаментики були квіти, звідси й термін «квітчасті» хати. Настінним розписом оздоблюють стіни зовні і всередині хат, вікна та двері, сволоки і найчастіше печі. Розташування і характер малюнка завжди тісно пов'язані з архітектурою

будівель та їх конструкцією. Декоративний розпис широко застосовувався в Україні не тільки в зовнішньому та внутрішньому оздобленні жител. Ним прикрашалися також меблі й різні господарські речі.

Любов українського народу до орнаменту яскраво виявилась у писанкарстві. У розписі писанок виходили із декоративних завдань і суворо дотримувались установлених традицій. З писанками в народному побуті було пов'язано багато звичаїв і обрядів. Із «щасливим» візерунком їх закопували весною в полі або при закладенні житла, дівчина дарувала зроблену нею писанку нареченому тощо. Орнаментика писанок, по суті, є творчою переробкою старовинних мотивів вишивки, ткацтва, різьблення. У виконанні їх проявилися декоративні прийоми української народної творчості.

Безпосередньо пов'язаними з народним побутом в Україні були також ткацтво і вишивка. Ці види народної творчості були поширені на всій території України. Вироблялися різноманітні тканини, зокрема рядна, скатертини, рушники та інші побутові речі. Ці вироби оздоблювалися тканими узорами, а також узорами, виконаними технікою вибійки і вишивками.

Виготовлялися також різні за призначенням, типом і технікою виконання килими. Українські килими відзначаються багатством і різноманітністю орнаментальної композиції, тонкими барвами. Орнамент килимів, будова усієї його композиції, малюнок окремих елементів надзвичайно різноманітні, і в різних районах України мають власне трактування і своєрідне вирішення. Еволюція художніх форм українського килима відбувалася не тільки шляхом зміни колориту і композиційних прийомів, а також шляхом зміни характеру і прийомів стилізації малюнка. У ХІХ ст. трактування окремих елементів рослинних мотивів дедалі більше наближається до натури.

До декоративного ткацтва належить виготовлення узорчастих полотен, вовняних носильних тканин і високохудожніх вишивок. Полотна ткали з льняної та конопляної пряжі різних сортів. Узори тканин створювалися переплетенням ниток і мали встановлені з давніх часів назви — «окружки», «сосонки», «гречечка», «коропова луска» тощо.

З давніх-давен в Україні у народному побуті широко використовувалися рушники. Орнаментальні мотиви, узори, кольори українських рушників у кожній місцевості мали свої особливості. Лічильна вишивка ХІХ ст., що виконувалася такими швами, як «низь», «занизування», «затягування», різного роду мережки й «вирізування», «викол», «настилування» тощо, зберегла мотиви, структуру і весь стрій українського ткацького орнаменту. Всі прийоми лічильної вишивки були підпорядковані тому, щоб створити узор на основі комбінацій, які давали переплетення ниток тканини, причому узор разом із структурою тканини мав складати одне нерозривне ціле.

Народна творчість органічно пов'язана з історією народу, його трудовою діяльністю, побутом. Наприкінці XIX ст. із розвитком капіталізму і класовим розшаруванням на селі поступово зникає багато видів народних художніх промислів. Народне мистецтво переживає кризу, хоч у багатьох областях ще зберігалися старовинні традиції і працювали талановиті народні митці.

Отже, у XIX ст. в Україні в умовах зародження і розвитку капіталізму відбувався процес формування української нації. Цей період став часом народження становлення української інтелігенції, яка стала основною рушійною силою національно-визвольного руху й руху за культурне відродження України. В означений період у культурному розвитку відчувалася активізація антиукраїнської політики у сфері освіти, літератури, художньої культури.

Запитання для самоперевірки і повторення

1. Назвіть передумови розгортання процесів національно-культурного відродження в Україні.
2. Яку періодизацію українського національно-культурного відродження запропонував І. Лисяк-Рудницький?
3. Яку роль відіграли громади у суспільно-політичному, науковому і мистецькому житті України?
4. Визначте роль М.Драгоманова в історії української культури
5. Назвіть основні положення соціально-політичної концепції Кирило-Мефодіївського товариства щодо культурно-історичних процесів в Україні.
6. Назвіть видатних діячів вітчизняної науки XIX ст.
7. Який літературний твір започаткував нову добу в історії українського письменства?
8. Визначте нові жанри романтизму і реалізму в українській літературі XIX століття.
9. Як розвивався український професійний театр у XIX столітті?
10. Хто вважається основоположником української класичної музики?
11. Яким чином відобразився класицизм в українському мистецтві XIX ст.
12. Які жанри живопису були поширеними в XIX столітті?
13. Визначте види і напрями народної художньої творчості XIX століття.

Теми рефератів

1. Класицизм і романтизм в українській культурі XIX ст.
2. Митці українського театру XIX століття.
3. Роль М.Драгоманова в історії української культури.
4. Реалістичні традиції у творчості Т. Шевченка - художника.
5. На перехресті російської і української культури: Є.Гребінка, М.Гоголь, В.Короленко, М.Вовчок.

6. Жанрові особливості українського театру ХІХ ст.
7. Внесок М.І. Костомарова у вивчення та популяризацію української культури.
8. І.Я.Франко як митець і дослідник української культури.

Основна література

1. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртіся А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994, 2005.
2. Українська культура: історія і сучасність; Навч. Посібник /За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.

Додаткова література з теми

- Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Навч. Посібник. – К., 2002.
- Жаборюк А. Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині ХІХ ст. – К., 1988.
- Жаборюк А. Український живопис останньої третини ХІХ-початку ХХ ст. – К., 1990.
- Історія української культури. За ред. І.Крип'якевича. К., 1994.
- Історія української музики. В 6 т. – Т.2, 3. – К., 1990.
- Кисіль О. Український театр. – К., 1968.
- Кирило_Мефодіївське товариство. У 3 т. — К., 1990.
- Коновець О.Ф. Просвітницький рух на Україні: ХІХ - перша третина ХХ ст. – К., 1992.
- Костомаров М. Галерея портретів: Біографічні нариси. – К., 1993.
- Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1993.
- Митці України: Енциклопедичний довідник. – К., 1992.
- Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. історичний журн. 1991, № 3.
- Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. – К., 1999.
- Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.
- Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
- Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. – К., 1995.
- Тарахан І. Береза З. Шевченко – художник. – К., 1985 .
- Український драматичний театр. Нариси історії у 2 т., т.1. – К., 1967.
- Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української художньої культури.— Х., 2003.
- Штрихи до наукового портрета М.Драгоманова. Зб. наук. праць. – К., 1991

ТЕМА 6. ОСНОВНІ ЕТАПИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТ. (2 год.)

- 6.1. Загальні особливості української культури в ХХ столітті.
Українська культура на початку століття.
- 6.2. Основні тенденції культурного розвитку 20-30-х років.
- 6.3. Українська культура в роки Великої Вітчизняної війни.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні **знати**:

- основні етапи та загальні особливості розвитку української культури в ХХ столітті;
- нові напрями в літературі початку ХХ століття;
- здобутки українського театрального, музичного, образотворчого мистецтва початку століття;
- досягнення в галузі освіти радянського періоду;
- наукові і культурні здобутки 20-30-х років;
- патріотичну творчість діячів української культури в роки Великої Вітчизняної війни.

6.1. Загальні особливості української культури в ХХ столітті.
Культура України на початку століття. Загальною закономірністю суспільного розвитку є тісний взаємозв'язок основних сфер життя суспільства - економіки, політики, культури. Що стосується основної парадигми української культури ХХ ст., то однією з її принципових особливостей є визначальна роль політичного чинника. При цьому переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури.

Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917-1920 рр., створення СРСР, Велика Вітчизняна війна, криза соціалізму і розпад радянської системи, отримання Україною незалежності.

У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, який поєднує досягнення і втрати, духовні злети і трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, тяжкі випробування в роки Великої Вітчизняної війни, хрущовську «відлигу», брежнєвський «застій», горбачовську перебудову. Але важко заперечувати той факт, що саме в цей період українська культура досягла небувалих висот. Розвиток промисловості, нові наукові відкриття обумовили прискорення технічного прогресу, впливали на повсякденне життя українського народу. Суттєвою особливістю суспільного побуту був загальний потяг народу до знань, освіти, мистецтва. І саме в Радянській Україні вперше були створені умови, коли цей потяг задовольнявся. Радянська система освіти взагалі і

вищої зокрема вважалась однією з найкращих в світі. Це був час, коли українська література українською мовою друкувалась мільйонними тиражами, коли українських письменників і поетів читали і знали мільйони людей на теренах колишнього Радянського Союзу та за його межами. Українські актори, співаки, художники були відомими й улюбленими на безмежних просторах великої країни.

У 1991 р. відбулося не тільки проголошення незалежності України, але й почалися докорінні зміни суспільного ладу, економічного, соціального і культурного розвитку тощо.

На початку ХХ ст. культура України, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ ст., а з іншого - йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях: 1) збереження національно-культурних традицій (народницька теорія); 2) орієнтація на західноєвропейський процес в царині художньої культури («європеїзація», «космополітизм», «модернізм»).

Традиційні тенденції в царині літератури - романтизм і неореалізм поєднувалися з розвитком футуризму, символізму. Так, фахівці виділяють «нову школу» української прози (М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська). І.Франко писав, що представники цієї школи прагнули цілком «модерним» європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу. Такий напрям в українській літературі, як футуризм, насамперед пов'язаний з М.Семенком, який був одним з його головних теоретиків, фундатором першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913р.)

На початку століття в українській літературі помітне місце займали письменники нової генерації. Серед них В.Винниченко - прозаїк, драматург, твори якого характеризувалися різноплановою проблематикою (сільське і міське життя, зображення різних соціальних груп). Б.Летант - поет, прозаїк, видавець творів Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського в перекладах на польську і німецьку мови. Популярністю користувався В.Пачовський, тематика творів якого досить широка: любовна лірика, історичні події минулого. Над драматичною поемою "Золоті ворота", де підкреслювалася національна ідея, В.Пачовський працював декілька десятиріч. У драмі "Сонця руїни" описані події 1663-1687 рр., даються портрети П.Тетері, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Самойловича.

Мистецьке життя України розвивалося бурхливо, закладаючи підвалини нового національно-культурного відродження. Період 1905-1914рр. був часом піднесення українського мистецтва, добою загального зростання художньої майстерності, плідного завершення творчої діяльності таких корифеїв національної культури, як І. Франко, Л. Українка, М.Коцюбинський, М. Лисенко. Зростала нова генерація митців: визначних письменників В. Стефаника, В. Винниченка, Л. Мартовича, О.

Олеся та ін.; художників М. Самокиша, О. Мурашка, Г. Нарбута, композиторів К.Стеценка, С. Людкевича.

Початок минулого сторіччя характеризувався прогресом в галузі музичної культури. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності і кращі традиції класики. У цьому напрямі розвивалася творчість М.Леонтовича, К.Стеценка, Я.Степового, які по-новаторському осмислили творчу спадщину М.Лисенка.

В Україні в галузі живопису і графіки активно працювали такі майстри, як О.Мурашко, О.Новаківський, І.Трут, П.Ковжун, М.Сосенко, М.Бойчук. Більшість з них мали європейську освіту і перебували під впливом сучасних їм художніх тенденцій. Міжнародного визнання досяг український скульптор О.Архипенко - творець нового напрямку в мистецтві.

Одним з провідних центрів художнього мистецтва в Україні на початку століття була в Одеса. Тут продовжувало активну діяльність створене у 1900р. Товариство південноросійських художників, художній музей, Одеське товариство заохочування червоних мистецтв, рисувальна школа при ньому. Мабуть, не випадково саме в Одесі на базі названої рисувальної школи виникло Одеське вище художнє училище. Ще один новий художній заклад відкрився в Києві. Йдеться про художню студію О. Екстер, яку відвідували такі митці, як Г.Козінцев, А.Петрицький, С. Юткевич та ін.

У цей час значні досягнення характерні для розвитку національного театру. У 1904 р. М.Лисенко започаткував у Києві музично-драматичну школу, з 1907 р. там же функціонував український стаціонарний театр М.Садовського, у 1915 р. І.Мар'яненко заснував Товариство українських акторів. Театри України ставили п'єси Л.Українки, О.Олеся, В.Винниченка, вони прагнули освоїти світову класику, зверталися до творів європейських авангардистських авторів. У 1916 р. Л.Курбас став організатором «Молодого театру» у Києві, в якому на високому художньому рівні вирішувалися завдання оновлення українського сценічного мистецтва. Національний театр передреволюційного періоду виховав таких видатних акторів, як М.Садовський, П.Саксаганський, М.Заньковецька та ін.

Свіжий підхід у театральне життя вносили як досвідчені колективи (театр «Соловцов», театр М. Садовського, театр «Студію», Одеська, Київська, Харківська опери, Харківський міський, Маріупольський драматичний та ін. театри), так і згаданий «Молодий театр» у Києві. Він виник за ініціативи актора театру М. Садовського Леся Курбаса. Цей колектив разом з театром М.Садовського в квітні 1917 р. з метою підвищення художнього рівня українського театру створив товариство «Національний театр», до якого увійшли П. Саксаганський, М.Садовський, М. Старицька, Л. Курбас, І.Мар'яненко, С.Васильченко, О.Олесь,

В.Кричевський, М. Жук та інші видатні українські актори, режисери, письменники, драматурги, художники і композитори. Влітку 1917 р. члени названого товариства створили Національний зразковий театр, який працював у Троїцькому народному домі і ставив українську та світову класику за участю І. Мар'яненка, Д. Антоновича, Г. Борисоглібської, Ф.Левицького, тобто цілої плеяди блискучих майстрів української сцени.

З'являється український кінематограф. Перші українські хронікальні фільми вийшли у Харкові. Там же актор О.Олексієнко ставить фільми за творами І.Котляревського, М.Гоголя, М.Старицького. Перший український постановник і оператор Д.Сахненко був творцем таких фільмів, як «Наталка Полтавка» «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», в яких брали участь видатні українські актори - М.Садовський, М.Заньковецька, Л.Лінницька. У 1918-1919 роках в Одесі відомий режисер П.Чардинін знімав фільм із знаменитою артисткою, королевою німого кіно Вірою Холодною.

В Україні продовжувався прогрес науки. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. Д.І.Яворницький пише історію Запорозької Січі, історію періоду козаччини - І.Крип'якевич, ряд визначних праць зі сходознавства – А.Кримський. Наукове товариство ім. Т.Шевченка, яке очолив М.Грушевський, випускало «Записки наукового товариства», «Етнографічний збірник», «Матеріали з української етнології».

Помітний внесок у розвиток науки, популяризацію позитивних знань робили наукові товариства. При Харківському університеті діяло 8 таких товариств. Пропагандою технічних знань займалися філії Російського технічного товариства в Києві, Одесі, Харкові та інших містах. У 1910 р. засноване київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке проводило археологічні розкопки, вивчало архівні документи тощо. У 1907 р. у Києві існувало Українське наукове товариство, що опікувалося розробкою та популяризацією українською мовою різних галузей науки.

Початок ХХ ст. – час бурхливого розвитку повітроплавальних апаратів, перших кроків авіації. В 1909 р. виникає Київське Товариство повітроплавання, де працював видатний український авіаконструктор, киянин Ігор Сікорський, один з піонерів авіації, основоположник важкої авіації, автор одного з перших у світі проектів гелікоптера, побудованого в 1910 р у Києві. В 1913-1914 рр. І.Сікорський на важких літаках своєї конструкції «Руський витязь» та «Ілля Муромець» встановлює світові рекорди з тривалості польоту (1 год., 54 хв.) та вантажопідйомності літака. У Черкасах і Києві брати Євген та Андрій Кас'яненки в 1911-1913 рр. будують перший в країні малопотужний літак широкого використання, яку випробовує відомий льотчик того часу Петро Нестеров. Видатний український вчений-винахідник Ю.Кондратюк у 1919 р. пише роботу «Завоювання міжпланетних просторів» (вийшла друком у 1929 р.), яка

вплинула на подальший розвиток космонавтики, зокрема розрахунки Ю.Кондратюка були використані американськими вченими для підготовки польоту космічного корабля «Apollo» на Місяць.

Розвиток медицини і медичної науки, досягнення в галузі мікробіології, загальної патології, інфекційних хвороб, гігієни, офтальмології пов'язані з роботою в Одесі І.Мечникова та його учнів - Г.Мінха, В.Високовича, Д.Заболотного, М.Гамалії, В.Субботіна, Л.Гіршмана, С.Ігумнова.

Після Жовтневої революції в Україні почався новий етап в економічному, науковому і культурному розвитку, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в 1917 році у Києві були відкриті українські гімназії, здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій. Почала працювати Українська педагогічна академія, історико-філологічний факультет у Полтаві, відкритий український університет у Кам'янці-Подільському, заснована Українська Академія наук, яку очолив видатний український вчений В.Вернадський; восени 1918 р. стала функціонувати Українська державна академія мистецтв.

Великих успіхів в перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони були створені при приватних, кооперативних органах, при «Просвітах». Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. - 1084.

У 1917 р. було створено Українську національну бібліотеку та Український архів. Видавались твори П. Гулака-Артемовського, приказки Є. Гребінки, праці Б. Грінченка, Г. Коваленка, А.Кашенка, І. Франка, І.Нечуя-Левицького, переклади українською мовою творів М. Гоголя, І.Тургенєва тощо. У складі міністерства освіти було створено театральний відділ, музичний відділ, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, архівно-бібліотечний відділ. Останній дуже ретельно збирав брошури, газети, плакати, афіші, інші друковані матеріали та документи. Театральний відділ відкриває в Києві режисерські курси для народних театрів. Повний курс навчання було розраховано на два семестри.

Постійні творчі зв'язки єднали в культурному відношенні політично та економічно розірвані Схід і Захід України. Нові мистецькі течії, тяжіння до формального пошуку, характерні загалом для початку ХХ ст., виявлялися на Україні в специфічних формах, пов'язаних з поглибленим вивченням та застосуванням фольклорних традицій. Становлення мистецьких угруповань, які конкурували між собою, було передумовою вільного творчого розвитку, плюралізму стилів і течій, без якого немає плідного художнього життя.

6.2. Основні тенденції культурного розвитку 1920-30-х років.

Після завершення громадянської війни, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 1920-і роки – відбувався в складних економічних і соціальних умовах. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, переживає справжній культурний злет, як висловився історик О.Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії». Цей факт визнається не тільки прихильниками, але і критиками радянської влади. Справа в тому, що революція привела в рух різні соціальні сили, дала відчуття свободи, створення нового, незвіданого. Серед майстрів культури були і гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди, були і незадоволені більшовизмом. Останні, як правило емігрували: В.Винниченко, С.Черкасенко, Т.Шаповал, Д.Донцов, О.Олесь.

За радянських часів уперше за довгі роки українська культура одержала державну підтримку, були створені умови для отримання освіти, для всебічного культурного і духовного розвитку всього народу, незалежно від соціального і економічного стану. Характерною рисою суспільного життя став загальний потяг народу до знань, освіти, мистецтва; підвищувалась національна свідомість, збільшувалась зацікавленість людей до всього нового.

Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику українізації, яка передбачала підготовку, виховання і висунення національних кадрів у всіх галузях освіти, науки, культури; організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928р. питома вага газет українською мовою становила 56% загальних тиражів, то у 1930 р. - 89%. Враховувались освітні і культурні запити національних меншин. Вже у 1924-1925 рр. було виділено 13 національних районів, в тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

При всій гостроті суперечок, які ведуться зараз про оцінку радянського етапу української історії, успіхи у сфері освіти визнаються найбільше. Ліквідація неписьменності у 20-і роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися, зокрема, досить стрункою державною системою освіти.

У 1918 році було засновано Українську академію наук, яка мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний. Першим президентом академії став В.І.Вернадський. Академік В.І.Вернадський являв собою приклад інтелігента, який став поза політикою й віддавав усі сили служінню науці. Створюючи Всеукраїнську

Академію Наук (ВУАН), В.І.Вернадський і його соратники Д.І.Багалій, А.Є.Кримський, В.І.Липський визначали для неї наступні цілі:

- національне відродження України, піднесення її науки й культури;
- розвиток економіки та продуктивних сил;
- забезпечення українському народові гідного місця в культурному та науковому житті всього людства;
- інтенсивний обмін науковими досягненнями між Російською й Українською Академіями наук, піднесення культурної єдності українського й російського народів, зміцнення союзу України й Росії в межах єдиної держави.

Вже на початку 1919 року Радянська влада в Україні проголосила основні принципи радянської системи освіти й виховання: загальність, доступність для всіх, безкоштовність і обов'язковість шкільної освіти. Раднаркомом України було видано декрети про школу, згідно з якими церква відокремлювалася від держави і школа від церкви, скасовувалася плата за навчання в усіх без винятку навчальних закладах, всі приватні школи було передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. Створювалася десятирічна двоступенева школа, на базі семи класів будувалася професійно-технічна школа. Було встановлено два типи вищої школи: технікуми, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів різного фаху.

Після остаточного встановлення на Україні Радянської влади, перші її успіхи були саме в ліквідації неписьменності, у розвитку вищої школи, науки і техніки. Зокрема, всупереч прогнозам західних спеціалістів, які вважали, що на ліквідацію неписьменності у колишній Російській імперії буде потрібно сотні, а то й тисячі (!) років, це завдання фактично було вирішене за 20 років. Радянська влада охопила всіх дітей шкільним навчанням. У 1930 р. Україна включилася у похід за «всеобуч». Протягом другої п'ятирічки в основному завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах — до загального семирічного навчання. Відбулися зміни в організації шкільництва: протягом 1932-34 рр. запроваджено загальносоюзну систему народної освіти.

В Україні розгорталася мережа культосвітніх закладів. З 1928 по 1941рр. кількість клубів в УРСР збільшилася з 11 до 25 тис., а бібліотек — з 9 до 22 тис. У республіці функціонували 115 музеїв.

Особливо плідними у справі розвитку української освіти, науки та культури були 20-ті роки. Національно – культурне піднесення першого пореволюційного десятиріччя деякі автори називають Українським ренесансом (відродженням). Це відродження пов'язується з проведенням в Україні ленінської політики «коренізації» («українізація»), яка була спрямована на підготовку й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату,

організацію мережі закладів освіти, культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Це справді яскравий феномен в історії українського народу. Це відродження охопило різні сфери життя, і передусім – освіту, науку, літературу, мистецтво. Уже до кінця 20-х років політика українізації принесла свої результати. Зокрема, до 1927 року 78% шкіл, 40% технікумів, 33% вузів працювали з українською мовою викладання; тираж українських газет підвищився у 5 разів і за кількістю назв склав на початку 30-х років 89% від загальної кількості газет. Українізація вийшла за межі республіки. Так, на Кубані, де на той час мешкало 3 млн. українців, діяло 240 українських шкіл, педінститут, видавалися українські книжки.

Рідною мовою могли навчатися й національні меншини, які проживали на території України, що сприяло розвитку різних культур. Політика українізації дуже швидко дала блискучі наслідки у поширенні освіти всіх рівнів. За десять пореволюційних років в Україні навчалось грамоті 2 мільйони дорослих.

У 20-ті роки в Україні відбулися зміни і в системі вищої освіти. При вступі до вищих навчальних закладів враховувалося соціальне походження. Для покращення складу студентів за соціальним станом при вузах створювалися робітничі факультети. Перші робітфаки відкрилися у 1921 р. при Київському політехнічному та Харківському технологічному інститутах. Робітфаківці забезпечувалися гуртожитками, їм виплачувалися державні стипендії. У 1925 р. діяло близько 145 технікумів, 36 інститутів і 30 робітфаків.

Складна ситуація в освітній сфері в міжвоєнний період була на західноукраїнських землях. На території Польщі, до складу якої вони входили, українці зазнавали дискримінації у сфері мови та освіти. У 1923р. міністерство освіти Польщі заборонило вживати слова «українці» і «український» замість них запроваджувалися терміни «русин» і «руський». У 1924 р. вживання української мови було заборонене в усіх державних установах та органах самоврядування західної України. Більшість українських шкіл було перетворено в двомовні (з перевагою польської мови). Полонізувалися й вищі навчальні заклади.

Наука. Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвитку української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В.Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д.Заболотний, математик М.Крилов, економіст М.Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О.Корчак-Чепурківський, літературознавець С.Єфремов; О.Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є.Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших вчених широко відомі за межами України.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція; її роботу очолив М.Грушевський, який в 1924р. повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал «Україна», «Наукові збірники» історичної секції.

Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 р. в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і соціальної медицини з кабінетом профілактичної медицини. У 1929 р. був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 р. у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології.

У 1921 році медичний факультет Одеського університету одержує статус інституту (з 1994 р. – університет). Тут працювали видатні вчені світового рівня – засновники вітчизняної епідеміології та мікробіології Л.Тарасевич, Д.Заболотний; засновники терапевтичної школи М.Стражеско, Ф.Яновський. Та мабуть найвідомішим був і залишається професор-офтальмолог В.П.Філатов, який в 1936 році заснував Одеський науково-дослідний центр очних хвороб і керував ним до кінця свого життя.

Література. Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як *пролеткульт*. Це була лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «чисто пролетарської культури», яка відповідала б запитам і прагненням народу. В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В.Блакитний, Г.Михайличенко, М.Семенко, М.Хвильовий. Ці теорії були досить суперечливі. Так, деякі лідери українських пролеткультівців (М.Хвильовий, В.Сосюра), з одного боку, проголошували ідеї, які можна назвати космополітичними, а з іншого, підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови.

Український *футуризм*, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі – «Юголіф». Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (О.Слісаренко, В.Ярошенко, М.Терещенко).

Ще в роки революції на чолі з М.Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури

(М.Рильський, П.Філіпович, М.Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх «неокласиками».

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників «Плуг» (А.Головко, О.Копиленко, П.Панч, П.Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції. Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В.Сосюра, І.Кулик, М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності, головний теоретик «Гарту» - В.Блакитний - говорив про створення «комуністичної культури, культури загальнолюдської, інтернаціональної і безкласової». Лідери «Гарту», виходячи з того, що культура - явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, живопису. «Гарт» розпався в 1925 р., коли помер його головний організатор В.Блакитний. У 1927 р. була створена ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М.Ірчан, Ф.Малицький, А.Турчинська).

Пізніше – в 1930-31 рр. - в Харкові з ініціативи М.Хвильового та інших харківських письменників було створене і діяло літературне об'єднання «Пролітфронт». Мета його полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного розвитку української літератури. «Пролітфронт» мав свій друкований орган – щомісячний літературно-критичний журнал де друкувалися М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Яновський, Остап Вишня, П.Панч та ін.

Небувалою популярністю у 20-і роки набуває *театральне мистецтво*. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Не випадково макети театрального об'єднання «Березіль» отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці у Парижі в 1925р. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М.Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло». Особливо великою популярністю користувався драматичний театр ім. І.Франка у Києві на чолі з видатним режисером і актором Гнатом Юрою. Зростає нова плеяда майстрів сцени: А.Бучма, Н.Ужвій, Ю.Шумський.

Великих успіхів було досягнуто в *кіномистецтві*. З 1922 року почалося виробництво художніх фільмів, більшість яких було присвячено подіям громадянської війни: «Тарас Трясило» режисера П.Чардиніна. Переломний етап в розвитку українського радянського кіномистецтва пов'язаний з творчістю О.Довженка, який в 1926 році працював кінорежисером на Одеській кіностудії. В історії українського та світового

кіномистецтва почесне місце посідають його фільми «Звенигора», «Арсенал», «Земля». В 1958 р. на всесвітній виставці в Брюсселі його фільм «Земля» включено до почесного списку двадцяти кращих фільмів світу всіх часів і народів. Першим звуковим фільмом в Україні була документальна стрічка «Симфонія Донбасу» Д. Ветрова (1930 р.), а серед художніх – «Фронт» О.Соловйова (1931 р.).

Розвиток *живопису* в Україні у післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (наприклад, розписи В.Єрмілова Харківського партійного клубу). Крім масових агітаційних форм образотворчого мистецтва, помітного прогресу досягла станкова графіка та живопис. У галузі станкової графіки працювали М.Жук, І.Падалка, В.Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К.Костанді, Ф.Кричевського, О.Мурашко, М.Самокиша. Г.Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда». У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники, як І.Трут, О.Монастирський, І.Курилас.

Визначилися групи, які розвивали традиції українських і російських передвижників. Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». На Всеукраїнських художніх виставках експонувалися кращі твори О.Шовкуненка (цикл «Одеський суднобудівний завод»), Ф.Кричевського («Мати», «Довбуш»), В.Коровчинського («Селяни»).

Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається К. Малевич - основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур. У 20-х роках, крім Української Академії мистецтва, в Харкові і Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

У розвитку скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В.Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т.Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР. Переміг М.Манізер, пам'ятник якого у 1935 р. встановлений в Харкові, він - автор пам'ятників Т.Шевченку у Києві і Каневі. На Донбасі добре відомий пам'ятник Артему (Сергєєву) І.Кавалерідзе, встановлений в Святогорську. Цьому ж скульптору належить проект монумента у Лохвиці, встановлений до 200-річчя з дня народження Г.Сковороди (1922 р.)

Активним було музичне життя України. Були створені Республіканська капела під керівництвом О.Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, з'явилися оперні трупи в Києві і Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л.Ревуцького, В.Косенка, Б.Лятошинського, О.Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, О.Петрусенко, З.Гайдай, Б.Гмиря.

Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. Головні якості архітектури - це користь, міцність, краса (функціональне, конструктивне, естетичне). У цей період робилися спроби абсолютизувати одне з них, що знижувало рівень архітектурних творів взагалі. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як *раціоналізм* - це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; *конструктивізм* - спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головпоштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель («Держпром»), який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі.

На початку 30-х років були створені Спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів. У 1932 р. в культурі з'являється термін «соціалістичний реалізм», який був проголошений єдиним правильним методом літератури і мистецтва, що збіднювало, звужувало творчий процес. Прославлення міфічних досягнень, лакування дійсності стали органічними якостями ідеологізованої літератури.

І все ж навіть у таких складних умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

На початку 30-х рр. було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим учбовим закладом став інститут, а середнім спеціальним – технікум, у 1934 р. було скасовано плату за навчання в усіх вузах і технікумах. Великі інститути індустріального профілю було створено в Києві, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську.

В 1932 році заснований Харківський інженерний гідрометеорологічний інститут, який у 1942 році, під час Великої Вітчизняної війни, був евакуйований до Ашхабаду (столиця Туркменської РСР). В 1944 році інститут перебазувався в Одесу, яка нещодавно була звільнена від фашистів. З того часу він одержав назву Одеський гідрометеорологічний інститут, нині Одеський державний екологічний університет.

На 1 січня 1941 р. в УРСР діяли 173 вузи з 197 тис. студентів і 693 середні спеціальні навчальні заклади з 196 тис. учнів. На кінець 30-х рр. Україні в основному було вирішено проблему створення кадрів інженерно-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців перевищила 500 тис. чоловік.

Непростими в цей час були шляхи розвитку української культури за межами УРСР. Як відомо, з 1919 по 1939 рр. Західна Україна була окупована Польщею. Північна Буковина перебувала під владою Румунії, а Закарпаття опинилося у складі новоутвореної Чехословаччини. Іноземні володарі у ставленні до місцевого населення проводили відкрито колоніальну політику. Польська, румунська та чеська адміністрації розглядали українські землі як сировинний придаток, джерело дешевої робочої сили. По-хижацькому експлуатувалися природні багатства краю.

Тут хазяйнували міжнародні монополістичні об'єднання. У руках монополістів США, Франції та інших держав знаходився майже увесь видобуток нафти, значна частина карпатських лісів. Іноземні експлуататори теж вважали західноукраїнські землі територією, що має постачати дешеву сировину для промисловості Заходу.

Така політика прирікала місцеве населення на нужду і рабську працю. В галузі соціальної політики утверджувалися найновіші, водночас, найвитонченіші форми експлуатації робітників та селян. Надзвичайно тяжким було становище селянства. Значна частина землі належала великим землевласникам, а селянство перебувало на низькому матеріальний і духовний рівні свого життя.

Не кращими були умови життя трудящих у містах. Безробіття й голод, антисанітарія переслідували західноукраїнського робітника. В 20-30-х рр. на Західній Україні соціальні суперечності, моральна деградація і виродження виявилися особливо рельєфно. Нові, досі невідомі джерела багатства перетворювалися на джерела злиднів. Перевага техніки нібито купувалися ціною моральної деградації.

Західноукраїнське населення було позбавлено державної підтримки у розвитку освіти, науки, мистецтва. Урядові установи нових господарів проводили на українських землях політику денаціоналізації, мали на меті знищити українську культуру, мову і українську національність взагалі. Так, не випадково польські колонізатори навіть назву Західної України замінили на «Східну Малу Польщу». Вони висунули теорію, згідно з якою нібито в «Східній Малій Польщі» нема українців, а є окремі етнографічні

групи населення: лемки, бойки, русини, гуцули та ін., яких потрібно прилучити до польської культури, або попросту полонізувати. Урядові кола Польщі запроваджували дискримінаційні заходи в галузі освіти і культури, закривали українські школи, культурні заклади, припинялися україномовні видання, переслідували українську літературу та мову.

Під гаслом чистки суспільства від «гайдамацького елементу» розпочалося масове звільнення українських робітників, зміщення з різних посад української інтелігенції. Шовіністичні політичні кола Польщі придушували українську культуру. Для цього й вигадані були «наукові» докази про те, що культура західноукраїнських трудящих начебто є «ані українською, ані польською» і, отже, заслуговує на знищення. Особливо злісні дискримінаційні заходи вживались у галузі освіти. Уряд Польщі практикував масове переселення вчителів-українців вглиб Польщі і насаджував у школах Західної України польських учителів-шовіністів.

Під час тоталітарного режиму посилювався наступ на українську культуру. Польська мова стала офіційною урядовою мовою на окупованих землях, в усіх установах та навчальних закладах. У школах з українською мовою навчання документацію дозволялось вести тільки польською мовою. Український селянин чи робітник не мав права звернутися рідною мовою в суд або будь-який інший державний заклад.

31 липня 1924 р. польський уряд прийняв ганебний «кресовий» шкільний закон («кресами», тобто прикордонними смугами, польська шовіністична інтелігенція називала територію Західної України та Білорусії). Згідно з цим законом вживання української мови (як і білоруської) в школах практично заборонялося. Дітей українців у полонізованих школах шляхом морального, а то й фізичного примусу змушували називати себе поляками, що живуть на польській землі. Дітям українських трудящих доступ до навчання у ВНЗ був закритий. По-перше, через великі кошти на навчання, а, по-друге, взагалі українці не допускалися до навчання.

Шовіністична антиукраїнська політика Польського уряду на західноукраїнських землях призвела до того, що з існуючих на Західній Україні в 1913 р. 2800 українських початкових шкіл на 1938 р. залишилося лише 360. Якщо одна польська гімназія припадала на 16 тис. осіб, українська – на 230 тис. Значна частина населення залишалася неписьменною, доступ українцям до вузів обмежувався. Навіть у Львові із дев'яти тисяч студентів у 1936 р. українці складали лише 11,5%, у Чернівецькому університеті у 1939 р. – лише 3,5%. Ні один з вузів не працював з українською мовою навчання.

Але, водночас, не припинялися намагання розвивати національну освіту. В 1921 р. представники демократичної громадськості створили у Львові таємний Український університет і Вищу технічну школу. Ректором університету був літературознавець і поет В.Щурат. Після державного

перевороту в 1926 р. ці заклади були розігнані, а майно конфісковане. Антиукраїнські тенденції особливо посилилися після державного перевороту Пілсудського в 1926 р. Протягом 20-х рр. польський уряд поступово ліквідував усі відділення культурно-національного товариства «Січ».

Незважаючи на складні умови в життєдіяльності вищої школи та наукових установ Української РСР у міжвоєнний період, за це двадцятиріччя було підготовлено нове покоління української інтелігенції та спеціалістів народного господарства, які, використовуючи досвід та потенціал попередніх поколінь, своєю працею створили потужний економічний і науково-технічний потенціал країни. Він дозволив вистояти в тяжкій сутичці з ворогом в роки суворих випробовувань у Великій Вітчизняній війні і одержати перемогу над фашистськими загарбниками.

6.3. Українська культура в роки Великої Вітчизняної війни.

Чорною хмарою прокотилося фашистське лихоліття через Україну. Гітлерівські загарбники масово знищували цивільне населення, примусово вивозили на каторжні роботи сотні тисяч людей. Було зруйновано 17 тис. промислових підприємств, майже всі колгоспи і радгоспи. Колосальних втрат зазнали наукові, культурно-освітні, медичні установи, вузи, школи. Гітлерівці знищили в Україні 714 міст і містечок, понад 28 тис. сіл, позбавили оселі близько 10 млн. людей. Надзвичайно жорстоке ставлення до жителів міст і сіл викликало масовий опір окупантам, населення піднялося на боротьбу з ворогом.

Напад гітлерівців на СРСР 22 червня 1941 р. поклав початок новим, надзвичайно важким випробуванням в історії українського народу та його культури. Для переважної більшості населення УРСР війна з фашистами була справді вітчизняною війною, боротьбою проти іноземного поневолення, проти насильства і руйнування. Разом із народом, який готувався дати відсіч агресорові, стали діячі культури. На початку війни майже третина українських літераторів пішли на фронт. Деякі з них брали участь у партизанській боротьбі. Надруковані на другий день війни вірші П.Тичини «Ми йдемо на бій» та Л. Первомайського «В бій» закликали народ на боротьбу з загарбниками.

22 червня при Спілці художників УРСР створено бригаду для виготовлення антифашистських плакатів. При АН УРСР організовано Науково-технічний комітет сприянню оборони. Відбувалася евакуація на схід закладів науки та культури, музейних цінностей.

На осінь 1942 р. гітлерівці окупували велику частину території СРСР, зокрема, всю Україну. Захопивши Україну, фашисти здійснювали плани її перетворення на колоніальну окраїну, а її «життєвий простір» передбачався для «арійських панів». Почалося знищення місцевого

населення, пограбування національних багатств, вивезення до Німеччини промислового устаткування, ресурсів, людей у рабство.

Українська радянська інтелігенція віддавала всі сили боротьбі з фашизмом. Під гаслом «Все для фронту, все для перемоги» розгортали свою діяльність в евакуації вчені, працівники культури. Науковці АН УРСР розробляли важливі оборонні й народногосподарські проблеми. На Сході функціонували евакуйовані з України ВНЗ.

Патріотичним пафосом, вірою в перемогу сповнені твори письменників України — М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, Ю. Яновського та ін. Літератори могутнім словом закликали народ до священної війни. Частина з них стали командирами бойових підрозділів, політпрацівниками, рядовими солдатами, військовими кореспондентами, воювали у тилу ворога. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах вже в перші дні війни. Це такі твори, як «Ми йдемо на бій» П.Тичини, «Клятва» М.Бажана, вірші Л.Первомайського.

У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика. Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. відновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Було випущено декілька книг, зокрема «Україна в огні» О. Довженка. Видавнича діяльність не обмежувалася сучасністю. Великими тиражами вийшли твори українських класиків. Велике мобілізаційне значення мали публіцистичні виступи на сторінках української преси О. Довженка, М.Бажана, Ю.Яновського, А. Малишка та ін. Серед значних прозових творів тих років — «Ніч перед боєм» О. Довженка, «Земля батьків» Ю. Яновського, «Золоті ворота» Л. Смілянського, «Кров України» В. Собка, сатиричні і гумористичні оповідання Остапа Вишні. Із фронтової дійсності взяті сюжети оповідань і новел І. Ле, Л. Первомайського, П. Панча, А. Головка. Значним явищем у драматургії воєнних років стала п'єса І. Кочерги «Ярослав Мудрий».

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співпрацювали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці («За Радянську Україну!», «За честь Батьківщини!»). З Москви українською мовою вела передачі радіостанція «Радянська Україна» (П.Панч, О.Копиленко, Д.Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т.Шевченка (Я.Галан, К.Гордієнко, В.Владко). Діяла пересувна прифронтна радіостанція «Дніпро».

Провідними темами у творчості композиторів періоду війни були патріотизм, віра в перемогу над ворогом. Близько 350 музичних творів, зокрема, 4 симфонії, 6 опер, понад 130 пісень, романсів написали в

евакуації композитори України. Серед них виділялись кантата-симфонія А.Штогаренка «Україно моя», «Український квінтет» Б.Лятошинського, опера М.Вериківського «Наймичка». Але найбільшу увагу приділяли створенню масової бойової пісні. Лише за два перших місяці війни київські композитори створили понад 40 пісень і кілька похідних маршів.

У роки Великої Вітчизняної війни тривала творча діяльність Спілки радянських художників України (правління тимчасово знаходилося в Уфі). Не припинялася й виставкова діяльність. У галузі живопису плідно працювали О. Шовкуненко, К. Трохименко, С. Беседін, М. Глущенко, М.Дерегус та ін. Ще до закінчення війни, з початком визволення території України, Радянський уряд вживав заходів щодо розвитку українського образотворчого мистецтва. У Київському художньому інституті були відкриті нові факультети і майстерні, 1946 року заснований Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва,

У радянському тилу продовжували творчу діяльність 42 українських театральних колективи. У репертуарі евакуйованих з України театрів основне місце посідала героїко-патріотична тема. Були створені фронтові філії драматичних колективів — фронтові театри, які давали спектаклі і концерти у частинах діючої армії, шпиталях, у тилу. Київський театр опери та балету ім. Т.Шевченка послав на фронт 22 бригади, які дали 920 концертів. Всього театри України послали на фронт 108 концертних бригад, які несли воїнам українську пісню, танці, музику, їхні виступи бачили і слухали сотні тисяч бійців. Велику роботу проводила українська радіостанція ім. Т.Г.Шевченка під керівництвом Ю. Шумського, яка транслювала виступи українських акторів.

Глибокого патріотизму було сповнене українське кіномистецтво. Вже наприкінці 1941 року відновили свою роботу студії художніх фільмів: Київська (в Ашхабаді) та Одеська (в Ташкенті). Українськими кіно митцями в цей період було створено кілька високопатріотичних художніх фільмів, бойових кінозбірників. Зокрема Київська кіностудія поставила фільм «Олександр Пархоменко» режисера Л.Лукова, «Як гартувалася сталь» М.Донського, «Партизани в степах України» І.Савченка. Вищим досягненням в умовах війни став фільм «Райдуга» М.Донського за сценарієм В.Василевської. Ця картина одержала багато призів і серед них «Оскар» - премію Академії кіномистецтва США. У 1946 році цей фільм удостоївся Державної (Сталінської) премії.

Діячі кіномистецтва України працювали над створенням художніх та хронікально-документальних фільмів. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії, своєрідний літопис боротьби з окупантами. Популярності набула документальна стрічка «Битва за нашу Радянську Україну», створена під керівництвом О.Довженка (1943 р.). Одночасно О.Довженко написав кіноповість «Україна в огні», в якій спробував об'єктивно дослідити

причини поразок радянських військ на першому етапі війни. Але з ініціативи Сталіна концепція фільму була розкритикована.

Тема Великої Вітчизняної війни вже ніколи не залишала літературу і мистецтво. Роман «Прапороносці» прославив ім'я Олеся Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно повоєнних років і наступних десятиліть.

З початком Великої Вітчизняної війни та загрозою окупації території України німецькими військами було забезпечено перебазування у глибокий тил понад 70 українських вищих навчальних закладів, серед них 3 університети (з 6), 28 індустріально-технічних інститутів (з 34), 18 сільськогосподарських інститутів (з 21), 12 медичних інститутів (з 14), 6 художньо-музичних вузів (з 9), 4 педагогічні інститути (з 74). В евакуйованих українських вузах при великій допомозі братніх радянських народів відновлювалася навчальна робота. Основними районами розташування вищих навчальних закладів УРСР були Урал, Західна Сибір, Середня Азія, Казахстан та Поволжя.

Жахливу картину залишили після себе на окупованих українських землях фашистські загарбники. Володимир Сосюра, повернувшись з фронту навесні 1944 року, не впізнав зруйнований Київ. Саме тоді він написав свій відомий вірш «Любіть Україну!», в якому звернувся до всіх, кому не байдужа рідна земля:

*Любіть Україну у сні й наяву,
вишиневу свою Україну.
Красу її вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.*

Матеріальні збитки, нанесені тільки вищій школі України фашистськими окупантами, склали біля одного трильйона карбованців. Тому відбудова матеріально-технічної та навчальної бази вищих навчальних закладів у післявоєнний період стала одним з головних завдань відновлення освітньої сфери в Україні. Ця робота розпочалася ще під час війни, по мірі визволення української території від загарбників. З квітня 1943 р. по квітень 1944 р. на території республіки було відкрито 106 вищих навчальних закладів. 1 листопада 1944 року почалися заняття в Одеському гідрометеорологічному інституті (нині ОДЕКУ), який повернувся з евакуації і відроджувався у важких післявоєнних умовах, в зруйнованому місті, щойно звільненому від фашистів. Бюджет УРСР по вищих навчальних закладах на 1945 р. складав 305 млн. крб. На початок 1945–1946 навчального року в республіці діяло вже 150 вузів, в яких навчалися близько 100 тис. студентів стаціонару.

Під час визволення українських земель у 1943-44 рр. радянським керівництвом велика увага приділялась відновленню соціокультурної

інфраструктури. Поновлювалася робота культурно-освітніх установ, навчальних закладів, мистецьких осередків.

Після нападу Німеччини на СРСР рішенням революційного проводу ОУН (бандерівської) у Львові було проголошено «Незалежну самостійну Українську державу» під протекторатом Німеччини. Але німці мали інші плани щодо України, намагаючись перетворити українську землю на свою колонію, а українців - на рабів; вони не визнавали бандерівського уряду та розігнали його. Пізніше націоналістичні сили утворили Українську Повстанську армію (УПА); вона почала вести бойові дії проти радянської армії і проти свого народу - проти тих, хто підтримував армію в боротьбі з фашизмом.

Трагічною помилкою стали спроби налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Деякі письменники - члени ОУН, вважали, що співпраця з окупаційною гітлерівською владою ослабить тиск на національну культуру. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті «Українське слово» і «Литаври», а їх організатори О.Теліга та І.Ірлявський страчені фашистським гестапо.

Відсутність єдності серед ватажків в УПА, відмова від взаємодії з радянськими партизанами, які боролись з фашистами в тилу, відштовхнула від них значну частину українського населення, яке вбачало в бандерівцях фашистських посіпак. У 1943 р. з лояльних гітлерівцям членів націоналістичних угруповань було сформовано дивізію СС «Галичина», яку радянські війська розгромили влітку 1944 р. під Бродами. Залишки цього формування також влилися до загонів УПА, закладаючи соціальну базу пізнішої громадянської війни на Західній Україні. Після визволення України радянською армією від фашистів банди ОУН вели безуспішну боротьбу з радянською владою до початку 50-х рр.

Наприкінці другої світової війни завершилося об'єднання українських земель у складі УРСР. Частина українців залишилася на етнічних землях Польщі, Чехословаччини, Румунії. Під виглядом боротьби з бандерівщиною маріонетковий уряд Б. Берута у Польщі учинив депортацію українців у західні регіони ПНР; лише в кінці 50-х рр. їм дозволили повернутися на рідні згарища.

Запитання для самоперевірки і повторення

1. Яку роль відігравали «Просвіти» у культурно-освітньому русі на сході й заході України?
2. Який вплив мала політика українізації на просвітницькі процеси в Україні?
3. Які літературні напрями і угруповання виникають в 20-30-ті роки?
4. Як розвивався український театр зазначеного періоду?

5. Яких успіхів у сфері освіти було досягнуто в 20-30 роки?
6. Як відбувалось становлення українського кінематографу?
7. В чому полягає роль О.Довженка в розвитку кінематографу?
8. Якими були особливості розвитку української культури у роки Великої Вітчизняної війни?
9. Яку роль відіграли діячі української культури в перемозі над ворогом? Наведіть приклади.

Теми рефератів

1. Драматургія та новаторство у театрі «Березіль».
2. Суспільно-культурна діяльність М. Хвильового.
3. Традиції і новаторство в українській культурі ХХ ст.
4. Внесок О. Довженка у розвиток української культури.
5. Становлення українського кінематографу.
6. Українська література періоду Великої Вітчизняної війни.

Основна література

1. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртися А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994, 2005.
2. Українська культура: історія і сучасність; Навч. Посібник /За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.

Додаткова література з темі

- Греченко В., Чорний І. та ін. Історія світової та української культури. – К., 2002.
- Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991.
- Історія української культури ХХ ст.: у 2 кн. — К., 1993-1995.
- Історія українського радянського кіно: у 3 т. — К., 1986.
- Нариси історії українського шкільництва (1905-1933). — К., 1996.
- Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст.: соціально-політичний портрет. — К., 1993.
- Корнієнко Н.М. Леся Курбас: репетиція майбутнього. — К., 1998.
- Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). — К., 1999.
- Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997.
- Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К., 1995.
- Украинская Советская социалистическая республика: Энциклопедический справочник. — К., 1987.
- Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996.
- Хвильовий М. Україна чи Малоросія? — К., 1993.

ТЕМА 7. НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

(2 год.)

- 7.1. Культурні процеси 50-80-х років. Українські «шістдесятники».
- 7.2. Культура в часи перебудови та становлення незалежної держави.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні **знати**:

- основні етапи в історії новітньої української культури;
- досягнення архітектури і будівництва у відродженні зруйнованої війною України;
- шляхи відновлення і розвитку системи освіти в 50-80-х рр.
- здобутки української літератури і мистецтва післявоєнних десятиліть;
- соціально-політичні засади українського «шістдесятництва»;
- досягнення української радянської науки і техніки;
- культурні процеси сучасності.

7.1. Культурні процеси 50-80-х років. Українські «шістдесятники».

У другій половині 40-х рр. тривала відбудова матеріальної бази культури. І вже за п'ять років практично повністю було відновлено діяльність закладів культури, науки і освіти. Це був результат героїчної праці українського народу, а також братерської допомоги, яку надали й інші республіки.

Оскільки під час окупації було зруйновано систему навчальних закладів в Україні, велика увага приділялася наданню можливості одержати освіту тим, хто був позбавлений її при гітлерівцях. Була прийнята ціла низка постанов про поліпшення роботи шкіл, організацію всеобучу. В результаті проведеної роботи на початок 50-х років в Україні кількість учнів наближалася до довоєнної. Розгорталася система вечірньої освіти для дорослих. Були розроблені заходи з поліпшення вищої освіти, поширення заочної підготовки фахівців.

Відроджувалися також наукові структури. Після смерті в 1946 р. президента АН УРСР академіка О. Богомольця академію очолив академік В.Палладін.

Війна і окупація призвели до зруйнування міст і сіл України, пам'яток вітчизняного зодчества. У період першого повоєнного десятиріччя були повністю відроджені з руїн міста України. Містобудівництву цього часу притаманні поквартальна забудова, орієнтація на створення завершених архітектурних ансамблів. Фасади декорувалися різноманітними архітектурними формами класицизму у поєднанні з елементами і мотивами українського бароко. Створювалися серії типових проектів жилих будинків, шкіл, дитячих садків тощо. В

будівництві використовувалися нові матеріали і конструкції, що поступово призводило до зміни стилістичної спрямованості архітектури. Масова житлова забудова 60-70-х років задовольняла потребу в житлі, але це призвело до втрати своєрідності архітектури, адже 80-90 % житлових і навіть культурно-побутових споруд зводилися за типовими проектами.

Серед громадських споруд 70-х років художньо вирізняються Палац культури «Україна» (1970 р., архітектор Є.Маринченко), Будинок інституту технічної інформації (1971 р., архітектор Л.Новиков, Ю.Броєв) у Києві. У 1981 році була споруджена нова будівля Одеського театру музичної комедії на 1300 глядачів. Театр у сучасних динамічних формах створили одеський архітектор Г.Топуз та інженер А.Лобовський.

У мирні роки митці створювали нові літературні, живописні, музичні твори, які збагачували українську національну культуру. У перші повоєнні роки в українську літературу увійшло покоління молодих поетів, прозаїків, драматургів, які пройшли сувору школу війни. З'явилися романи, повісті, оповідання про подвиг народу у кривавій війні. Етапним серед них є роман О. Гончара «Прапороносці». Цій же темі присвячені книги «Жива вода» Ю.Яновського, «Тайна Соколиного бору» Ю. Збанацького. Пафосом перемоги сповнені твори П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, П.Воронька. Активно розвивалися усі жанри письменства у наступні роки. На новому етапі розвитку літератури увага письменників була звернена на актуальні проблеми сучасності.

Після визволення України від фашистських окупантів тривало відновлення музичних театрів, концертних організацій, навчальних музичних закладів, створювалися нові виконавські колективи. Серед музичних творів, які виникли в повоєнне десятиріччя, увагу привертала 2-а симфонія К. Данькевича, симфонічні поеми «Пісня юнаків» та «Дніпро» С.Людкевича, опери «Молода гвардія» Ю. Мейтуса та «Богдан Хмельницький» К. Данькевича. У другій половині 40-50-х років розвитку набуває пісенний жанр. Популярними стають пісні П. Майбороди, О.Філіпенка, А. Кос-Анатольського, І. Шамо та ін. Українська хорова музики збагатилася творами Б.Лятошинського, Ф. Козицького, О.Штогаренка, М. Колесси.

Визнання здобули твори українських художників Т. Яблонської, В.Костецького, Ф. Манайла, гравюри та офорти В. Касіяна, М. Дерегуса, Л.Ловицького.

Таким чином, українська культура вийшла із важких воєнних випробувань знекровленою, зруйнованою, але живою. Подолавши роз'єднаність своїх земель, Україна здобула можливість відродити науку, освіту, мистецтво, спираючись на спільні зусилля Сходу і Заходу. На жаль, сталінізм не давав можливості повною мірою розгорнути широкомасштабні відбудовчі процеси.

Друга половина 50-х та початок 60-х рр. в Україні були часом поступового національно-культурного пробудження. Могутній імпульс цьому процесові надав XX з'їзд КПРС та офіційне засудження «культу особи» Сталіна. Загальносоюзний рух до оновлення мав в Україні свою специфіку, зумовлену, зокрема, національною проблематикою. Промову М.Хрущова під час декади українського мистецтва в Москві на захист української мови було сприйнято як початок нової державної політики.

Наступні роки в Україні характеризувалися глибокими суперечностями. З одного боку, відбувалися процеси реабілітації, повернення в культуру спадщини репресованих митців, зростання по-бунтівничому настроєних і по-новаторському естетично зорієнтованих культурних, літературно-мистецьких сил («шістдесятництво»), спостерігалось пробудження серед частини молоді активного інтересу до історико-культурних та політичних питань (Клуб творчої молоді в Києві, дискусії в студентських аудиторіях, спроби мітингів, розквіт самвидаву). У цей час виникла нова хвиля української радянської інтелігенції, яка шукала шляхи до джерел, вимагала повного знання вітчизняної історії, культури. Вийшли на творчу арену молоді поети В. Коротич, В. Симоненко, В.Стус, Л.Костенко, Є. Сверстюк, які внесли новий плін у художнє життя. В «самвидаві» поширювалися есе В. Мороза («Хроніка опору», «Із заповідника ім. Берії»), твори Є. Сверстюка («Собор у риштованні»), М.Осадчого («Більмо»), І. Калинця, В. Стуса та інших, а також листи — протести до партійних і державних керівних органів проти нищення пам'яток української культури, репресій, русифікації. Трагічною була доля одного з найталановитіших поетів 60-70-х рр. Василя Стуса. У 1979 р. він повернувся до Києва після ув'язнення в Мордовії і відразу знову був засуджений на 15 років. У таборі для політв'язнів на Уралі він і помер у 1985 р. Зараз поета посмертно реабілітовано, його прах перенесений на батьківщину, йому присуджено Державну премію Української РСР ім. Т. Шевченка (1990 р.).

Літературне життя кінця 50-х — 60-х років характеризується атмосферою загального піднесення, активізацією творчої думки, взаємовпливу братніх національних культур єдиної багатонаціональної держави. У 1961-1967рр. в Україні були проведені декади і тижні російської, білоруської, узбецької, таджицької, молдавської, латиської літератур. Декади і тижні української літератури і мистецтва пройшли з успіхом майже в усіх республіках Радянського Союзу. 150-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка святкувалося всіма народами СРСР.

Надбанням українського читача стали кращі твори народів СРСР, зарубіжної літератури, перекладені українською мовою. В свою чергу твори українських письменників і поетів перекладались всіма мовами Радянського Союзу - їх було більше 100 — і видавались мільйонними тиражами.

У 60-80-ті роки значних успіхів у подальшому розвитку національної літератури досягли українські письменники, кількість яких постійно збільшувалась, що свідчило про свободу творчої думки і можливість кожного розкрити свій талант.

Зростанню творчої активності письменників сприяла організація видання серії «Романи і повісті», альманаху «Сузір'я», щоквартальника «Поезія», бібліотечних серій «Витоки дружби», «Скарбниці братських літератур», «Вічний революціонер». Вийшли «Шкільна бібліотека», «Бібліотека української літератури» у 80-ти томах. Надруковані багатотомні зібрання творів І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Мирного, П.Тичини, Я. Галана та інших письменників.

Протягом тільки 60-х років письменники України написали чимало творів різних жанрів – романів, повістей, оповідань, що стали істотним внеском у розвиток української літератури. Значними були здобутки у прозі. За цей час вийшли романи «Вир» Г.Тютюнника, «Правда і кривда» М.Стельмаха, «Дикий мед» Л.Первомайського, «День для прийдешнього» П.Загребельного, «Крапля крові» Ю.Мушкетика та багато інших.

Чутливою до новизни життя, до змін, що відбувались у психології сучасника, була українська поезія. Значними поетичними явищами стали збірки «Полудень віку» і «Листи на світанні» А.Малишка, «Ми – свідомість людства» П.Тичини, «Італійські зустрічі» М.Бажана, поезії П.Воронька, М.Нагнибіди, Л.Первомайського та ін..

50-70-ті рр. були часом виходу узагальнюючих наукових праць у галузі суспільних наук, літературознавства і мовознавства. Було видано першу в історії українського народу україномовну універсальну енциклопедію, двотомний «Словник української мови», 8-томну в 10 книгах академічну «Історію Української РСР», 8-томну «Історію української літератури». Велика синтетична праця «Історія українського мистецтва» удостоєна в 1971 р. Державної премії УРСР. Наприкінці 50-х-початку 60-х рр. побачили світ «Матеріали до вивчення історії української літератури» — цінне джерело, яке й нині залишається важливим посібником для кожного, хто вивчає історію української культури. Тоді ж було підготовлене фундаментальне академічне двотомне етнографічне дослідження «Українці». Побачив світ перший радянський посібник з історії української культури (М.Марченко).

В 70-80 рр. виникло багато яскравих художніх творів. У цей час розкрився яскравий талант Григора Тютюнника, якого літературознавці порівнюють з відомим російським письменником В.Шукшиним. Державну премію УРСР 1978 р. було присуджено автору яскравої національної дилогії «Лебедина зграя» і «Зелені млини» Василю Земляку. Світ давній і нинішній відкривали читачі в романах П.Загребельного, С.Скляренка.

Негативні наслідки для культурного розвитку мала сумнозвісна дискусія 1968 р. про роман О. Гончара «Собор», в якому автор виявив

занепокоєння негативними явищами в морально-духовній сфері радянського суспільства, а також VI пленум правління Спілки письменників України восени 1970 р., на якому було оголошено перелік «ідеологічно невитриманих» творів. Лише в останні роки побачили світ окремі твори І.Чендея, В. Дрозда, Р. Іваничука, О. Бердника. На початку 70-х рр. поширювалась критика письменників, поетів, перекладачів, науковців І.Білика, М. Лукаша, Г. Кочура, Б. Харчука, Г. Нудьги; критикувались також художні і наукові твори, зокрема: дослідження І.Ілленка «Григорій Квітка-Основ'яненко», 8-го тому «Історії української літератури».

З середини 50-х років відбувався розквіт українського кінематографу, працювали кіностудії – Київська ім. О.Довженка, Одеська, Ялтинська, а також студії хронікально-документальних та науково-популярних фільмів. В українське кіно прийшло нове покоління молодих кінематографістів, збільшився випуск картин, збагатилася їх тематика.

Знаходить подальший розвиток у кінематографі біографічний жанр — фільми «Іван Франко» (режисер Т. Левчук), «Григорій Сковорода» (режисер І.Кавалерідзе). Проблеми сучасності знайшли втілення у фільмах, знятих на Одеській кіностудії: «Два Федори» (режисер М.Хуциєв), «Весна на Зарічній вулиці» (режисери Ф.Миронер і М.Хуциєв). У картинах 60-х років спостерігається звернення до внутрішнього світу героя. Увагу кінематографістів знову привертають твори української класики («Лісова пісня», режисер В. Івченко; «Вечір напередодні Івана Купала», режисер Ю.Ілленко; «Кам'яний хрест», режисер Л. Осика), зростає зацікавленість жанром комедії («За двома зайцями», режисер В.Іванов, «Катя-Катюша», режисер Г.Ліпшиць), створюються фільми для дітей і юнацтва.

Однією з головних тем українського кінематографу залишається тема перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. На Одеській кіностудії у 1959 році було знято фільм «Жажда», в якому розповідалось про реальні події в Одесі 1941 року, коли фашисти захопили водопостачальну станцію і місто залишилось без питної води. Радянські воїни відбили ворога, але багато з них загинули (режисер Є.Ташков).

Темі боротьби радянського народу із фашистськими загарбниками присвячено багато фільмів Київської кіностудії ім. О.Довженка. Найкращі з них: «Подвиг розвідника» (1947 р.), «Вдали от Родины» (1960 р.), «В бій йдуть тільки -старіки``» (1973 р.) – це, мабуть, найліричніше і найромантичніше оповідання про драматичні події Великої Вітчизняної війни. Режисер і актор цього фільму Леонід Биков, який зняв також «Ати - бати, йшли солдати» був удостоєний Державної премії ім. Т.Шевченка и Срібної медалі ім. О.Довженка. Багато фільмів студії Довженка було присвячено партизанській боротьбі у ворожому тилу на території окупованої фашистами України: «Дума про Ковпака» (1975 р.), «Підпільний обком діє» (1978 р.), «Чекайте зв'язного» (1979 р.), «Чекаю і

сподіваюсь» (1980 р.), «По зову серця» (1986 р.). У 1990 році було знято кіноепопею «Війна. На західному напрямку» за однойменним романом І.Стаднюка.

Виникло «українське поетичне кіно» — унікальне культурне явище, яке привернуло увагу творчістю С. Параджанова, Ю. Іллєнка, Л. Осики, І.Миколайчука, допомогло українській інтелігенції об'єднувати творчі зусилля. Важливою подією для українських діячів кіно стало створення Спілки працівників кінематографії України, установчий з'їзд якої відбувся в січні 1963 року. Про велику популярність кіно свідчить той факт, що кінотеатри відвідували в середньому близько 1 млн. глядачів щорічно. А фільм Одеської кіностудії «Весна на Зарічній вулиці» за рік в кінотеатрах подивились більше 30 мільйонів глядачів.

Особливою популярністю і любов'ю серед глядачів всього Радянського Союзу користувались українські актори, які знімались в багатьох радянських фільмах: видатні режисери і актори Сергій Бондарчук, Леонід Биков, актори Борислав Брондуков, Людмила Гурченко. Продовжують і сьогодні працювати Ада Роговцева, Богдан Ступка, Василь Лановий та багато інших.

У духовних надбаннях українського народу в 60-80-ті роки важливе місце посідало образотворче мистецтво, яке досягло вищого ступеня розвитку. Вже в 60-ті роки українські художники створили самобутню мистецьку школу, твори якої посіли гідне місце у загальному розвитку образотворчого мистецтва. Відроджують давню традицію українського народного живопису Т.Яблонська та В.Зарецький. Вони стали фундаторами фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся і розвивається в наступні десятиріччя. Високе визнання одержали картини «Ранок Сибіру» В.Чеканюка, «Незабутнє. 1943 рік» А.Пламеницького, «Урожай» А.Сафаргаліна, «Вистояли» В.Пузиркова, «Неходженими стежками» О.Хмельницького, а також скульптурні твори М.Рябініна, А.Білоостоцького, В.Бородея, графічні роботи Г.Якутовича, О.Пащенко В.Мироненка, А.Базилевича.

Вагомим був внесок у розвиток образотворчого мистецтва художників В. Касіяна, М. Глущенко, М. Дерегуса та ін. У республіці кадри художників готували Київський художній інститут, Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва, Харківський художньо-промисловий інститут, Український поліграфічний інститут (Львів), Одеське художнє училище ім. Грекова та ряд інших середніх спеціальних навчальних закладів.

За ці роки було встановлено пам'ятники О.Пушкіну та М.Лисенку в Києві (скульптор О.Ковальов) М.Шашкевичу у Поліссі (Д.Крвавич), Т.Шевченкові в Одесі, Москві (М.Грицюк, Ю.Сінькевич, А.Фуженко), І.Франку у Львові (В.Борисенко, Е.Мисько, В.Одрехівський).

Розвиток науки, освіти, мистецтва в той час свідчив про потенційні можливості народу, про його потяг до реалізації себе в культурній творчості.

В музиці плідною була творчість композиторів старшого покоління, її збагачувала авангардна музика композиторів-шістдесятників Л.Грабовського, В.Годзяцького, Сильвестрова, В.Загоруєва. Розвиток української музики характеризувався збагачення всіх її жанрів, зокрема великої музичної форми. З'являються опери «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г.Майбороди, «Назар Стодоля» К.Домінчина, «Украдене щастя» Ю.Мейтуса та ін.

Широку популярність серед знавців і любителів музики здобули твори Г. Майбороди і П. Майбороди, А. Кос-Анатольського, А.Штогаренка, Ф.Шамо, О. Білаша та ін. Високого рівня досягла українська виконавська культура. Широкого визнання набули співаки Б.Гмиря, Д. Гнатюк, М.Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А.Солов'яненко, Ю.Гуляєв та ін. Творчі досягнення українських митців ставали відомими далеко за межами СРСР.

Нових барв набула в 70—80-ті роки музика Л.Дичко, І.Шамо, М.Скорика, Є.Станковича. Великою популярність користувалися виконавці масової естрадної пісні С.Ротару, В.Зінкевич, Н.Яремчук.

Пропаганді народної музичної творчості сприяла діяльність таких художніх колективів, як Державний симфонічний оркестр України, хорові капели «Думка», «Трембіта», Український народний хор, Закарпатський народний хор, квартет ім. М.Лисенка та багато інших.

Особлива роль у другій половині ХХ століття належала театральному мистецтву. Одним із провідних театрів республіки був Київський державний академічний театр опери і балету Української РСР ім. Т. Шевченка. Його репертуар збагатився оперою «Ярослав Мудрий» Г.Майбороди, балетами «Легенда про любов» А.Мелікова та «Світанкова поема» В.Косенка. Важливе значення мали Київський драматичний театр ім. І. Франка, російський драматичний театр ім. Лесі Українки, Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка і російський ім. О.Пушкіна. Лабораторією творчого пошуку наприкінці епохи «застою» став Київський молодіжний театр, коли його очолював яскравий режисер Лесь Танюк. На українській сцені плідно працювали також режисери С.Сміян, А.Скибенко, О.Король, В.Афанасьєв, О.Беляцький, І.Равицький, М.Шейко. Високохудожні образи створювали актори Н.Ужвій, І.Твердохліб, В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева. Видатні оперні співаки Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Є.Мірошніченко виступали і були популярними на російській сцені і за межами країни.

Важливим театральним центром залишалась Одеса: всесвітньовідомий академічний театр опери і балету, Український

музично-драматичний театр ім. В.Василька, російський драматичний театр, театр музичної комедії ім. М.Водяного відображали творчу атмосферу і активне культурне життя нашого міста.

У 50-80-ті роки відбувався подальший процес розширення мережі клубів, бібліотек, музеїв. Вже на початок 1965 року в Україні працювали майже 30 тис. масових бібліотек, 130 музеїв, більше 23 тис. клубних закладів тільки в сільській місцевості. Тобто кожна людина – навіть в самому далекому селі – мала можливість прилучитися до культурних надбань, задовольняти свої культурні запити. Багато уваги приділялось підготовці кадрів для культурно-освітніх закладів – існували інститути культури та культурно-освітні училища.

Велику роль у подальшому піднесенні культурно-освітнього рівня широких народних мас відігравали народні університети, діяльність яких ґрунтувалась на громадських засадах. Активізувала свою роботу художня самодіяльність, що було характерно як для міста, так і для сільської місцевості. Багато самодіяльних композиторів, художників, поетів зробили свій внесок у розвиток художньої скарбниці народу. У художній самодіяльності брали участь понад 4 млн. трудящих; в Україні діяло понад 120 тис. аматорських гуртків, 105 самодіяльних народних театрів, близько 50 народних ансамблів і симфонічних оркестрів, які за своїм художнім рівнем і майстерністю. Наближались до професійних колективів.

Плідно працювали самодіяльні митці і в галузі образотворчого мистецтва – їх налічувалось понад 10 тис. Широкого визнання дістали твори лауреата Шевченківської премії М.Приймаченко, а також К.Білокур, Г.Собачко, Г.Леончук, Л.Спаської, С.Чайки, Г.Верес та ін.. Діяло більше 500 студій образотворчого мистецтва, які відвідували понад 5 тис. робітників, колгоспників, службовців. Дедалі більшого розвитку в Україні набувало декоративно-ужиткове мистецтво. Народні майстри створюють килими, вишивки, тканини, гончарні вироби, різьблення з дерева та ін.

Тобто однією з яскравих і характерних рис культурного життя українського народу був розквіт народної самодіяльної творчості. Свідченням цього стало не лише збільшення кількості самодільних письменників, поетів, композиторів, танцюристів, музикантів, співаків, а й піднесення художнього рівня самодіяльної народної творчості, наближення її до професійного мистецтва.

Значними були досягнення науки. Вчені України зробили великий внесок у розвиток фізики, технічних та сільськогосподарських наук. Так, у 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР побудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів. Школа академіка В.М. Глушкова була однією з найвпливовіших у кібернетиці. Україна стала центром досліджень із техніки зварювання металу: під керівництвом академіка Є.О.Патона працював інститут електрозварювання і мостобудування. На Україні конструювались і будувались ракети і літаки, трактори й

комбайни, великі автобуси і морські кораблі, телевізори та багато іншої техніки, товарів споживання тощо.

Радянська Україна брала активну участь у засвоєнні космосу. Біля витоків космонавтики стояли академік С.П.Корольов, юнацькі роки і навчання якого пройшли в Одесі, академік В.П.Глушко, який народився і навчався також в Одесі. Космонавтом № 4 у світі був українець П.Р.Попович. В Одесі народився один з перших космонавтів Г.Т.Добровольський, українського походження були радянські космонавти Г.Т.Береговий, Г.С.Шонін, А.А.Волков, В.А.Ляхов, Л.Ф.Кизим, Л.І.Попов, В.В.Васютін, А.С.Левченко. Це герої, які двічі й тричі літали в космос.

СРСР мав неофіційний статус країни, громадяни якої читають найбільше в світі. Тільки у 1970 році в Україні було видано більше 8 тис. назв книжок, наприкінці 80-х років – майже 8,5 тис. видань при загальному тиражі майже 200 млн. примірників, з них українською мовою – майже 100млн. У республіці видавались газети і журнали: загальнополітичні, літературно-художні, фахові, розраховані на працівників різних галузей промисловості і сільського господарства, науки, культури. Як книги так і періодичні видання були доступними: кожна сім'я мала можливість передплатувати 10 і більше періодичних видань.

У 80-х рр. продовжується розвиток української культури. Повернулися до творчості реабілітовані письменники. У процесі відродження української літератури й культури гідну роль відіграли «шістдесятники», загартовані у протистоянні офіційній ідеології. Л.Костенко вела діалог минулого із сучасним, заглиблюючись у проблему обов'язку митця перед народом (роман «Маруся Чурай»); В.Голобородько філософськи осмислив сенс людського життя; Р. Іванчук, використовуючи історичну тематику, розкрив правду про минуле українського народу («Манускрипт з вулиці Руської», «Вода з каменю»).

Таким чином, розвиток української культури протягом 50-80-х років ХХ століття був яскравим і плідним, відбувалося поступове накопичення й узагальнення наукових і мистецьких надбань, яке сприяло усвідомленню необхідності глибоких соціокультурних перетворень заради збереження українського народу та його культури. Протягом 1986-88 рр. спочатку в літературно-мистецькому середовищі та в культурницькій пресі, а потім у ширших колах інтелігенції розгорнулися дискусії. Українська інтелігенція на перший план висувала проблематику захисту національної мови й культури, повернення історично-культурної спадщини в повному обсязі.

7.2. Культура в часи перебудови та становлення незалежної держави. Проголошення незалежності України у 1991 році і розбудова самостійної держави створили нові умови для розвитку культури. Вже на початку 1992 року Верховна Рада ухвалила головний документ державної культурної політики цього часу — «Основи законодавства України про

культуру». «Основи» стали величезним кроком уперед. Тут було прокламовано принципи державної політики в галузі культури, що загалом збігаються з міжнародними, однак, з-поміж головних пріоритетів названо «відродження й розвиток культури української нації», а також «утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті», що, як законодавчо зафіксоване положення може в певних умовах стати підставою для запровадження цензури чи позбавлення підтримки певних мистецьких явищ, визнаних не досить високоморальними чи не гуманістичними.

«Основи» стверджують, що «в Україні гарантується розвиток мережі різних за видами діяльності та формою власності закладів, підприємств та організацій культури...». Натомість реальних механізмів державної підтримки недержавних культурно-мистецьких організацій «Основи» не створили, а щодо заохочення спонсорства та благодійництва — відсилали до чинного законодавства, яке й донині лише розробляється.

Щодо державного фінансування культури «Основи» вказували, що воно «здійснюється на нормативній основі за рахунок республіканського та місцевих бюджетів, а також коштів підприємств, організацій, громадських об'єднань та інших джерел. Держава гарантує необхідне фінансування на розвиток культури в розмірі не менше восьми відсотків національного доходу України». Однак ця «гарантія» залишилася гаслом — насправді витрати на культуру в бюджеті України останніх років поволи знижувалися від 2 % на 1992 р. до 0,8 % на наступні роки. Окрім того, ринкові реформи унеможливили нормативний механізм фінансування, розрахований на планову економіку з контрольованими державою цінами.

Українська Конституція, яку було прийнято влітку 1996 р., проголошує гарантії свободи мистецької творчості й широкий доступ громадян до всього комплексу культурних надбань народу, без огляду на політичні переконання. За останній час ухвалено низку галузевих законодавчих актів, зокрема, закони України про бібліотеки, творчі спілки, музеї, кінематографію, благодійництво. Було зроблено ряд важливих кроків у справі реформування системи організації культурного життя, визначено пріоритети державної політики у галузі, зроблені певні кроки для збереження й підтримки центрів духовного життя, розроблено Концептуальні напрями розвитку української культури, якими визначено, що культура українського суспільства — важливий чинник системи національної безпеки. Вона може відіграти важливу роль у протистоянні таким негативним проявам, як культ насильства, політичний екстремізм, ксенофобія, злочинність та моральна деградація, особливо серед молоді.

Першорядне значення надається підтримці й розвитку культур національних меншин, всіх етнічних груп, які мешкають в Україні. Досягнення цих цілей здійснюється шляхом створення механізмів підтримки і функціонування культурно-мистецької сфери незалежно від

форм власності, підпорядкування та правового статусу закладів, підприємств, організацій культури. Поряд із державними структурами та органами місцевого самоврядування ці завдання розв'язують творчі спілки професійних митців, благодійні фонди, національно-культурні товариства, інші культурницькі інституції, що діють у сфері культури.

В умовах творчої свободи, незважаючи на господарську кризу, відбувся певний розвиток різних жанрів та видів мистецтва, поживалося театральне, музичне, художньо-виставкове життя. Виникли нові незалежні театри, приватні галереї, проводяться різностильові мистецькі акції. Протягом останніх років створено нові державні заповідники та музеї.

В останні роки спостерігалось поживання інтересу до народної творчості, народних традицій, ремесел, обрядів. Адже вони забезпечують безперервність культурних процесів, є тим дорогоцінним джерелом, з якого повниться професійне мистецтво. Нині в Україні спостерігається відродження народних традиційних ремесел. Осередками цього процесу стали заклади культури клубного типу, які для значної частини населення, особливо тих, що проживають у сільській місцевості, часто лишаються єдиними осередками культури. Клубна мережа України на сьогодні охоплює понад 20 тис. закладів, переважна більшість яких розташована на селі.

Враховуючи особливості етнічної ситуації в нашій державі, приділяється велика увага питанням розвитку культур, мов, традицій національних меншин. Але, водночас, комерціалізація культури в Україні набуває гостріших форм, ніж у західних країнах з міцними традиціями приватного благодійництва та з продуманим правовим захистом «третього сектора» в культурі. У нас процес створення ефективного законодавства для неприбуткових та благодійницьких організацій лише розпочався, ще немає умов для того щоб митець міг працювати творчо, не «продаючись» суто комерційному попиту. Ситуація ускладнювалась тим, що в централізованому СРСР домінувала «радянська культура», натомість українське часто самі українці сприймали як провінційне, другорядне. Така ієрархія культурних цінностей вкарбувалась в масову свідомість мільйонів, і тепер на українському культурному ринку й далі нерідко провідні місця посідає неукраїнська масова культурна продукція. Все це має прямі економічні наслідки — нові ринкові структури культурних індустрій формуються повільно.

Високорозвинений американський ринок товарів утворював шлях до України. Для сучасної української молоді «найкращими» здаються не лише американські автомобілі, але й фільми, якими переповнені кінотеатри і українське телебачення, поп-музика, кінозірки, а в результаті — принесені цими «культурними продуктами» життєві цінності — влада грошей, жорстокість, насильство, та герої, часто вульгарного штибу. Проблема України, як і деяких інших держав, полягає в тому, що культурно-товарний

обмін, на жаль, має однобічний напрям. Хоч він є наслідком втілення в життя принципів вільного культурного обміну, все ж він залишається неконтрольованим і необмеженим та відбирає у нас, як поки що слабшого партнера, значно більше ніж дає, передусім — можливість органічного самостійного культурного розвитку. Тому висновок: аби не втратити свою унікальну культуру, слабші нації мають захищати свою економіку, культурно-розважальну індустрію, але не через заборони та бар'єри, а через впровадження сприятливих податкових та інших механізмів для національного виробника культурно-мистецьких цінностей.

На сьогодні базовими законодавчими актами, які визначають правовідносини у сфері культури, залишаються Основи законодавства України про культуру та міжнародні Конвенції, ратифіковані Україною. Робота над оновленням нормативно-правової бази культури нині зосереджена на таких напрямках:

- розробка проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, які б регламентували діяльність органів виконавчої влади, обов'язки місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері здійснення культурної політики;
- розробка проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів про спонсорство, меценатів та організації, діяльність яких не спрямована на одержання комерційного прибутку;
- вдосконалення законодавства про творчу діяльність, творчі спілки та асоціації, захист авторських прав митців, інтелектуальної власності, соціальний захист працівників культури і мистецтв;
- розвиток сучасного законодавства про охорону культурної спадщини, правил переміщення культурно-мистецьких цінностей, створення можливостей доступу до художніх надбань.

Втім не лише українські законодавці, а й громадська думка в перші роки незалежності не були готові до реформування культурної політики на нових засадах, пристосування її до умов громадянського суспільства та ринкової економіки. Головними вимогами культурно-мистецького середовища у той час були такі: збільшення бюджетного фінансування та повне звільнення закладів культури від оподаткування. Перші невмілі й нерідко невдалі спроби недержавних мистецьких організацій існувати в умовах вільного ринку, лише за рахунок власноручно зароблених коштів, породили в цьому середовищі не стільки прагнення ефективніше господарювати, скільки бажання повернутися під державну опіку. Показовим є приклад київських незалежних театрів — протягом 1992-1994 рр. майже всі вони або припинили існування, або з власної волі перейшли в комунальне підпорядкування. Особливо очевидним був брак державної позиції щодо масової культури в Україні, небезпечний в умовах експансії закордонної, передусім, американської комерційної «культурної» продукції.

Великого удару по інфраструктурі культури завдала господарська криза, що загострилася ще в 1989-1990 рр., та гіперінфляція: за три перші роки незалежності ціни вирости в 1200 разів, практично припинилося будівництво в культурній інфраструктурі. Закривалися кінотеатри, клуби, особливо профспілкові, на 20-25 % скоротилася кількість працівників, зайнятих у цій сфері. Багато талановитих митців, передусім, музикантів, співаків виїхали працювати за кордон не за фахом. Особливо глибокою була криза в кінематографі та книговидавництві — галузях, дуже залежних від фінансування та технічного озброєння. Однак за рахунок ініціативи громадськості та місцевого самоврядування у ці ж роки продовжували відкриватися нові музеї, театри-студії, мистецькі галереї, приватні видавництва. Втім їх діяльність дуже стримує недосконала правова база: практично повна відсутність законодавчої підтримки організацій, не орієнтованих на одержання прибутку.

У цих умовах поширеною стала думка про «занепад української культури», хоч насправді можна говорити лише про господарський занепад державно-комунальної «галузі культури», цілком залежної від бюджетного фінансування. Натомість у культурі як такій відбувалися складні, суперечливі процеси глибинної трансформації, не завжди підтримувані відповідними законодавчими та господарськими акціями держави.

Мережа масових бібліотек, що існує нині в Україні, фактично сформувалася ще за радянських часів, навіть ще перед Великою Вітчизняною війною і потім лише модернізувалася та реорганізовувалась. На початку 60-х рр. кількість масових державних бібліотек зросла до 30 тис., протягом 70-х рр. цю мережу було централізовано — створено 500 районних, близько 100 міських та 16 дитячих «централізованих бібліотечних систем», які поповнювались та фінансувались державою.

Сьогодні найсучаснішою і найавторитетнішою в Україні є Центральна наукова бібліотека Академії наук ім. В.Вернадського (більше 11 млн. томів). Система бібліотек потребує наразі допомоги. З цією метою прийнято постанову Кабінету Міністрів «Про соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками». Кабінет Міністрів також ініціював розробку «Національної програми збереження бібліотечних і архівних фондів», програми створення загальнодержавної цілісної автоматизованої інформаційно-бібліотечної системи із входженням в Інтернет.

Економічні проблеми, які переживає незалежна Україна останнім часом, негативно відбилися на видавничій справі. Майже вдвічі знизився випуск книг за найменуваннями, ще більше — за накладом. За статистикою, на одного українця сьогодні доводиться 0,3 книги в рік (для прикладу, навіть у 1930-і роки на кожного доводилось 4 (чотири) цілих книги. Держава має сприяти розвитку української видавничої справи.

Наразі всі галузі культури України охоплені докорінним реформуванням, яке передбачає, передусім, певні зміни в структурі організації культурного процесу, піднесенні ролі культури в державотворчих процесах та утвердженні національної свідомості, але об'єктивні економічні складнощі призвели до скорочення мережі закладів і установ, що негативно вплинуло на культурологічний процес.

Для втілення в життя культурологічних реформ створюється і певна нормативно-правова база. З урахуванням нових економічних умов підготовлені та набули чинності закони «Про охорону культурної спадщини», «Про вивезення і ввезення культурних цінностей». Вже прийняті закони України «Про кінематографію», «Про театр і театральну справу», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки». Уряд затвердив «Концептуальні напрями діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку української культури», які зумовлюють виконання вимог Конституції України щодо збереження та охорони історико-культурної спадщини, гарантій свободи і художньої творчості, розвитку державної мови, свідомості громадян, культури української нації. Зазначені цілі можливо досягти лише створенням ефективних механізмів підтримки і прямого фінансування культурно-мистецької сфери, творчих об'єднань, художніх колективів.

На стані розвитку сучасної української культури не могли не позначитися складні і часто суперечливі процеси у суспільній свідомості, які пов'язані зі змінами в соціально-політичному та економічному житті України. Як і раніше, заклади культури продовжують орієнтуватись винятково на державне фінансування, обсяги якого щорічно зменшувалися. І в цій ситуації мистецькі та культурологічні заклади, колективи мають знаходити нові форми роботи, альтернативні позабюджетні джерела фінансування.

Процес реформування відбувається і в галузі освіти, яка готує фахівців для вирішення майбутньої долі нашої культури. Цей процес триває важко, боляче і з певними втратами, які так відчутні у сфері мистецтва. Відсутність коштів часто призводить до неможливості навчання талановитої молоді, особливо якщо це навчання платне. Не менш загрозливе становище і професорсько-викладацького складу навчальних закладів. Необхідно зберегти та залучити до творчо-наукової діяльності кращих митців, діячів мистецтв. Цьому мають сприяти, зокрема, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів та про присвоєння вчених звань».

Відомо, що в часи економічної скрути, передусім, страждають культура, наука, освіта і медицина. І все ж таки в останні десятиріччя в Україні вдалось створити і зберегти досить ефективну систему мистецької та культурологічної освіти — від дитячих естетичних, музичних,

хореографічних, мистецьких, музичних шкіл, училищ до вищих навчальних закладів культури і мистецтв.

Нині в Україні здійснюються заходи щодо збереження духовної спадщини, зокрема, традиційних культур етносів і народів, які населяють Україну. Чимало зроблено і у створенні єдиного загальнодержавного культурного простору, правового поля, українізації як важливого чинника розвитку культури і мистецтва. У пошуках власного шляху розвитку культури, на жаль, іноді порушуються історичні зв'язки із спорідненими культурами, перекреслюються культурні, мистецькі і наукові здобутки минулих часів, зокрема радянських. Поряд із проблемою збереження народної культури, духовного надбання минулих поколінь виникають і вирішуються питання інтеграції на підвалинах загальнолюдських цінностей, які об'єднують нас в європейську, світову культурну спільноту.

Кризова ситуація, в якій опинилася на сучасному етапі Україна, вимагає пошуку шляхів подолання негативних тенденцій соціально-економічного та духовного розвитку. Нині культурний розвиток України визначається такими головними чинниками:

- інфраструктура культури в Україні є досить розвиненою, як на східноєвропейські стандарти, але, водночас, — досить закоснілою, технічно та морально застарілою, звідси й непідготовленість закладів культури до існування в умовах суспільного і господарського плюралізму та вільного ринку;
- перші роки української незалежності характеризувалися, з одного боку, застоєм і навіть симптомами розкладу традиційно централізованої, одержавленої галузі культури, спричиненими глибокою економічною кризою (держава вже не здатна утримувати інфраструктуру культури бодай на колишньому рівні, не кажучи про її розвиток) та помітним збайдужінням еліт до культури як політичного чинника, як засобу ідеологічної обробки населення;
- з іншого боку, демократизація суспільного та господарського життя спричинила появу перших пагонів нової, недержавної культурної інфраструктури, яка, втім, охоплює поки що лише окремі її ділянки (образотворче мистецтво та його ринок, шоу-бізнес, частково театр та ін.) і в найближчому майбутньому не зможе, очевидно, замінити собою державно-комунальну інфраструктуру.

Однак ці процеси трансформації, попри свій об'єктивний та загалом передбачуваний характер, відбувалися здебільшого стихійно, при інерційній, часто непослідовній політиці держави та практичній відсутності єдиної регіональної політики в Україні. Це пояснюється як другорядністю культурної проблематики в очах владних структур, так і браком чітких уявлень про те, як слід трансформувати культуру, і то не лише серед широких мас, а й у самому культурно-мистецькому середовищі. Наразі домінує думка, що більшість проблем культури можна

вирішити простим збільшенням бюджетних асигнувань, а обов'язок самої культури полягає в тому, аби слугувати незалежній українській державі.

Значно поглибився інтерес до джерел історії та культури України, до проблеми самовизначення людини в культурі, розвивається потяг до традиційної народної культури, до найкращих зразків фольклору; на цьому ґрунті виникає концептуальний «неофольклоризм» у поезії, живописі, музиці як свідоме втілення в художній творчості народного етичного та естетичного ідеалу. Відроджено або створено громадські організації та установи, покликані вести просвітницьку роботу, пропагувати, вивчати історію і сьогодення української культури: Товариство української мови ім. Т.Шевченка, «Просвіта», культурологічне товариство «Спадщина», Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Міжнародна асоціація українців тощо. Виникають нові форми культурно-освітньої і бібліотечно-інформаційної справи, пов'язані зі зростанням потягу мас до самоосвіти та вдосконалення власних знань, умінь і навичок у різних галузях науки і культури, зацікавленістю людей у відродженні народних свят, обрядів, звичаїв. Розвиваються краєзнавчі та народознавчі дослідження, які допомагають конкретніше усвідомити регіональні та етнографічні особливості національної культури українців та культур інших народів, що мешкають на території України. Актуальними стають проблеми підвищення культури міжнаціональних стосунків та міжнаціонального спілкування, розвивається прагнення інших народів до національно-культурної автономії, до утворення власних культурницьких організацій.

Об'єктивний аналіз сучасного становища та перспектив розвитку українського суспільства загалом і його культурної сфери, зокрема, свідчить, що лише «косметичний ремонт» чи ідеологічне перефарбування дотеперішньої культурної політики — справа безперспективна з кількох причин. По-перше, українське суспільство, яке стає дедалі більш відкритим і демократичним, уже не задовольняється «державною культурою», а ринково-орієнтована українська економіка не буде її утримувати так, як це раніше робила командна економіка. По-друге, найбільш динамічна й творча частина культурно-мистецького середовища не погодиться з «одержавленням» культури й мистецтва, не перетвориться на слухняну обслугу державної пропагандистської машини.

Все це свідчить про необхідність реформ у культурній сфері, стрижнем якої має стати реформування культурної політики. Водночас, зрозуміло, що за будь-яких реформ повинні зберегтися державне фінансування як головне джерело підтримки культури (незалежно від форм власності та господарювання), а також переважна частина матеріально-технічної інфраструктури культури. Процес реформування культурної сфери мав би включати такі головні моменти:

— формування нової законодавчої бази для культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, яка б відповідала сучасним світовим вимогам та

українським особливостям і узгоджувалась із законодавством про «неприбуткові» організації як серцевиною такого законодавства;

— реорганізацію державних та регіональних інституцій, які донині «керували культурою», аби спрямувати їхню діяльність на рейки підтримки культури як такої, незалежно від підпорядкування та форми власності;

— реорганізацію майнових та фінансово-господарських взаємин у культурній сфері в напрямі трансформування культурної інфраструктури в складову «третього сектора суспільного виробництва»;

— заохочення недержавних, незалежних культурно-мистецьких організацій (спілок, фондаций, професійних гільдій, творчих колективів), які забезпечуватимуть здоровий розвиток культури через різноманітність творчих, господарських, адміністративно-правових форм її існування;

— гуманізацію культурного життя і, передусім, у сфері освіти та науки;

— створення режиму здорового протекціонізму щодо вітчизняної культури, національної культурно-мистецької продукції, аби забезпечити їх конкурентоспроможність. не допустити «культурної колонізації» України.

Таким чином, ми стоїмо наразі напередодні великих зрушень у розвитку української культури. Багатовіковий досвід її розвитку, в якому були часи піднесення і занепаду, розквіту і згасання, свідчить, що наша культура має сили та резерви для виходу з кризового стану, але це потребуватиме максимально зосереджених зусиль всього народу, державної та міжнародної підтримки, докорінних змін у сучасній культурній сфері. Стає зрозумілим, що глибинна структурна перебудова всіх сфер життя українського народу, включення в загальноєвропейську та загальносвітову цивілізацію неможливі без концентрації громадської уваги на культурній роботі, без визнання пріоритетності вирішення завдань духовного оновлення країни. Незважаючи на серйозні проблеми і згадані негаразди, культура України була й залишається яскравим явищем світової культури, становить ще невикористаний резерв у загальнолюдській цивілізації.

Запитання для самоперевірки і повторення

1. Як відновлювалась система освіти у повоєнні роки?
2. Які задачі стояли в галузі архітектури і будівництва після Великої Вітчизняної війни?
3. Які теми и проблеми висвітлювала українська література 50-80-х рр.?
4. Як розвивався український кінематограф радянського періоду?
5. Які соціально-політичні умови призвели до руху «шістдесятників»?
6. У чому, на вашу думку, виявляються суперечності у розвитку культури 50-60-х років?
7. Як розвивались музичне, театральне, образотворче мистецтво

50-80-х рр.?

8. Якими були науково-технічні досягнення Радянської України?
9. Які законодавчі документи визначають напрями та зміст відродження української культури на сучасному етапі?

Теми рефератів:

1. Тема Великої Вітчизняної війни в українському кінематографі.
2. Українські «шістдесятники».
3. Система освіти в Україні.
4. Стан і проблеми народного мистецтва на сучасному етапі.
5. Особливості культурного відродження на сучасному етапі.
6. Театральна Одеса: історія і сучасність.

Основна література

1. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртіся А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994, 2005.
2. Українська культура: історія і сучасність; Навч. Посібник / За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.

Додаткова література з теми

- Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Навч. Посібник. – К., 2002.
- Висоцький О.Ю. Історія української культури. - Дніпропетровськ, 2009.
- Історія української культури ХХ ст.: у 2 кн. — К., 1993-1995.
- Історія українського радянського кіно: у 3 т. — К., 1986.
- Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997
- Попович М.В. Нарис історії культури України. — К., 1998.
- Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К., 1995.
- Украинская Советская социалистическая республика: Энциклопедический справочник. — К., 1987.
- Феномен нації: Основи життєдіяльності. — К., 1998.
- Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996.
- Шейко В.М. Історія української культури. — Харків, 2001.
- Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація.— Харків, 2001.
- Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української художньої культури. — Харків, 2003.